

АБДУЛЛА
ҚАХҲОР

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

УЧ ТОМЛИК

БИРИНЧИ БУЛИМ

I

Қиз эшик олдига юраги бетламайроқ келди, эшикнинг тутқичидан ушлаб аста тортиши нарёқдан бировнинг қаттиқ итарган пайтига тўғри келди; эшик оёғининг учига тегиб қопчигандан сўнг четланиб, ичкаридан чиққан йигитга йўл берди. Йигит дарров бутун вужуди билан таассуф билдириб, афв сўради.

Кийимидан йигит кўпроқ студентга ўхшар эди. У, эшик ёнида паришонхотир турган қизга яна бир қаради-да, салмоқли қадам ташлаб залнинг тўрига томон юрди. Қиз қия қолган эшикни секин зичлади-да, йигитнинг кетидан қараб қолди; кейин ўнғайсизлана-ўнғайсизлана унинг орқасидан кетди.

— Уртоқ,— деди залнинг муйилишида унинг кетидан етиб бориб,— сиз Сайфийни биласизми?..

Йигит орқасига қаради ва, худди ундан бирон хизмат кутгандай, қўлидаги қоғозларини толстовкасининг чўнтагига солиб:

— Мен...— деди.

Йигит ҳайрон эди: «Бунинг ҳуснигина эмас, ҳатто кийган кийими муъжиза-ку, нега менинг отимни билади, нега яна ўзини паст олган товуш билан сўрайди?»

— Мен консультация бюросига учраган эдим...— деб гап бошлади қиз, аммо йигитнинг юзига қараб шубҳаланди шекилли яна бир мартаба унинг Сайфийми эканини аниқ билмокчи бўлди.

Йигит афв сўради:

— Менинг қулогимга Сандий бўлиб кирибди,— деди ва чўнтагига солган қоғозларини яна қўлига олди.

Бу қиз учун шу уйга кириб ўз ишининг оқибатини сўраш янги очилган қизларнинг гавжум гузардан қоқинмасдан, қизармасдан ўтишидай қийин эди. Шунинг учун «Саидий шу уйда ишлайди» деган ваҳима уни гангитиб қўйган эди, Саидий афв сўрагандан кейингина кўзи очилди. Шундан сўнг, худди биров «Э, ўл-а, шунақа, чиройли йигитни кўрсанг юрагинг тутдай тўкилади» деб гаъна қилаётгандай, қизариб, орқасига қаради.

Саидий ҳам бу уйдан иши ўнгмай чиққан, қизнинг ҳам иши ўнгишига кўзи етмагани иккаласини бир-биридан ажратиб турган тагсиз чоғга мустаҳкам кўприк бўлиб тушди. Қиз Саидийдан ўз ишига доир кўп маълумотлар умидвор, аммо сўрамайди. Саидий эса ундан нима умидвор эканини ўзи билмайди, аммо унинг умид қилган нарсасинигина эмас, бутун оламни бериб, ҳеч нарса талаб қилмайдиган бир ҳолатда эди. Саидий қизнинг ҳолатини дарҳол англаб қабул комиссияси тўғрисида гап очди. Қиз унинг сўзига ўзи устидан чиқарилган ҳукмин тинглагандай қулоқ берар эди. Бу эшикка киргани иккиланиб турган қиз Саидийнинг сўзини эшитиб бутунлай кирмайдиган бўлди. Кейиндан Саидий хотин-қизларга енгиллик борлигини айтиб ҳарчанд қистаса ҳам қиз лабини тишлаб бош чайқар эди. Бундан бир неча минут илгари Саидийнинг берадиган бир сғиз маълумоти қиз учун бутун оламнинг хирожига арзийдиган эди, бу уйга киришдан воз кечганидан сўнг эса бу маълумот билан бирга Саидийнинг ҳам қадр-қиммати қолмади.

Саидий ичкарига кирганида олдига қўйилган шарглари эшитиб, «бундай бўлса ўқимайман» деган фикрга келган эди, аммо ҳозир бундай фикрга келганидан тонди. Унинг эндиги фикри қандай бўлса ҳам университетга кириш, ўқиш эди. Вужуди муъжиза, ҳар бир сўзи, ҳаракати ҳаётга қақриб турган шу қизга ҳамдард бўлиш учун у ҳар нарсага тайёр эди.

Қиз ниҳоят унинг сўзини ерга ташлаган эшик томон йўналди ва эшикнинг тутқичидан ушлаб Саидийга қаради; чап қўлини пўкиллаб турган юраги устига қўйиб, лабини тишлади.

— Кирайми, а? Кетмай туринг...

Қиз бу сўзни ўйламасдан айтди.

Саидий ҳам бунга бир маъно беришдан ожиз эди.

Саидий қўлини орқасига қилиб эшик олдида нари-бери юриб турди. Қизнинг лаб тишлаб бош чайқашининг кўз олдидан, майин товуши қулоғидан кетмас эди. Унинг бошидаги фикрлар аралаш-қуралаш бўлиб кетди; буларнинг ичидан биронтасини ажратиб олса, ўша ҳам хаёлга айланиб кетар эди: «Шу қизнинг бошига бир фалокат тушса-да, қутқорадиган киши ягона мен бўлсам» дер эди.

Эшик очилиб, Саидийнинг хаёли патдай тўзиди.

— Вой ўлай...— деди қиз,— мен сизни кетмай туринг, деб маҳтал қилиб қўйдим... Анкета билан аризадан бошқа ҳеч нарсам йўқ эди-да, яна алланима бало ҳужжатлар керак экан... Сизни маҳтал қилиб қўйдим.

Қизнинг иши ўнгмаган эди. Бу ўздан ҳам кўра Саидийга қаттиғроқ таъсир қилди. Қиз бу эшикка кириши билан Саидийга анча яқинлашган эди, ҳозир яна милион-милион чақирим йироққа кетди. Бу лутфкорона қулиб, ҳаётга чақириб турган кўзлар хаёлига бўлиб қолди.

Қизнинг ваҳима билан ўтмасланган зеҳни залнинг эшигидан чиққандан сўнггина аслига қайтди: ёнида соғлом, ҳар бир ҳаракатидан куч, қувват акс этиб турган, бежирим йигит боради. Қиз ўнғайсизланар, худди биров кўриб қолишидан ҳадиксирагандай атрофга қарар, аммо бу йигитга зарур иши бор ёки муҳим бир жойга бошлаб кетаётгандай, бир қадам ҳам орқада қолмас эди. Қиз бир гап баҳонаси билан Саидийнинг юзига бир лаҳза тикилди-да, неғадир қизарди.

— Узи-ку бизни илм-урфонга чанқоқ халқ дейди, яна меҳнаткашу номехнаткаш деб халқни ажратгани нимаси! ...Балога учрасин!..

— Мен кеча ҳам келган эдим. Бир профессор фирқа ячейкасининг котиби билан уришди; у ҳам сизнинг фикрингизни айтади: «ўзларинг ўқит дейсизлар-да, яна чек қўясизлар» дейди.

Биринчи этажнинг зали вокзалга ўхшар эди: тиқил-тинч, ғовур; дим. Терга пишган одамлар ташқарига—очик ҳавога эмас, залнинг тўрига, эълон тахталарига қараб оқади. Очлик йили текинга нон улашилганда ҳам бундай бўлган эмас.

Қиз залнинг ичкарисига қараб туриб лабини бурди.

— Дорилфунун ҳам масхара бўлди шекилли...

Саидий одоб юзасидан кулгига қўшилди-ю, сўнгра изоҳ берди:

— Рабфак ҳам бор. Булар рабфакка.. Ҳозир рабфакда йигирма тўққиз хил миллат бор экан. Кеча диаграммасини кўрдим.

Очиқ ҳавога чиқишди. Эшик олдидаги семон пилла-пояннинг усти, анҳор бўйлари, мажнун толларнинг ости, бутун боғ турли рангдаги кўрпалар билан чипорланган. Дарахтларнинг шохида, ерда халта, қоп. Ҳар хил вазият ва турли кайфиятда ўтирган кишилар беҳисоб.

— Шу билан умидингиз узилдими?— деди Саидий паркдан, ўтиб, автостанцияга яқинлашганда.

— Сизчи?— деди қиз унга кўз қирини ташлаб.

— Мен албатта ўқийман,— деди Саидий ва жўрттага қизнинг қитиғига тегди,— сиз ҳеч бўлмаса эшикнинг тирқишидан дарс эшитишга ҳам розидирсиз?

Қиз кибр билан бошини кўтарди:

— Мен... мен энг олдинги курсида ўтириб дарс эшитаман.

Қиз хайрлашиб автобусга чиққанида худди бир зарур гапи бўлиб унутгандай орқасига — Саидийга қаради. Автобус кўзда: йўқолгунча Саидий ҳайкалдай қотиб қараб қолди, автобус кўздан йўқолгандан сўнг дўпписини кўтариб, қичишмаса ҳам, бошининг орқасини қашлади.

II

Саидий қайтиб келганда ҳамхужраси Эҳсон тор ва дим уйда кўйлакчан, димқиб ўтириб китоб ўқир эди. Саидий ечинди ва уйнинг тўрига қўйилган кенг ёғоч каравотга ўзини ташлади. Эҳсон унга бир қаради-да, ўрнидан турди ва стол устидаги қора тунука чойнакдан чой қуйиб, каравот ёнига келди. Саидий узоқ йўлдан чарчаб келгандай, қўлларини осилтирган, букчайган ҳолда ўтирар эди.

— Саид баттоли гоzi,— деди Эҳсон Саидийнинг елкасига шаппалаб,— нима бўлди, иш чатоқми?

Саидий жавоб бермади. У, худди олдида ҳеч ким йўқдэй, уйнинг бурчагига қараб ўйланар эди. Эҳсон ҳам тек

қолди. Анчадан кейин Саидий ўзича «ажойиб!» деди-да, Эҳсонга қаради.

— Эсингизда борми, бўйнимизга жилт осиб «Урфон» мактабига қатнаган кунларимиз?

Эҳсон устки лабини тишлаб, кўзини юқорига кўтарди. Саидий эслатмоқчи бўлган ўтмиш кўз олдидан ўтди; у билан бир партада ўтириб ўрганган шарқийлари қулоғига эшитилиб кетди:

Туркистоннинг доғлари вор,
На гўзалди, шимди оғлор...

У Саидий билан дўст эди, бу дўстлик оталарини ҳам муносабатдор қилган эди. Эҳсоннинг отаси ҳар куни кеч-қурун кўчалардаги чироғларга ёғ қуйиб ёки уларни ёқиб юрганида албатта Саидийнинг отасини кўриб ўтар, баъзан кечалари келиб дамани ҳам босар, мувофиқ иш топилса босқонини ҳам урар эди. Саидийнинг отаси машина-босқон, машина-дам билан ишлайдиган катта бир корхона очмоқчи бўлиб анчагина темирчиларни тўплади бу ишга талай сармоя ҳам харжлади-да, иш бошланмасдан синиб ер билан яксон бўлди ва ўзини осди. Эҳсоннинг отаси босмачилар билан курашда ҳалок бўлди. Шундан кейин, Эҳсон мактабдан кетиб қолди.

— Ушанда биз ёш эдик,— деди Саидий узоққа қарагандай кўзларини қисиб,— аммо бир-биримизнинг тилимизга тез тушунарлик. Энди шундай эмас деб кўрқаман...

— Келинг, қўйинг, аввал айтинг,— деди Эҳсон Саидийнинг тиззасига уриб,— нима бўлди, жавоб олдингизми, қабул қилинибсизми?

Саидий кейин айтмоқчи бўлиб ишора қилди ва чўвилди.

Эҳсон унинг қилиғига тушунолмаёй ўрнидан турди ва стол ёнига келиб яна мутолаа билан машғул бўлди.

— Сизда яна бир одат бор,— деди Саидий гапи бир неча мартаба қайтарилган асабий касалдай афтини буриштириб,— Сиз ўтган-кетгандан сўзламайсиз. Агар жаҳонни кезиб минг кишининг умри етмайдиган саргувашт ордирганингизда ҳам тез унутасиз.

Эҳсон орқасига қаради.

— Саидий, сиз ибтидоий ва ўрта таҳсилни тамсМ қилгансиз. Мен орқада қолган киши, мен келажак билан

машғул бўлишим керак... Йўқ, Саидий, тўғриси айтинг, нима бўлди сизга?

— Сиз қачон, қанақа хотин оласиз?

— Мен доктор бўлганимдан кейиноқ оламан. Унинг қандоқ бўлишини ҳозир айтолмайман. Ҳар ҳолда менга нозик, ўрта бўйли, хушқомат хотинлар кўпроқ ёқади...

— Саргузашт билан ишингиз йўқ дедим, ростдан ҳам ишингиз йўқ. Балки сиз ҳам, қачон бўлса-да, ҳозир менда бўлган ҳаяжоннинг мингдан бирини бошдан кечиргандирсиз. Шуни билсам, балки англата олмасликдан бунча қўрқмас эдим. Илгарироқ диндан қайтмаган бўлсам «ҳамма одам тўпроқдан бино қилинган» деган таълимоти учунгина қайтар эдим.

— Нима бало, муҳаббатми?

— Йўқ, йўқ, муҳаббат деманг. Наҳот фақат муҳаббатгина бўлса!

Эшикдан Эҳсоннинг дўсти Павел Шафриннинг товуши эшитилди. У ким биландир сўзлашиб келар эди. Саидий, худди буюрган овқати ёқмаган касалдай, афтини бурштириб, бошини ёстиққа қўйди. Саидий Шафринни умуман ёмон кўради, хусусан ҳозир кўргани тоқати йўқ эди.

Шафриндан илгари ёшгина бир йигит кирди. Бу ҳам Эҳсоннинг яқин дўсти. Саидий «бадҳазм» деган кишилардан бири — Шариф эди. У, Эҳсон билан сўрашди-да, бурнини жийриб, уйнинг у ёқ-бу ёғига қаради.

— Худо ҳақи уйнинг бижиб кетибди... Ҳеч кўчага чиқасанми ўзинг?

Унинг кетидан, қўлида газета, Шафрин кирди, Эҳсонни қучоқлади ва икки-уч кўтариб ташлаб қичқирди:

— Москва Давлат университетининг медицина факультетига иккита ўрин бор, шунинг биттаси сеники бўлиши керак!..

Эҳсон эълонни кўздан кечирар экан, Шафрин Саидийнинг ёнига бориб уни уйғотди ва ишининг оқибатини сўради. Саидий тилар-тиламас кўзини очиб, эшитилар-эшитилмас жавоб берди. Шафрин уни касал гумон қилиб бошини ушлаб кўрди.

— Тобингиз йўқми? Сиз ҳам Москвадаги адабиёт факультетига кетсангиз яхши бўлар эди.

Саидий бошини кўтариб Шарифга кўзи тушди ва гўё келганини билмагандай:

— Э, келинг...—деди ва кўзини ишқаб ўрндан турди.

— Шартлари менга тўғри келади!— деди Эҳсон, худди шу факультетни битириб ҳозир қўлига диплом олгандай севиниб,— Шариф, ҳамма шарти тўғри келади.

— Биламан.

— Билсанг... Райкоммолдан мени тавсия қиласан, Урта Осие бюросига бораман-да!

Эҳсон қора тунука чойнакни кўтариб, югурганича чойга кетди. Саидийнинг Эҳсонга айтадиган гапи кейинга қолди, чунки меҳмонлар ҳали-бери кетмоқчи эмас эди.

III

У қиз дарёга тушиб кетган гавҳар бўлди. Саидий уни кимдан сўрашини ва қаердан излашини билмас эди; башарти кўрса нима дейишини билмаса ҳам, шу ҳафта ичи бир неча мартаба университетга борди.

Саидий бир кун университетга кетаётганида паранжилик бир хотин йўлини тўсди. Бу — ўзининг опаси эди. У Саидийни четга тортди ва чимматининг бир ёгини кўтариб кўришди-да, кўзига ёш олди.

— Ҳеч бўлмаса поччанг йўқ вақтларда ҳам бормайсан... Икковимиз қолдик. Бошқа кимимиз бор?... Жон Раҳимжон ука, ўргилай...

Саидий шу яқин кунларда боришга ваъда бериб уни юпатди, аммо сира бормоқчи эмас эди, чунки поччаси хотинига «агар уканг қадам қўядиган бўлса менга талоқсан» деган.

Жанжалнинг боши Саидийнинг ўқишга кириш нияти бўлди. Шундан сўнг турли келишмовчиликлар ҳар икки томоннинг ҳам қитиғига тегадиган бўлди. Гап кўпая-кўпая охири Саидийнинг шу уйдан чиқиб кетиши билан тугади.

Саидий илгари муаллимлик қилиб кўп пул топар эди. Шу вақтларда поччаси Муҳаммадражаб унга кўтара мол оладиган харидорига қилгандай муомала қилар эди. Овқатнинг яхшиси Саидийники, усиз шишанинг оғзи очилмайди. Эҳсоннинг сўзи билан унда ўқиш фикри қўзғолган

кундан бошлаб ширин турмуш, шоҳона маишатга туз тушди. Авваллари Муҳаммадражаб ўзи индамай хотини орқали уни шу йўлдан қайтаришга уринди. Саидийга кўп молдунё, яхши хотин, уй-рўзғор ваъда қилди. Опаси буни энтикиб-энтикиб сўзлар эди. Саидийнинг ҳам шундай маишатга кўнгли суст кетган минутлари бўлди, аммо Эҳсонни кўрганда, унинг сўзини тинглаганида бу бойликлар ва унинг кетидан келадиган маишатларнинг ҳаммаси кўзига кўпик бўлиб кўринар эди.

Бир улгуржи солиқ чиқиб Муҳаммадражабни тентиратди, бундай вақтларда Саидий қўлтиғига кирар эди, энди кирмагани учун ер билан яксон бўлаёзди. Омбордаги молларнинг анчасини сотиб берди. Солиқ катта зарба етказди. Тикланиш учун бир неча минг сўм пул ва талай вақт керак бўлар эди. Шу кунларда у хотини орқали яна Саидийнинг қўйнига қўл солди-бўлмади, шундан кейин умидини бутун узди-да, «савдо сиёсати»ни бошқа йўлга бурди: илгариги катта дўконини ёпиб, патентини топширди, кичкинагина, кўримсиз дўкон очиб, бошқа паст даражалик патент олди. Бу янги дўконда омбордаги молларнинг намунасигина турар; билмаган киши тасодифий тушган моллар билан савдо қилиб, қўл учуда тирикчилик қиладиган дўкондор гумон қилар эди. Бу жуда қўл келди, аммо ҳар ҳолда илгаригидай фойда бермас эди. Шундан сўнг Муҳаммадражаб Саидийни бебошлик, ялқовлик, бузилишда айблаб, ҳаммага шикоят қилиб юрди.

Унинг кўп ёр-дўстлари, таниш-билишлари орасида Саидийнинг обрўи кетди. Илгари кўрганда таъзим қиладиганлар энди ўзларини кўрмаганга солиб ўта бошлади.

Саидийнинг таниш-билишлари, ёр-жўралари ҳали ҳам бор, аммо дўсти битта-фақат Эҳсон. У, поччасидан айрилиб, Эҳсон билан яқинлашганидан сўнг ҳам Шариф сингари бир мунча танишлар ордирди, аммо булар билан киришиб кетолмас, бу янги доирада ўзини мусофирдай сезар эди. Эҳсоннинг Москвага кетиши мана шундай кунларга тўғри келди.

— Раҳимжон,— деди у сандиқчасини сим билан боғлаётиб,— ёшлик—тошқин сув, суғорадиган экиннингизни суғориб қолмасангиз ўтиб кетади. Кейин кексаликнинг кўзойнагини тақиб игна билан қудуқ қазишдан иш чиқмайди.

Шафрин яхши йигит. Сиз уни ёмон кўрасиз, бу билан унинг ҳақиға жабр қиласиз. Биз-сиз учун жонини берадиган йигит, қадрига етиш керак. Нима учун университетга олинмаганлигингизни айтмадингиз. Агар илмингиз етишмаса Шафрин ҳамма вақт тайёр. У университетнинг иккинчи курсида, маълумоти бор. Сизнинг бир ёмон одатингиз бор: одамга қўшилмайсиз. Ҳатто Шарифдай бир хушфёъл, кўнглида кири йўқ йигитдан ҳам ўзингизни олиб қочасиз.

— У катта одам. Мен кичик, шунинг учун...

— Нимаси катта? Сиз ҳам комсомол, у ҳам комсомол. Узингиз ёмон ўрганибсиз. Одамга қўшилмайсиз-да, бунга ҳар нарса баҳона бўлаверади.

Эҳсон узоқ вақт бегона элларда юриб ўз онасининг олдиға кетаётган ёш боладай югурар, елар эди.

Эҳсонни узатгани вокзалға кўп одам чиқди. Поезд жўнаб кетгунча Саидий ўлиб бўлди, чунки кўнгли тортиб гапиришадиган битта одам Эҳсон бўлса, у ҳам бу одамлар ичида шуларнинг бириға айланди.

Платформадан чиққандан сўнг Саидий булардан ажралиб қочиш йўлини излади ва эвини қилиб қочди.

Кечқурун ҳужраға Шафрин келди. У, ёлғиз қолган Саидий билан бирпас гапиришиб ўтиргани келган эди. Саидий уни кўриб малол билан ўрнидан турди.

— Қалай, Раҳимжон, диққат бўлиб қолмадингизми? деди Шафрин,— хусусан яқин ўртоғингиз кетса уй жуда ҳувиллаб қолади.

Саидийнинг ёмон кўришини Шафрин хаёлиға ҳам келтирмас, баъзан ундан қаттиқ гаплар эшитса ҳам дарҳол унутар ва ичида «бунинг табиати шундай» деб қўя қолар эди.

Саидий афтини буриштириб ўзини касалликка солди. Шафрин, ростдан ҳам касал гумон қилиб, бошини ушлади.

— Иссиғингиз йўқ.

— Қимирласам биқиним санчади,— деди Саидий худди ҳозир санчгандай афтини буриштириб.

Шафрин доктор тўғрисида оғиз очган эди, Саидий шшшиб:

— Қаратганман. Дори берган. Ҳозир ичдим,— деб сўзини қисқа қилди.

Шундан сўнг жимлик чўкди. Саидий кўзини юмди ва ичиди: «Шундай ҳам бетамиз одам бўладими, кўрдингни сени хушламаётирман, чиқ кет...» дер эди.

Орадан ярим соат ўтгандан кейин Шафрин оёғининг учида юриб чиқиб кетди.

Шафрин кейин ҳам тез-тез келиб турар эди. У ҳар келганида Саидий ё зарур иши бўлиб чиқиб кетмоқчи бўлади, ёки жим, индамасдан ўтиради.

Бора-бора икки орадаги Эҳсон туғдирган яқинлик ишлари узула бошлади. Саидий бунин билар ва шу ишларнинг мутлақо йўқолувини тезлатишга тиришар эди. Кейин-кейин Шафрин ҳам кам келадиган ва келганда ҳам кўп ўтирмайдиган бўлди. Эҳсон кетиб, орада ўн беш кун ўтгандан кейин Саидий университетга ўрин олиш учун марказга кетди. Бу, ўз наздида, йўқолган гавҳар — қизга томон босилган биринчи қадам бўлиши керак эди.

IV

Саидий университетга кириши билан, белгисиз йўқолган гавҳарни — Мунискхонни топди. Бунинг устига, бир вақтлар комсомол ячейкасининг характеристикасини талаб қилиб университет эшигига ров бўлганларга ғолиб ҳам келди. Унинг стипендияга ўтишида ҳам жанжал бўлди. Бу тўғрида ҳам марказдан қўғоз олиб келишга тўғри келди.

Университетда кўп ишлар Саидийга маъқул бўлмади. У билан бир гурӯпада ўтирганлар ичида яхши, вужудидан қобилият ёғилиб турганлар ҳам бор; назарига қўпол, минг йил ўқиганда ҳам «нам» ўтмайдиган жўринган, аслида гўё жисмоний меҳнат учунгина яратилганлар ҳам бор. Буларни кўрганда Саидий афсусланаар эди: «Шулар ҳам студент! Ўзларигина эмас, ўқишга юборган ташкилотлар ҳам сарф қилинадиган меҳнатнинг бекорга кетмаслигига ишонади!».

Ростдан ҳам булардан баъзилари ўқишда кучсизлик қилади. Партия, комсомол ячейкаси кучли студентларни буларга бириктиради ва доим парварош қилади. Саидий кўпдан бери айтмоқчи бўлиб, айтишдан ҳайиқиб юрган бир гапни бир кунни дарс вақтида кекса, ранги заҳил, лунжлари осилган бир профессор айтди:

— Сиз университетга муносиб эмассиз,— деди у, Саидий «тўнгат» ном қўйган бир йигитга,— бориб кетмо-нингизни чопинг!..

Кимдир қарши сўз айтган эди, муаллим жержиб берди:

— Бу — фан. Буни декрет билан содалаштириб бўлмайди!

Этироз билдирган кишининг товуши шипирги билан урилган арининг товушидай бирдан ўчди. Шунда Саидий тор оёқ кийимини ечиб ташлагандай яйради ва шу профессорни яхши кўрди.

Ячейка ҳамон ўз ишини қилар эди. Саидийни раб-факда ўқийдиган қўпол, йўғон гавдали, новча бир шах-тёрга боғлаб қўйди. Саидий индай олмади, аммо ичидан гижинар эди.

«Тўнгат» билан профессор ўртасида ўтган бу гап бутун университетга довроқ бўлди. Бу — ўт теккизилган мушакнинг пилтасидай гоҳ йилт этиб уч берар, гоҳ сўн-гандай кўздан йўқолар, аммо зўр бир портлаш бўлиши кутиллар эди. Вақти соатига бориб портлади. Унинг то-вушини бутун жамоат эшитди. Бу вақтда жумҳурият пролетар студентларининг конференциясига ҳозирлик, бутун факультетларда вакиллар сайлаш, нақазлар топ-шириш борар эди. Бу воқиа шунда бир очилди, сўнгра конференцияда гапирилди. Бир неча газеталарда ёзил-ди. Бу ва шунга ўхшаган бир мунча фактлар устида шовқин кўтарилиб профессор университетдан ҳайдалди. Саидий бу портлашдан чўчиб, ҳатто ўзининг ҳамдарди Мунисхонга ҳам қобилиятсиз кишилар тўғрисида инда-май юрди.

Мунисхон билан Саидий орасидаги муносибат ҳа-мон ўқиш йилининг бошидагича эди. Дарс вақтларида кўпинча иккаласи бир жойда ўтириб қолади. Дарс та-мом бўлгандан сўнг, то Мунисхон ўрнидан туриб эшикка томон йўналмагунча, Саидий жойидан қимирла-майди. Баъзан Мунисхон ҳам шундай қилади, аммо у ҳеч қачон Саидийни кутиб турганига иқрор бўлмас эди.

Эшикдан чиқилгандан сўнг икковининг йўли бир то-монда бўлса ҳам ҳеч бирга кетишмайди. Айрилиб икко-ви икки томонга кетгандан сўнг эса, худди бир айтади-

ган гапини эсдан чиқаргандай, иккови ҳам дадил қадам ташлаб кетолмас эди.

Бир куни дарсдан чиқилганда қаттиқ ёмғир ёғар эди. Муниسخон пальтосининг ёқасини кўтарди-ю, эшикдан чиқишга юраги дов бермай, туриб қолди. Саидий ҳам тўхтади. Унинг юзи ташқарига ўгирилган бўлса ҳам, кўзининг қири билан қараб Муниسخоннинг узун, қора киприкларига зеҳн солар эди. Муниسخон бир нарса сўрамоқчи бўлгандай, бирданига Саидийнинг юзига қараб, кўзи кўзига тушди. У, бсшини шундай тез ва кутулмаган вақтда бурдики, Саидий кўзини ололмай қолди ва, худди гуноҳ иш қилиб тургани устида тутулгандай, эсангиради, қизарди.

— Ёмғир...— деди у.

Аммо нима демоқчи бўлиб гапни ёмғирдан бошлаганини билмас эди. Хайриятки Муниسخон унинг сўзини давом этдирди:

— Ёмғир куни уйда чақ-чақлашиб ўтирсанг, шамол куни ухласанг...

Саидий боши билан «шунга айтмоқчи эдим,» дегандай ишора қилди.

Ёмғир тинди. Эшик олдидаги ариқчадан лойқа сув тошиб оқар эди. Муниسخон юз эҳтиёт билан қадам босиб кўприкдан ўтди, аммо йўлгага чиққанида ҳар иккала оёғи бирданига тойилиб, чалқанчасига кетди; агар Саидий қулоч ёзиб тутиб қолмаганда майиб бўларлик даражада зарб билан тушар эди. Омон қолишдан тамом умид узган Муниسخон ваҳима билан ичига олган нафасини чиқармай туриб, худди ким тутиб қолганини билмагандай, Саидийнинг юзига қаради. Қандай бўлиб уни қучоқлаб олганини билмай қолган Саидий уэр сўради.

Шу куни анча ергача бирга кетишди. Шу кундан бошлаб буларни кўп гапиришмасликка, бирга кетмасликка мажбур қилган аллақандай куч таслим бўлди. Секин-секин аудитория, кутубхона ва бошқа шундай жойларда иккови ўтириб дарс тайёрлайдиган бўлди. Дарслар кўпайган сайин Муниسخон ўзини кучсиз ҳис қилар ва Саидий билан дарс тайёрлашга эҳтиёж сезар эди. Саидий ундан кўп билар, билганини тушунтиришга жон-дили билан тиришар ва шахтёрдан аяган вақт ва сабрини унга берар эди.

— Сиз аллақандай тушунтирасиз,— дер эди Муни-
схон — дарров тушуна қоламан. Бошқа одам ҳеч тушун-
тиролмайди...

Қишки имтиҳон кунлари яқинлашганда дарс тайёр-
лаш учун кечқурунлари факультетга келишга тўғри кел-
ди. Мунисхон ваъда берган вақтида келмай қолмайди,
ҳатто баъзан Саидийнинг келмай қолишидан қўрқади.
Саидий эса бир келишга умрининг ярми кетганда ҳам
тарқ қилолмас эди.

Бир куни мутолаа ярим кечагача чўзилиб, Саидий
Мунисхонни уйига элтиб қўядиган бўлди. Кам қатнов —
хилват кўчанинг йўлкасидан боришар эди. Бир дарвоза-
нинг остида суяк кемириб ётган катта бир ит ириллаб
буларга қарши юрди. Мунисхон Саидийнинг билагидан
маҳкам ушлаб, ўзини унинг орқасига олди. Шу дамда
фақат Мунисхонгина қолиб, бутун олам Саидийнинг кў-
зидан йўқолди. Мунисхон ҳеч қачон унга бунчалик яқин
келган эмас! Йиқилганда унинг қучоғига тушган экан,
бу тасодифда Саидийнинг қучоғи билан ер ёки ўша ерда
турган бирон тош орасида фарқ йўқ эди. Ҳозирчи? Ҳо-
зир Мунисхон итдан қанча қўрқса ҳам Саидийнинг
ўрнида бўлак киши бўлганда унинг билагидан бундай
ушлаши гумон эди! Ит ириллаганича дарвозадан берида-
ги эшикка кириб кетди. Мунисхон кулиб юборди.

— Улгур ўзидан қўрққан экан-ку!...

Бир-икки қадам босилгандан кейингина Саидий ху-
шига келди.

— Шу итнинг ақли бўлса ҳозир юзта ўзига ўхшаган
итни эргаштириб чиқиб бизни ўраб олар эди,— деди
Саидий.

— Эй... Қўйинг... Мен итдан қўрқаман,— деди Му-
нисхон ва ўнг ёқдаги тор кўчага бурилиб, қўлини кў-
тарди.

— Ху ана бизнинг ҳовли...

— Оббо... Жодугарликни билсам ҳовлингизни минг
чақирим нарига сурар эдим.

— Нега?

— Энди... сурар эдим-да.

— Ёмон экансиз-а...— деди Мунисхон кўрсаткич бар-
моғи билан таҳдид қилиб, кейин хайрлашиб қоронгулик-
ка кириб кўздан йўқолди.

Кунлар бир-биридан фарқсиз, аммо ҳаётда янгидан-янги манзаралар вужудга келтириб ўтар эди. Муниҳон билан бирга дарс тайёрлаб ўтказилган вақт Саидий учун умрининг энг ширин соатлари эди. Қишки имтиҳон кунлари яқинлашганда шахтёр унга ўз ихтиёри билан жавоб берди. Саидийнинг бу хурсандчилигини Муниҳон чапак чалиб қаршилади.

— Бундан кейин ҳеч кўзга кўринманг. Акамнинг айтгани рост: «Ўзингни ҳеч нарса билмаган, кўпчиликнинг ишига уқувсиз қилиб кўрсатсанг, кўп гапирмасанг қулоғинг тинч бўлади» деган эди. Рост. Сизнинг одатингиз ёмон—биров бир нарса сўраса ўзингизни билмасликка солмайсиз. Энди ундай қилманг. Энди дарсни ҳам бошқа жойда тайёрласак. Тинчгина, биров ҳалал бермайдиган, студентларнинг кўзидан узоқ жой бўлса яхши бўлар эди. Шу имтиҳонлардан ўтиб олгунча... бизники ҳам яхши-ю, тинч эмас. Акамнинг ўртоқлари кўп келади. Қуриб кеткурлар бирам бевош-э...

Муниҳоннинг назарида, Саидий нимаси биландир бошқа студентлар, ҳатто барча йигитлардан ажралади. У ювош, оғир, яна қобилгина йигит, гапга тез тушунади ва киши қандай кайфиятда бўлса шунга муносиб муомила қилади. Шунинг учун Муниҳон унга бўлган муносибатини холис, беғараз, гарчи ўзи учун бир қадар эришроқ туюлса ҳам, ўртоқлик муносабати, деб билар ва ҳамманинг ҳам шундай қарашини тилар, лозим келганда ишонтиришга тиришар эди.

Имтиҳон ҳафтаси кириши билан факультетда хилват бурчак қолмади. Шунинг учун бундан бир неча кун илгари бир кўзгалиб яна босилган «бошқа бирон мувофиқ жой топиш» фикри заруриятга айланди. Муниҳон шу тўғрида гапирса Саидийнинг кўз олдига ўзининг ҳужраси келарди, Муниҳон истаган мувофиқ жой бундан ортиқ бўлмаслигини билса ҳам, «менинг ҳужрамга борармиди» деган андишага бориб, таклиф қилолмас эди.

Бир куни, бўш гумон қилинган аудитория банд бўлиб чиқди. Шунда китобларни қўлтиқлаб қаёққа боришни билмай танг бўлинганда, Саидий ихтиёрсиз ўзининг ҳужрасини эслатиб юборди. Муниҳон майда ўрилган сочи-

нинг учини ўйнаб ўйланар экан, Саидий шамнинг алангасидай бўлиб қолди: Муниسخоннинг ҳар бир ҳаракатидан эсан шабада уни тебратар, агар шу онда у «йўқ», деб юборса, уни абадий сўндирар эди. Муниسخон бундай қилмади.

— Узоқми?— деди Саидийнинг юзига қараб.

Саидий ўзидаги ҳаяжонни товушидан билдириб қўймаслик учун бош чайқади. Муниسخон яна сочининг учини қўлига олди. Саидий анчадан кейин ўзини босиб олди-да:

— Почтанинг қаршисида, автобустга йигирма қадам ҳам келмайди...— деди...

— Хужрангиз яхши экан,— деди Муниسخон эртасига келганида.

— Бир ўртоғим бор эди, у кетгандан бери хужрага қарамайман.

Саидий ўтиришини ҳам билмай қолди, туришини ҳам. «Чой қўйиш керакми, ё чой қўйсам буни ўзим билан тенглаштирган, кўкдаги фаришгани ерга тушурмоқчи бўлган бўламанми?»— деган савол бошига худди бармоқ билан турткандай туртар эди. У ҳамма ишни қилибди, ҳамма тайёрликни кўрибди, аммо шуни ҳал қилиб қўйиш эсига келмабди. У маълум қарорга келмасдан туриб керосинка олдига борган эди, Муниسخон фаҳмлаб «раҳмат» деди ва китобни очиб маҳтал бўлиб турди. Китобни эса, русчани тез ва урғуларини жойига қўйиб ўқий билгани учун, Саидий ўқиши керак эди.

Муниسخон қозиққа пальто илаётган Саидийнинг орқасидан қараб ўзида ҳеч қачон бўлмаган бир ҳис сезди: ё ўзи кўкдан ерга тушди, ё соғлом, ҳар иш қўлидан келадиган, кучга тўлиб тошган бу йигит унинг кўкига кўтарилди. Унинг бу уйга, унинг олдига келиши бунинг сабаби эмас, натижаси эди.

Саидий одатдагича Муниسخондан узоқ ўтириб китоб ўқир, у ҳам одатдагича тинглар, жойи келганда тўхтатиб қайтартирар эди. Китобнинг тили оғирлиги устига жумлалари узун. Шунинг учун Саидий ўқиган жумлаларини бир-икки қайтариб, тушунтириб беришга мажбур бўлар эди. Шундай қилиб ҳар бир соатда ўн беш минут дам олиш одати ҳам унутилди. Иккинчи соатнинг сўнгги минутлари ўтаётганда Саидий кўзи чарчаб, туртуна бошлади. У китобни нари суриб, кўзини ишқади. Муниسخон

китобни варакалаб кўриб яна бир ярим соат ўқилса тамом бўлишини ва сўнгра ўн беш минут эмас, ярим соат дам олиш мумкин эканлигини билдирди. Дераза ёнига бориш учун ўрнидан турган Саидий яна ўтириб китобни олганда Муниسخон инсофга келди: ўзи ўқимоқчи бўлди. Муниسخон ҳам тузук ўқийди, аммо баъзи сўзларга тили келишмайди. Шундай сўзлардан бири Саидийни ёрдамга чақиришга мажбур қилди. Тили келишмаганидан хижолат тортган Муниسخон ўша сўзни йўқотиб қўйди.

— Тўхтанг, тўхтанг, мана,— деди Саидий унинг қўлини ушлаб.

Шундай ушладики, гўё бу қўлнинг озгина ҳаракати шу сўзни тўғри ўқишга зўр халал берар эди.

Муниسخон қўлини тортиб олмади, аммо Саидийнинг юзига қаради. Саидий буни сезиб ўзини жиддий ўйлаётганга солди. Бироқ ҳозир бу сўзнигина эмас, китобни ҳам кўрмас эди.

— Бўлди, майли,— деди Муниسخон қўлини тортиб олиб ва гўё бундан сўнг ҳеч қачон Саидийнинг ёрдамига муҳтож бўлмайдигандай давом этди.

Саидий яна жойига ўтириб, ўзини диққат билан қулоқ бераётганга солди, аммо қулоғига гап кирмас эди.

— Дарвин наботот ва ҳайвонот оламининг тараққиёт қонунини очгандай, Маркс инсоният тарихининг тараққиёт қонунини очди,— деб ўқиди Муниسخон охириги жумлани ва китобни нарига суриб, Саидийга қаради,—ўлай агар шу охириги саҳифадан ҳеч нарса тушунмадингиз!...

— Нега,— деди Саидий шошилиб,— жуда диққат билан қулоқ солдим. Аксинча, шу охириги саҳифа жўнроқ ёзилган экан.

— Хўп, охириги жумлада Маркс, Дарвин нима қилибди? Айтингчи...

Саидий шу дамда бу жумланинг маъносини эмас, унда Дарвин, Маркс борлигини ҳам билмас эди. Китобни олмақчи бўлган эди, Муниسخон қўймади, ўқимасдан тахминан бўлса ҳам маъносини айтишга мажбур қилди ва кўзига тикилиб туриб олди. Саидий, пешонаси ялтиради, чўнтагидан рўмолча излаб тополмай, шу баҳона билан ўрнидан турди-да, нари-бери юрди. Муниسخон китобда остига чизилган жумлаларни дафтарига кўчираётиб пичинг отди:

— Дам олмасдан бир неча соат ўқиш кўзни тиндирар экан-да! Эҳтиёт бўлинг, ўзингизни бирон нарсага уриб олманг тагин...

Бу сўзни шундай оҳангда айтдики, Саидий унинг орқасида туриб, «о, билган экан» деб лабини тишлади, кўнғироқ сочларини чанггаллади.

Бир-биридан фарқсиз ўтган кунларнинг бу икки вужуд ҳаётида туғдирган янгилиги шу бўлдики, Мунисхоннинг бу ҳужрага келиши одат ҳукмига кириб қолди.

VI

Қишки таътил кунларини Саидий изтиробда ўтказар эди. Мунисхон келмайди, ўзи йўқлаб борай деса уни ранжитишдан қўрқади...

У бир куни китоб магазинида ўзининг ҳаммактаби Жамол Каримийни учратди. У йўғонлашган, семирган, танимаслик ҳолга келган, шу китоб магазинининг хўжайинидай мағрур қадам ташлаб айланиб юрар эди. Унинг устидаги кийими ва совлатини кўриб Саидий яқинига боргани нйманди, ўзи кўриб қўл узатганидагина сўрашди.

— Ҳимм,— деди Жамол Каримий қўлидаги кумушдан нақш солинган йўғон ҳассасини ликиллатиб,— ўқиётибман денг. Қачон мулла бўласиз?

Саидий унинг олдида ўзини жуда оёқ остида қолган сезди.

— Қаердасиз?— деди Саидий, магазиндан чиқишда.

— Менинг муайян ўрним йўқ. Узингизга маълум, одам етишмайди. Бир кишига бир неча ишни топшириб қўйишади. Газетада адабий бўлимни олиб бораман. Билим юртида адабиёт дарси бераман. Янги журнал чиққан, шунга ҳам ҳайъат таҳририя аъзоси қилиб тиқиб қўйишди. Нима дейсиз энди... Қилмасдан иложингиз йўқ. Ижод ишлари ҳам қолиб кетди...

Саидий унинг ёзувчи эканини билмас эди.

— Ҳеч очиқ имзо қўймайсиз шекилли?...

— Шу «Улфат» кейин-кейин очиқ имзога айланиб қолади. Ҳозир ҳам ҳеч ким ўз исмишни айтмайди, «Улфат» дейишади.

Саидий «Улфат»нинг шеърларини ўқиган, аммо «Улфат» Жамол Каримий, ёки бошқа шунга ўхшаш киши, деб ўйламаган эди.

— Пайшанба куни соат бешда маориф уйида мажлис бўлади,— деди Улфат хайрлашаётиб,— келинг, сўзлашамиз... Шoirларнинг шеърлари текширилади. Ёш ёзувчиларга тарбия масалалари музокара қилинади. Сиз ҳам қизиқар эдингиз-ку... мактабда, шундақа ишларга...

Саидий ҳақиқатан талабалик вақтида кўп шеърлар ёзган, буларнинг кўпчилиги деворий газетада босилган, баъзиларини талабалар куйга солиб адабиёт кечаларида айтган эди.

Уша куни Саидий ўзида бор журналларни титиб, Улфатнинг шеърларини топди ва ҳар қайсисини алоҳида диққат билан ўқиди; кўпчилиги ёқмади, аммо шундай бўлса ҳам, буларни ёмон дейишга журъат қилолмас эди. Шу кечаси у қандайдир хаёлга бориб бир неча шеър ёзди.

Саидий пайшанба куни кечқурун маориф уйига борганида зал ўқитувчилар, ўрта, ҳатто ибтидоий мактаб ўқувчилари ва бошқа ёшлар билан тўлган эди. Буларнинг ичида Жамол Каримий ҳам бор. У, нақшли йўғон ҳассасини ўйнар ва ҳар замон бармоқларини уч, икки, беш қилиб кўрсатиб ёнидаги ўзидай серсовлат, ўрта ёшлардаги бир кишига гап маъқуллар эди. Қорни чиққан, йўғон гавдали нотик ўзининг ўрта мактабдаги мураббийси Саидийнинг диққатини жалб қилди. Бу одам шу кунларда адабиёт майдонида ўзининг танқидлари билан жавлон урган танқидчи Аббосхон эди. У, сўзидан хулоса чиқарди:

— Биз санъаткорлар ялонғоч хотиннинг суратига қарар эканмиз, хотиннинг яланғочлигидан эмас, унинг тасвир қилинишидан завқ оламиз. Узингиз иқрор бўлдингиз: унинг шеъри юқори санъатга эга, дедингиз. Демак «мафкурасига теккизмай» фойдаланиш мумкин. Сиз мафкуравий соғломми, бўлди!

У ўтиргандан кейин залнинг ўртасида ўтирган йўғон гавдали, кенг елкали, қорачадан келган бир йигит туриб сўз сўради. Зал говур бўлиб кетди. Кўпчилик унга сўз берилишини талаб қилар, раис эса бош тортар эди. Олдинги сафда ўтирганлардан бири туриб, масалани эъти-

розга ўрин қолмайдиган қилиб ҳал қилиш ваъдаси билан сўз олди, бир оз холис сўзлаб туриб, яна сўз берилмаган йигитни дўппослаб кетди:

— Шоирни ўзига муносиб кучга эга бўлган одам танқид қилса алам қилмайди. Тўрт чақалик қиммати бўлмаган шеърларингизни дастак қилиб шоирлик даъво қилганингиз етмай, яна танқид ҳам қиласизми? Ҳали ўқинг, мулла бўлинг...

Зал ғовур бўлиб кетди. Қичқира-қичқира раиснинг томоғи қирилди.

Саидий шу фикрга келди: умуман кишиларда бирон санъатга қобилият, уқув бўлади, аммо бу билангина киши ўша санъатнинг вакили бўлавермайди. Шу талантни ишга солиш учун аллақандай бир доридан бир неча томизим томизаш керак. Бу «Аллақандай дори» эса Аббосхон қўлида.

Мажлис тамом бўлиб кишилар бир-бирига сўз маъқуллаб, бир-бири билан уришиб тарқала бошлади. Саидий ҳамон ўтирар эди. Жамол Каримий унинг ёнидан кўзи билан салом бериб, ўтиб кетди. Аббосхон президиум столи ёнига ўтирди. Уни яхши кийинган, алланарсасига мағрур бўлган бир неча киши ўраб олди. Яна бир неча ёшлар улардан узоқроқда, худди бировнинг сш еганига қараб турган очлардай, мўлтиллашиб ўтирарди. Қаердандир Жамол Каримий пайдо бўлиб Аббосхонга бир қути папирос узатди. Аббосхон гўё кўп мол билан келган ва кўнглига ёқадиган кишиларга арзонроқ нархда мол бера оладиган катта савдогар, унинг атрофини ўраб «ака-ака» деганлар эса эски, янги дўкондорлар. Булар мумкин қадар шу одамга ёқишга, ундан арзонроқ мол олиб кўпроқ фойда қилишга уринади. Аббосхон нима деса тўғри, бир гапни айтиб кулса, ёки бирон нарсани мазах қилса, гапида ҳеч куладиган жойи бўлмаса ҳам атрофдагилар кулар ва ҳар қайсиси қаттиқроқ кулишга тиришар эди.

Саидий эртасига пальто киймасдан ёлғиз костюмда қайноқ сувга чиққан эди, самоварнинг қаршисидаги почтахонанинг эшиги ёнида турган Мунисхонни кўриб қолди. Мунисхон қора бархит пальтосининг ёқасини кўтарган ва икки учини бир қўли билан ияги остидан ушлаган ҳолда бировни кутгандай турар эди.

— Вой...— деди Мунистон, сўрашгани қўл узатиб,— шoirлик қуллуқ бўлсин...

— Ҳа, бекорчилик.. Зерикиб бир борган эдим... нима қилиб турибсиз?

— Почтага келган эдим, танаффус бўлиб қолди. Бир соат... Кетайми, кутайми, деб ўйланиб турган эдим.

— Уйга қирайлик... хатингизни ўзим олиб чиқаман.

Мунистон «қандоқ бўлар экан» дегандай, бошини бир ёққа ташлади. Саидий иккинчи мартаба таклиф қилганда тилар-тиламас қадам босди.

У ҳужрага кириб яна одатдаги жойинга ўтирди ва стол устида турган журнални олиб:

— Бу журналнинг кейинги сонини кўрдингизми?— деди.

Саидийнинг қайси кунни ёзган шеърлари ҳам шу ерда турар эди. Мунистон журналга қўл узатганда Саидий «қўл ёзмага қўл узатаётир» деб бир ирғиб тушди; кейин қўл ёзмаларини четга суриб, устига оғир китоблар ташлаб қўйди. Мунистон таътил кунларини қандай ўтказаетганлигини, қандай романлар ўқитганлигини сўзлади; ҳамда ўзбек шoirларини ном-баном айтди ва ҳар қайсисига баҳо берди.

— Жамол Каримий яқинда менга бир шеърини ўқиб берди. Унинг ҳамма шеърларидан шуниси менга ёқди.

Бу гап Саидийга оловли қамчи бўлиб тегди, ҳозир ўзи ёлғиз бўлса бошини деворга уриб, ёш боладай ҳўнграб йиғлашга тайёр эди.

— Жамол Каримийни танийсизми?

— Ҳа,— деди Мунистон, бундоқ одамлар писанд эмас, дегандай,— бизникига тез-тез келиб туради. Жуда хушчақчақ, мулойим, дилкаш йигит... Акамнинг улфати. Узининг тахаллуси ҳам «Улфат».

Мунистон билагидаги олтин соатга қараб ўрнидан турганда Саидий ҳам турди. У, маст кишидай тентирар эди.

У, Мунистонни қандай кузатганини ҳам билмас эди. Шу кечаси тонг отгунча ўтириб, қайси кунни ёзган шеърларини қайта-қайта тузатди, эрталаб ўша журнал редакциясига юборди. Бу Мунистоннинг Жамол Каримий ҳақидаги сўзидан сўнг қалбида аланга олган рашк оташини бир оз босгандай бўлди.

— Шу бу кун дарсни бизникида гайёрласак... Акам командировкада...— деди Муниسخон март кунларининг бирида.

Саидий шунча гангидики, Муниسخоннинг таклифи бир неча минут жавобсиз қолди.

«Бизникида!». Наҳот шу қиз ҳам одам қўли билан бино қилинган бирон иморатда турсал! Тўғри, Саидий кўп вақт элтиб қўйганда жўн бир дарвозага кириб кетар, агар дарвоза берк бўлса-да, занжир қоқишга тўғри келса, бу занжирнинг шириқлаши ҳам оддий занжирларнинг шириқлашига ўхшар эди. Аммо Саидий шу дарвоза ва шу занжирнигина оддий деб билиб, ичкарини сира кўз олдига келтиролмас ва келтирмоқчи бўлганида фақат бир туманликнигина кўрар эди. Ким билади бу туманликнинг ичида қандай сирлар бор. Муниسخон бу туманликка кирганида балки қанот боғлаб учар, балки учар отга минар...

Кечқурун борганида уни эшик олдида биров қарши олиб, йўлакка киргизиб юборди. Йўлакдан ўтиб ўнг қўлга қайрилганида рўпарада пишиқ ғишдан шарқ услубида солинган бир бино турар эди. Ута кўринадиган парда осилган иккита катта-катта деразадан яшил шуъла тушиб, ундан баҳор ҳиди келар эди. Босинқироқ эшитилиб турган рояль товуши Саидий даҳлизга кирганда тўхтади-да, ўрта эшик очилди ва Муниسخоннинг товуши эшитилди.

— Ким?.. Раҳимжон!.. Вой.. одамни мунча интизор қилдингиз?

Муниسخон, эрга ёқишда кундоши билан рақобат қилган келинчақдай, абжирлик билан Саидийнинг қўлидан пальтосини олиб қозиққа илди ва ўшандай ширин сўзлик билан ичкарига таклиф қилди. Саидий эшикнинг оғир, аммо юмшоқ пардаси орасидан ўтиб, яшил электр чироғи ёниб турган уйга кирди. Муниسخон енгил кийимда, узун ва йўғон-йўғон икки кокилини бошига ўраган, унинг устидан оқ такдўзи дўппи кўриниб турар эди. У, Саидийни духоба қопланган юмшоқ креслога ўтқизиб, ўзи ҳам ўшандай креслолардан бирига ўтирди-да, нафас ўтмай ўрнидан турди ва яшил чироғни ўчириб рангсиз-

ни ёқди. Уйнинг манзараси ўзгарди. Бу манзара Саидийга илгаригидан ҳам ёқди, аммо уйнинг хилватлиги йўқолгандай бўлди. Уй қоронғуроқ вақтда у ўзини нучукдир иссиқ, гўё секунд сайин ўстираётган бир қучоқда ва Мунисхонни одатдагидан кўра ўзига яқинроқ сезган эди. Хусусан Мунисхон бир қучоқ китоб келтириб ўртага ташлагандан сўнг ҳаммаси йўқолди. Яна одатдагича янтиҳосиз ўқиш бошланди.

— Китобингиздаги фикрлар миямга тегиб қопчиб кетаётир,— деди Мунисхон уч соат муттасил ўқишдан кейин керишиб.

Саидий ўқиб турган жумласини охирига етказмай, китобни нари сурди ва қаттиқ керишди; сўнгра кенг елкаларини креслонинг суянчигига суяб юқорига — узум, сўйилган тарвуз, олмаларнинг сурати солинган шифтга қаради.

— Чарчаган вақтда мусиқа кўп роҳат беради-да.

— Сиз мусиқани севасизми?— деди Мунисхон худди уйқудан чўчиб уйғонгандай бошини кўтариб,— роялда куйларимизнинг ҳаммаси ҳам чиқа бермайди... Мен сизга бир машқ чалиб берай. Бу жуда кекса машқ. Ҳарбий машқ... Араблар Ундулисни олганда чалинган машқ. Кишини шундай ғайратлантирадики, буни эшитганда ўлик ҳам тирилиб жангга отилади. Эшитинг, Раҳимжон... Буни менга бир турк зобити¹ ўргатган эди. Кейин унинг суратини ҳам кўрсатаман. Ўзиям ғайратли одам эди.

Унинг бармоқлари рояль клавишлари устидан ўрмалади. Машқни эшитганда Саидийнинг кўз олдига гижинглаган араб отлари, найза, қалқонлар келиб, қулоғига кураш ва қондан хабар берувчи товушлар эшитилиб кетди.

Кейин Мунисхон жовонлардан бирини очиб, унинг юқориги қаватидан бир тўп сурат олди; ҳамма суратларни тўпича тескари қўйиб, ичидан кераклигини қидира бошлади; суратлардан баъзиларини Саидийга кўргани берар, баъзиларини эса айнима суратдай яширар, ҳатто стол устига ҳам қўймас эди.

— Мана,— деди Мунисхон бир суратни узатиб,— бу

¹ Зобит — офицер.

одам менга бундан бошқа машқларни ҳам ўргатишни ваъда қилган эди-ю, кетиб қолди.

— Э, бу Исҳоқ афанди-ку! Буни биламан. Ўрта мактабда ўқиб юрганимда келиб-кетиб турар эди. Ажойиб одам... Ҳали ҳам кўп гаплари эсимдан чиқмайди.

Муниسخоннинг ранги ўчди, аммо сирни бой бермади.

— Балки... Шу одам бизникига бир-икки келди. Мушиқа... Акам хушламади. Кейин қаёққа кетганини билмадим. Қизиқмадик ҳам. Салимхон акам ёмон кўрар эди. Туркияга қайтиб кетгандир-да...

— Йўқ, босмачига чиқиб кетган, ўлган. Мактабимизда икки турк зобити бор эди, шуларнинг олдига келар эди. Эшик тақиллади. Муниسخон югурганича чиқиб, серсовлат бир йигитни эргаштириб кирди. Йигит унинг акасини сўраган бўлса керак, Муниسخон:

— Билмайман, ҳали хат ёзганлари йўқ,— деди.

Йигит маст кўринар эди. Муниسخон Саидий билан таништирганда у «Илҳом» деб қўл берди.

— Утирар эдим, аммо эшикда одам бор,— деди у эшикка томон бурилиб,— бир татар шоири келган эди.

— У кишини ҳам олиб кириңг!

— Йўқ! Жиндай мазаси қочиб қолган...

Муниسخон узатиб қўйди, қайтиб келиб уни Саидийга танитди:

— Бу шоир Илҳом... Адабий журналда ишлайди. Маст экан, унча қистамадим. Узи яхши йигит. Сизни яқиндан таништирмоқчи эдим. Акамнинг жонажон ўртоқларидан биттаси.

Муниسخон унутган бир нарсасини хотирламоқчи бўлгандай туриб қолди.

— Энди кетсанг ҳам бўлади, деялмай турибсиз-а?— деди Саидий кулиб.

— Йўуўқ... Вой, ғалатисиз-а...

Саидий турди.

VIII

Қиш қандай секин-секин, кишиларни аччиқ, бурунни ачиштириб, кўздан ёш чиқарадиган изғиринларига кўниктира-кўниктира келган бўлса, шундай секинлик, ўшандай кўниктириш билан чиқиб кетди. Дарахтлар-

нинг тиниқ япроқлари кундузги тинимсиз ҳаракатдан кўтарилган чангни ўзига қўндиришни истамагандай, кучсизгина эсан шабадада елпинади. Мусичалар ҳуҳулайди, дарахтларда, деворлар устида бир-бирини қувлашди. Осмон кўм-кўк. Унда-бунда юзиб юрган оқ булут парчалари гўё қишдан қолган хиралик — ғубсрни артиб юргандай.

☞ Бу баҳор Муниسخонни, ҳам ёзининг иссиқ, нафасни қайтарувчи дим кунларига, ҳам сўнгги чсқларда таҳлил қилишни истамагани ҳисларнинг ҳаяжонли пайтларига кўниктирар эди. Унинг ўйлагуси келмайди. Оқим ўзини қаёққа олиб кетаётганлиги тўғрисида ўзига ҳиссб беришни ҳам хоҳламайди. Авваллари Саидийнинг ёнида юришга ўнғайсизланар эди. Унинг ёнида юриш худди ҳали шаҳарда расм бўлмаган кийимни кийиб энг говжум кучадан юришдай кўринар, ҳамма баъзан ҳайрон қолиб, баъзан кулиб қарагандай бўлар эди. Сўнгги ойлари ичида гўё бу кийим ҳаммага расм бўлиб, бундан сўнг ҳеч кимнинг диққатини жалб қилмагандай бўлди. У, қишнинг оғир кийимларини қачон, қайси куни ташлаб, енгил, этаги баҳор шабадасида пирпираб турэдиган шоҳи кийимларга ўралганини қандай билмаса, буни ҳам шундай билмас эди. Бунга ёлғиз ўзигина эмас, бешқа студентлар ҳам кўникишди. Муниسخонга шайдо бўлиб, шиша ичидаги гўшт атрофида миёвларб жонини ҳалок қилган мушук бола сингари баъзи йигитларни эътиборга олмаганда, ҳамма Муниسخоннинг Саидий билан алоқасига ортиқ қизикмайдиган бўлди.

Шундай қилиб булар жуда инсқлашиб кетишди. Қачондандир бошлаб бир-бирини сенсирэйдиган бўлди. Саидий Муниسخонни ўзининг кўзидай аҳтиёт қилар, унга бир-ўғини берганда ҳам ҳеч нарса талаб қилмас эди. Муниسخон ҳам бунга тушунеди, аммо бу инсқликка «шундай, орада ҳеч гап йўқ, истасам шу минутдан бешлаб ундан юз ўгира оламан» деб қарарди, шундай бўлса ҳам Саидийнинг бешқа қизлар билан кулиброқ сўзлашганини кўрса чеҳраси бузилар эди.

Имтиҳон айна қизиган кунлар эди. Иккови одатдигача шаҳардан ташқарига, — ишчилар шаҳарчасининг боғига дарс тайёрлагани чиқди. Шунда Муниسخон одамларнинг ғийбатидан нолиди:

— Мен ҳайронман,— деди у, катта сойнинг бўйидаги майсазорда ёнбошлаб ётиб:— рус қизлари, йигитлари бир-бири билан истаганича иноқ бўла олади, аммо шу ишни биз қилмоқчи бўлсак — ғийбат, фитна... ҳақорат...

Саидий китобни қўйиб ёнболшади ва узоқ ўқишдан толган кўзларини етти-саккиз сажин пастда, қуёшнинг нурида ярқираб, тошларга урилиб, кўпикланиб оқаётган сувга, сўнгра кўм-кўк дарахтлар ичига кўмилган шаҳарга, унинг устидаги завод-фабрика трубаларидан чиқиб кўм-кўк осмонга тарқалаётган тутунга, ундан кейин сойнинг чиқиб келган ери — тоғ оралигига ташлади. Тез жавоб бўла бермаганидан кейин Мунисхон яна деди:

— Комсомолларинг шу тўғрида яхши экан, бегараз алоқани тан олади... Ана у қурумсоқлар-чи, бай, бай, бай... бирам кўнгли эгри-ей-й... балога учрасин!

— Комсомолларинг ҳаммаси безори демаганмидинг?

— Ҳа, энди... фойдаси тегса яхши ҳам дейман-да!

— Ҳар бир янгилик қаршиликка учрайди. Ҳар бир янгилик диққатни жалб қилиб, ўзи тўғрисида турли-турли фикрлар тугдиради. Ҳар ҳолда биз эски турмушнинг болаларимиз. Хотин-қизларга қарашимизда ўша эскиликнинг изи бор. Шуларнинг натижаси. Хайр... аҳамияти йўқ. Ўйлашга, сўзлашга арзимаиди. Буни қўй, соат бешгача ўқиб тамом қилишни айт. Соат беш бўлиши билан ишчилар келиб, бу боғда хилват бурчак қолмайди. Болалар бсқчасидан болалар ҳам чиқади.

Яна узоқ, толиқтирувчи ўқиш бошланди. Яна сатрлар, саҳифалар Саидийнинг кўз олдидан ўта бошлади. Яна Мунисхон майса устига ёйилган оппоқ рўйжа устида ёнбошлаб қулоқ беришда давом этди...

Кўрган билан тўйиб бўлмайдиган манзара, баҳорнинг шўҳ ўйлари чарчаган Мунисхоннинг хаёлини ҳар замон сочар эди. Саидийнинг «эски турмуш болаларимиз» дегани унга болалигини эслатди. «Эски турмуш» калимаси танбурнинг титроқли садосидай уни бир неча йил орқага олиб кетди. Бу бир неча йил унга бир неча минг йилдай туюлар эди.

У кичкина қизча эди. У ўсган баҳорнинг кунлари узун, у ўсган боғларнинг гуллари бошқача очилар эди. У ўсган боғ тинч, холи; асалариларнинг ғўнғиллаши, ҳовузга оқаётган сувнинг шилдираши, қушларнинг сай-

рашигина унинг сукунати бузар эди. Боғнинг ўрта-си — ҳовуз бўйига солинган шийпоннинг олдига боргани Мунистондан бошқа ҳеч кимнинг ҳадди йўқ, отаси шийпонда ётган ёки ўз приказчиклари билан ҳисоблашиб, чўт уриб ўтирган бўларди.

Кечқурунлари силлиқ салла ўраган, шапка кийган турли қиёфадаги меҳмонларнинг кети узилмас, баъзан погонлилар ҳам келар эди. У одамларнинг ҳаммаси ҳам мулойим, сермулозимат, сертаъзим, ширинсўз эди.

Мунистон ҳар замон отаси билан извошга тушиб ўзларининг магазинларига борарди. Узундан-узоқ кетган магазиннинг ичида отаси билан айланиб юриб чарчарди. Отасининг ҳар қадамда аллақандай кишилар билан узоқ-узоқ сўзлашувидан зерикарди; кейин отасининг бриллиант кўзли олтин узук таққан бармоғидан ушлаб «кетамиз» деб тортарди. Шундай бўлса ҳам, отаси Москва ёки бошқа шаҳарларга сафарга кетганида извошга тушиб магазинга боришни соғинар эди.

Ўшандай турмуш, ўшандай кишиларнинг йўқ бўлиши учун ҳақиқатан ҳам бир неча йилгина кифоя қилмас, кўп йиллар керак бўлар эди. Буларнинг ҳаммаси бир неча ойда йўқолди. Магазин куйди. Отаси ўлди. Катта акаси дом-дараксиз йўқолди. Ҳозирги Салимхон акаси бу вақтда Оренбургдан қайтган бўлса ҳам, бу ерга келмаган эди. Отасининг кулиб туриши кўз олдида келиб, Мунистоннинг кўзи жиққа ёшга тўлди.

Мунистон ўша вақтда ҳам ҳозир ўтирган ерини билар эди. У вақтда бу ерлар зиёратгоҳ эди. Уйилиб хас-хашаги чиққан томлар, ёмғир суви ювиб нураган өгри-бугри деворлар, чордеворга зийнат бўлиб унда-бунда ағнаб ётган арава шотилари, гупчаклар, турли рангдаги синиқ сополлар, занг босган тунука парчалари, шохларига алам боғланган кекса тут, чинорлар, уларнинг остидаги қўтирланган соғаналар, ўхшовсиз ўсган буталар, худди шу ернинг ўзи сингари кишиларда бир гашт бор эди. Ҳозирги ипга тизилгандай солинган бинолар, ёш шаҳар, ёш боғ ёш ҳаво, ёш дарахтлар, гулларнинг гашти йўқ. Мунистон учун буларнинг ҳаммасидан у зиёратгоҳнинг бир синиқ сополи, бир қўтирланган соғанаси ортиқроқ, гўзалроқ, ширин турмушнинг рамзи эди. Унинг кўзига яна ёш келди, аммо бу сафар тез-тез кип-

рик қоқиб ёшини ютди-да, ихтиёрсиз хўрсиниб секин, яшириқча уф тортди. Саидий ўқиганда Муниسخоннинг ҳар замон товуши чиқиб тургувчи эди. Бир соатдан ортиқ унинг товуши чиқмагани Саидийни шубҳага солди. Бир бобнинг охирига келиб тўхтади-да, Муниسخонга қараб уни ғамгин кўрди.

— Ҳа, чарчадингми?

— Йўқ. Сўнгги икки жумлани эшитолмадим...

Юз йил пиёда юриб, фил миниб, от ўйнатсам,
Ажал ўйинчи бўлиб бир кун қилур мени мот...

— Табиат сени шунча мароқ ва иштиёқ билан яратса-ю, ажалга мот қилдирса телбалик бўлади, Муниسخон... Сен олам борича яшайсан...

— Йўқ, ҳар бир бошланишнинг схири бўлади. Туғилмасам ўлмас эдим...

— Ҳаёт абадий, Муниسخон. Шунга иқрор бўлсанг бас!— деди Саидий кулумсираб,— абадий яшайсан. Инсон ва бутун жониворлар шунга иқрор.

— Сен-чи?

— Ундай савол бериб бўлмайди. Якка иқрор бўлишнинг маъноси йўқ.

— Демак, менинг ҳам якка иқрор бўлишимнинг маъноси йўқ?

— Албатта!

— Икковимиз иқрор бўлайлик, бўлмаса...

Эндигина эмас, Муниسخон ўзини соддаликка солиб Саидийнинг йигитлик қонини тез-тез кўпиртириб турар эди. Бу сафарги шўхлик ҳар галдагидан очиқроқ бўлди. Шундай бўлдики, Муниسخон қизарди, кулди, юзини яширди. Саидий шунда ҳам унинг гапига яраша жавоб қилгани ботинолмади.

Саидий умуман Муниسخоннинг шундай шўхликларига яраша шўхлик қилган эмас, жонининг борича ўзини тутарди; «Сўзига яраша жавоб қилсам, балки мендан шун кутмаган бўлар ва кўнгли қолар» деб ўйларди.

Муниسخон одатдагича гапни бошқа ёққа бурди: эркаланиб, ҳозир кўнгли ғўра тусаётганини айтди. Саидий дарров ўрнидан туриб сой бўйига тушиб кетди ва ёш ўрикнинг шохини эгиб ғўра уза бошлади. Муниسخон жар бўйида унга қараб турар эди.

— Ҳой, Раҳимжон, шохини синдирасан... Тиканлик шекилли, қўлингга эҳтиёт бўл!.. Бўлди, иккита бўлса бас...

Мунистон гуллар ёнидан ўтиб бориб жойига ёнбошлади. Анчадан кейин Саидий ёнбағирдан чиқиб келди.

— Мана,— деди бир ҳовуч гўра узатиб,— шуни зўрға топдим. Йўқ, сийрак...

Мунистон севина-севина гўраларни олди-да, егани кўзи қиймай, биттасини лабига текизди. Саидий ўрнига ўтираётиб, китобнинг устида қизил гул гунчасини кўрди.

— Бу менгами?

— Сўлиганда кўкрагингдан олиб ташламасанг сенга,— деди Мунистон, гўрани карсиллатиб чайнаб, кулиб.

Саидий «Мунистон иккинчи мартаба сўз ташлаётир, мендан сўзига яраша жавоб талаб қилаётирми?» деб ўйлади-да, эҳтиёт бўлиб жавоб берди:

— Гул секин-секин сўлади, секин-секин гўзаллигини йўқотади; кексара борадиган кўнгилга ҳеч қачон сўлган бўлиб кўринмайди. Гулда сира гўзаллик қолмаса кўнгилда ҳам гўзалликка талаб йўқолган бўлади. Демак, гул билан кўнгил ўз умрини баравар тамом қилган бўлади...

Саидий яна сўзлашга тайёр эди. Мунистон буни фаҳмлаб, дарров гапни бошқа ёққа бурди:

— Шу боғни менга берса,— деди атрофга қараб,— шу биноларнинг ҳаммасини ҳам. Бошлаб боғнинг атрофига баланд паҳса девор урдирар эдим, кейин, мана бу ерга шоҳона бир шийпон солдирар эдим...

Саидий Мунистоннинг ҳалиги сўзига муваффақиятли жавоб қилганидан сўнг яна ўшандай сўзлатиб жавоб қилишни хоҳлади.

— Қанча шоҳона шийпон солдирганинга ҳам ўша шийпонда ўзинг пойгада ўтириб, тўрда ёнбошлаб ётган амирингга чой қуйиб берасан-да!..

— Арзиса майли-да...

Саидий «ие, ана, гапирмоқчи» деб ўйлади.

— Борди-ю арзимаса, тўрға сени ўтқизса-чи?

— Унинг гашти йўқ!

— Башарти?

— Сен шундай қилармидинг?

Саидий бир оғиз ҳам сўз айтолмади, аммо бутун вужуди «ҳа» деб турар эди.

— Мен сенга тегмайман-да!

Саидий баланд ердан боши билан тушгандай кўзига юлдузлар кўринди, аммо сирни бой бермасдан, Мунисхоннинг юзига қараб илжайди. Унғайсиз жимлик ҳукм сурди. Гириллаб турган шабада, очиқ қолган китобни варақлаб, устидаги гулни ерга туширди, қоғоз парчаларини учуриб кетди.

IX

Ёзги таътилда Мунисхон акаси билан Қримга кетиб, Саидий шаҳарда ёлғиз қолди. Унинг борадиган ери, сўзлашадиган кишиси йўқ; куни бўйи ҳужрасида ўтириб турли ёзувчиларнинг мақталган асарларини ўқиш ва ҳикоя ёзиш билан вақтини ўтказар эди. Яна бир мунча шеър ва ҳикояларини ўша журналга юборди.

Бу журнал ёзувчиларни уч навъга бўлиб, асарларини тақдим қиларди: талантили шоирлар, тарбия ва кенгашга муносиб ёш қаламлар ва ҳаваскор ёзувчилар. Саидий эса сўнгисига ҳам кирмас, унинг исми мудом охириги саҳифада «босилмайди» сўзи билан зикр қилинарди. Саидий умидсизланмади, чунки ўзи ёлғиз эмас, «босилмайди» деган сўз бошқа яна йигирмалаб исмларга уланар эди.

У ўзини тарбия ва кенгашга муносиб даражага кўтариш учун жуда кўп китоблар ўқиди. Бир неча ой ичида икки юздан ортиқ бадий асарларни ўз ичига олган кутубхонага эга бўлди. Булардан кўпини ўқиган, қолганларини ҳам ўқиш учун ҳар бир бўш минутдан фойдаланар эди. Аммо ҳамон ҳафта сайин журналнинг охириги саҳифасида ўз исмини «босилмайди» безағи билан кўравергандан сўнг, ёзувчи бўлиш учун ўзининг тутган йўли тўғри эканига шубҳалана бошлади. Бир куни у «балки асарим босилишга мувофиқ бўлса ҳам қалам ҳақи тўлашга арзимас, шунинг учун бошқарма қайтарар» деган ўйга бориб, сўнгги юборган асарларининг устига «гонорарсиз» деб ёза бошлади. Бундан ҳам натижа чиқмади — ҳамон ўша, сира ўзгармайдиган — қуйма жавоб чиқишда давом этди.

У, тарбия ва кенгаш беришга арзыйдиганлар қаторига кираман, деб ўзини қийнаб қўйди. Ёз бўйи ҳеч қаерда ишламади. Бисотидаги пули тугашдан ташқари, баъзи кийимларидан тортиб Эҳсондан қолган парку ёстиқ-қача бозорга чиқди. Университетда уч ойлик стипендияси бор, аммо бориб олгани комсомол ячейкасидан қўрқади, чунки шаҳарда туриб сира мажлисга бормади, ячейкага қорасини кўрсатмади. Яқинда қелдим, деёлмайди, чунки у вақтда ячейка қаерда қандай ишлагани ҳақида ҳужжат сўрайди. Бундай ҳужжатни эса Мунисхондан бўлак киши топиб беролмас эди. Шу кунларда унинг қора нондан бошқа нарсага кучи етмай қолди. Жуда озиб кетди, уч-тўрт соатдан ортиқ ишлашга мадори қолмади; ўшанда ҳам кечаси ишлашга тўғри келса, кечаси билан ёмон тушлар кўриб чиқарди.

Бир куни Мунисхондан хат келди. У узоқда туриб хати билан ҳам Саидийни энтиктирар эди: «...Сен, бадий асарни яхши кўрган кишинг билан бирга ўқисанг яхшироқ лаззат топасан, деган эдинг. Қрим манзараларини кўриб эсимга шу сўзинг тушади...»

Бу хат Саидийнинг ёзишга бўлган иштиёқини янгилади, янги иштиёқнинг биринчи, дардли минутларини Мунисхонга жавоб ёзишга сарф қилди. Хатни юборгани почтага чиққанида почтахонада Улфат дуч келди.

— Э... мирзо йигит... Оппоқ йигит, омонми?— деди Улфат худди ўзидан 20 ёш кичик бола билан сўрашгандай.

Саидий хатни топширгунча Улфат қараб, орқада гапириб турди. Сўнгра иккови почтадан чиқиб эшик олдида узоқ туришди. Улфат ўзининг қандай ишлаётгани, қандай шоирлар билан қаерга боргани, уларни нима деб сўкишга ҳадди сиққани, оқибат, қандай асарлар ёзмоқчи экани тўғрисида сўзлади. Саидийнинг оёқлари толиди, белига оғриқ кирди; қараса гапи тугамайди, ҳужрасига таклиф қила қолди. У ҳам, таклифни кутиб турган экан шекилли, дарров кўнди.

Саидийни ғам босди: бунини нима билан меҳмон қилади? Ҳужрада қора нондан бўлак нарса йўқ. Пул эса ҳисоблик. Улфатнинг совлати, оғзидан чиққан гапларидан, Саидий бор бисотини сотиб турли овқатларга сарф қилганида ҳам манзур қилолмайди. Аммо ҳужрага кир-

гандан кейин Улфат чой ҳам қўйдирмади. У Саидийнинг китобларини кўрди, буларнинг номини ҳам тўғри ўқий-олмагани Саидийни ҳайрон қолдирди.

— Бу китоблардан... ўқигандирсиз?— деди Саидий тутилиб.

— Вақт қаёқда дейсиз. Китоб эмас газета, газета эмас ҳатто босилиб чиққан ўз асаримни ҳам кўриб чиқолмайман...

Саидий «бўлмаса қандай қилиб шоир бўлдинг, қандай қилиб шеър ёзасан?» деб сўрагани уялди.

— Хужрангиз кўп дилкаш экан-у, битта этажерка билан битта яхши стол ва курсилар етишмайди. Шулар бўлса ҳўп ишлашлик хужра бўлади. Этажерка менда бор. Берсам бўлади.

«Овқатдан гапирсангчи, бетамиз!» деди Саидий ичида ва кулиб қўйди.

— Давлат нашриётида икки юз етмиш бир сўм пулим бор,— деди Улфат,— сира юбормайди. Ваъдаси бўйича чоршанба куни қўлимга тегиши керак. Эртага чоршанбами? Албатта беради-ку! Аммо шаллоқи бир кампирнинг уйида тураман, шу кўп бемаза қилаётир-да. Уттиз сўм қарзим бор. Ҳозирча ўн тўққиз сўмини ол, чоршанба куни қолганини бераман, десам унамайди-да!.. Узингда йўқ — оламда йўқ.. Муҳаррирдан сўрган эдим, унда ҳам йўқ экан, бечора хижолат бўлди. Ҳар кимдан сўрайвергани кишининг юзи чидамайди. Уйга боришга юрак йўқ, кампирга рўпара бўлгани тоқатим қолмабди.

— Менда озроқ бор...— деди. Саидий ёнини кавлаб.

— Йў... йўқ...

— Йўқ, бемалол. Менда ўн уч сўм бор. Икки сўми менга етиб туради. Майли...

Улфат чоршанба куни соат бирга етказиб беришни ваъда қилиб, Саидийнинг сўнгги пулидан ўн бир сўминини олди ва ярим чақаси бўлмаган бўш чўнтагига солиб ўрнидан турди.

Қолган икки сўми Саидий беш кунга етказди, олтинчи куни эса оч қолиб кечқурунгача ётиб ухлади. Шу кунгача ҳам серпул, серсовлат шоир — Улфатнинг чоршанбаси келмади. Саидий еттинчи куни эрталаб унинг олдига боришга бел боғлади-ю, ўзи учун кўп, аммо Улфатнинг совлат ва обрўси олдига арзимаган ўн бир сўмини қистаб

боргани сира юзи чидамади; қиёмгача каравотда чўзилиб ётиб бошқа жойдан пул топиш фикрини қилди; ҳеч бир қарорга келомади.

Ниҳоят, Саидий Улфатнинг олдига боришга қасд қилиб отланди, у ишлайдиган идоранинг эшиги олдига боргунча ҳам, ердан пул топиб олиб, ўшанинг олдига киришдаги хижолатликдан қутилиш хаёлини сурди. Улфат Саидийни кўриши биланоқ сайраб кетди:

— Ҳей аттанг... ҳей аттанг... Бу албатта кечирилмайдиган гуноҳ. Сизни овора қилдим. Уялиб қолдим. Аммо бунга мингларча сабаб бор. Ҳозир айтаман. Кеча бораман, деб бел боғлаганимда бадбахт Илҳом мени зарур бир ишга рўпара қилиб қўйди. Ўзим ҳам кеча келдим. Шу... ҳей аттанг... этажеркани бўшатдириб қўйганман... Бизнинг идора билан танишиб қўйинг. Оббо... сизга ёлғончи бўлдим-да! Яна сизга озроқ кутишга тўғри келганини айтмайсизми...

Саидийни бошлаб ўзи ишлайдиган хонага олиб кирди. Саидий унинг ҳар бир сўзига «майли, атайлаб пул учун келганим йўқ» деб жавоб берарди.

— Бадбахт Илҳомни бир жойга пулга юборган эдим, дараги йўқ,— деди Улфат, ўз ўрнига ўтириб,— баччагар ичиб, бир жойда учиб қолдимиз?.. Унга ишониб ёнимда бор пулимни ҳам биров сўраганда бериб қўйибман... Ҳали овқат қилганим йўқ. У келмаса ҳам барибир, топамиз. Кутиб қоласиз-да. Аттанг... Келмаса жуда чатоқ бўлади-да. Кечкурун бировга ваъда берган эдим. Янги танишган қиз, ўн уч ё ўн тўрт ёшда. Мен шу кунда гўдагини хоҳлаб қолибман. Упсангиз ҳам йиғласа! Сиз-чи?.. Дафъатан ваъдага вафо қилинмаса яхши бўлмас... Вақтингиз бўлса кечкурун истироҳат боғига чиқайлик. Жуда ўтқир қиз-да!

Улфат столнинг тортмасидан алланарса излаб тополмади-да, гўё бошқа, янги, ҳар томондан мувофиқ бир фикрга келгандай қўлларини кўтарди:

— Бундоқ қилсак: мен кечкурун сизнинг олдингизга борсам; кейин, икковимиз овқат қилсак-да, қиз ваъда берган жойга борсак. Албатта унинг ўзи ёлғиз бўлмайди. Сизга ҳам бўлади... Нима дедингиз? Унанг, хўп денг! Мунисхонни танир экансиз...

Саидий хайрлашиб чиқди. У, йўлда шаҳар кутубхонаси эшиги олдида турган Шафринни узоқдан кўриб қолди;

Шафрин билан кўришишни истамас эди, кўчанинг нарги юзига ўтди. Шафрин уни кўриб қолди, чақирди ва орқасидан югуриб борди. Саидий унинг кўзига касал кўринди, хужрага келгандан кейин зийраклик қилиб бу «касал»ликни фаҳмлади шекилли, кўчага чиқиб харид қилиб келди.

— Туринг, Раҳимжон!— деди у чой дамлаб,— бир икки пиёла чой ичинг, нон енг, бўлмаса ҳолдан тоясиз!

Саидий чиндан ҳам лоҳас, ҳозир ёлғиз чой ичгуси келар эди, холос. Иккинчи пиёла чойни бир тўғрам нон билан ичди.

Шафрин кечқурунгача ўтириб, Саидийнинг университетда тўрт ойлик пули бор эканини ҳам билди; кечқурун қоронғу тушгандан сўнг хужрани йиғиштириб, чироқни ёқди-да, хайрлашди. Саидий қорни тўйиб, оғирлашди.

У, бош томонида, дераза тубида турган китобни олди ва чалқанча ётиб ўқимоқчи бўлди. Китобни очиши билан кўкрагига уч сўм пул тушди. Пулни олиб унга узоқ тикилди. «Тавба,— деди у,— қачон қўйган эканман?». Ўйлай-ўйлай сира эслолмади. Китобнинг иккинчи варағидан яна уч сўм тушди. Саидий ирғиб ўрнидан турди. «Шафрин» деди қичқириб ва ўзидан-ўзи хижолат бўлди, қизарди; шу кунгача ўзининг Шафринга қилган муомалаларини эслаб, иккала қўли билан юзини гижимлади.

У серсовлат, серпул шоир кечқурун ҳам келмади. Орадан тўрт кун ўтгандан кейин Шафрин яна келди. Бу тўрт кун ичида Саидий хийла жонланиб қолган эди. У, Шафриннинг юзига қарай олмас ва ҳар бир ҳаракати билан гўё афв сўрар эди. Шафрин ўзини гўлликка солди, узоқ ўтирмай, Саидийнинг олдига бир юз йигирма сўмни санаб қўйиб, ўрнидан турди.

— Стипендиянгиз,— деди Саидийнинг елкасига қўлини ташлаб,— кеча факультетингизга борган эдим...

Ер ёрилмадики, Саидий кириб кетса.

Шафрин кетди.

Орада уч ҳафта ўтгандан кейин навбатдаги сон журналда Улфатнинг яна бир шеъри босилиб чиқди. Улфат буни Ялтада ёзган эди. Саидий ўн бир сўмидан умидини узди.

Шундай қилиб, Саидий ёз бўйи уриниб ҳам тарбия ва кенгаш доирасига киролмади. Бу доирани Улфат, Аббосхон, Илҳом сингари адабиёт майдонининг «баҳодирлари»

ўраб олган. Булар бир-бирига киришган темир ҳалқалар бўлиб, бу доирага кириш учун шу ҳалқалардан бирини ё синдириш, ё эритиш керак эди. Синдириш Саидийнинг қўлидан келмайди. Ёлғиз махсус йўл билан булардан биттасини эритиб, қўлтиғи остида ўтиб кетиш мумкин эди.

Х

Каламуш билан кўмир конида бўладиган ҳалокат, мушук билан беда, Британиянинг мустамлака сиёсати билан Ҳиндистоннинг оқ сигири, ер магнети билан шимолдаги «камалак», ҳатто тиш оғриғи билан кўз оғриғи орасида ҳам бир муносабат — боғланиш бор эканига Салимхон ишонади, аммо олижаноб синглиси Мунисхон билан жўн бир студент Саидий орасида қандай муносабат бўлуви мумкин эканлиги бошқини қотирар эди.

Салимхон синглиси билан нотаниш бир студент орасидаги алоқа муҳаббатдан, ўз тили билан айтганда «ахлоқсизликдан» холи эканига ишонса ҳам, ҳар ҳолда, буларнинг ўзаро муомалаларини ўз кўзи билан бир кўришга жазм қилди. Аммо ўзининг шубҳасини Мунисхонга сира билдирмас, гапидан, ҳаракатидан «Раҳимжон ёш боладир, унинг келиши ҳеч бир диққатни жалб қиларлиқ ҳодиса эмас» деган маънони англаатар эди. Бир куни у атайлаб бевақт келди. Мунис билан Саидий дарс тайёрлаб ўтиришар эди. Салимхон оёғ учида юриб дераза ёнига борди-да, ундан ўн қадамлар наридаги ёзги супага чиқди. Деразадан тушган шуъла супага тушмас, шунинг учун у хотиржам бўлиб икковининг ҳаракатини узоқ кузатди. Мунисхон қаршида, Саидий эса девор томонда бўлиб, фақат боши билан кўкрагигина кўринар эди. Иккови нима тўғридадир сўзлашади, Мунисхон тез-тез кулади. Саидий ёзишдан тўхтаб, китобни қўлига олган эди, Мунис тортиб олиб четга қўйди ва кулди. Салимхон сёғининг учида юриб бориб бир неча минутни ташқари эшикни гижирлатмасдан очишга сарф қилди. Йўлакда узоқ турди. Иккови масала талашаётган экан. Пойлаганига яраша маънолик бир гап чиқмагандан кейин, яна ўшандай эҳтиёткорлик билан қайтиб чиқди, бир соат ўтказиб яна пойлади; шунда ҳам бир янгилик кўрмаганидан сўнг, яна чиқиб қайтадан

эшикни ошкора, одатдагича очиб йўлакка кирди ва ўрта эшикни тақиллатиб, киришга рухсат сўради. Ичкаридан Мунисхон жавоб қилди. Салимхон кирди. Саидий эшикка орқасини бериб ўтирар эди. Мунисхон ўрnidан туриши билан у ҳам турмоқчи бўлди. Аммо Салимхон етиб келиб қўли билан «қўзғолманг» деб ишора қилди ва қўл бериб самимий кўришди.

— Оббо Раҳимжон-ей,— деди Салимхон сочини тараган тароғини пуфлаб,— шунча кўришни орзу қиламан, ҳеч тўғри келтириб бўлмайди. Жума кунлари келмайсиз ҳам... Хайр, қалай, ўқишлардан хурсандмисиз?..

— Энди... Яхши, ишқилиб...— деди Саидий бош бармоғининг тирноғига қараб.

Салимхон жон-дили билан Саидийни бегонасирамасликка, ўзи билан тенг кўриб муомала қилишга тиришар ва ҳатто ўзини нодонликка солиб, Саидийнинг салмоғини ортдирар эди. Университет аҳволи, студентлик ҳаёти, Саидийнинг туган йўли тўғрларида қўп сўроқлар берди. Салимхон ўзини паст олгандан сўнг Саидий тилга кирди. Бир соат ўтар-ўтмас, икки орадаги бегоналик чизиғи анча хиралашди, аммо Саидий унинг шахсига нақадар эл бўлса ҳам обрўйи, улугсифатлиги ҳар ҳолда озми-кўпми, тортинишга мажбур қилар эди. Саидий — жўн студент, ёзувчиликка урнаб ҳамиша муваффақиятсизликка учраб юрган бир йигит. Салимхон эса катта масъул ишчи, шаҳар муаллимларигина эмас, ҳатто баъзи бир марказий ходимлар олдида ҳам ҳурматли киши.

Салимхон гап кавлаб, муносабат туғдириб, Саидийнинг бешланғич ва ўрта таҳсил олган ерлари, муаллимларигача сўради. Бир ёки бир-бирига яқин қишлоқда яшайдиган икки киши авлод-аждодларини суриштирганда қариндош чиқиб қолгандай, Саидий қанча ёшликнинг узоқ йилларига борса, шунча Салимхонга яқин келар эди. Мунисхон Саидийга Исҳоқ афандининг суратини кўрсатганини ва уни Саидий таниганлигини акасига айтишдан боя қўрққан ва буни сир сақлаган эди, орада шунча гап ўтдики, бу сирлигини йўқотди. Мунисхон, устидан оғир бир юк тушгандай, яйраб кетди-да, шу ондаёқ бу гуноҳнинг бутун гўбэридан кўнглини поклашга шўшилди:

— Раҳимжон Исҳоқ афандини танир экан... Эсингизда борми, ака?— деди ва акасининг кўзига қаради.

Салимхон талмовсиради:

— Қайси у? Исҳоқ... ҳа, ҳа... Исҳоқ афанди! Бу одам сўнгги вақтда босмачига чиқиб кетган, деб эшитар эдим... Аҳмоқ...

Саидий бош ирғитди ва унинг ўлими тўғрисида билганини сўзлаб берди.

Саидий сўзлаётганда роялни ~~секин-секин~~ динғиллатиб ўтирган Муниҳон, у сўзини тамом қилиши билан машқ бошлади; машқни тамом қилгандан сўнг аввал акаси, сўнгра Саидий сўраган куйларни чалиб берди.

— Ўз жойингиз,— деди Салимхон, Саидий кетишга қўзволганда,— мана энди, бир кўрган таниш, икки кўрган билиш... Биз бир кўришганда дўстлашдик... Муниҳон сиздан хурсанд. Сизлар ўқийдиган фанларни мен билмайман. Мен Мадрасаи олиядагидан бошқа таҳсил кўрмаганман, шунинг учун бунга ёрдам қилолмайман. Энди сиз, ҳар қалай, ёрдам бериб туринг. Биродарона бир илтимос... Жума кунлари бўшсиз, мен ҳам бўшман... Шу куни дунёнинг ишини қўйинг-да, келинг, ўтиришамиз. Ҳар ҳафтада бир кун дам олиш зарур. Истасангиз яқин кўрган ўртоқларингизни ҳам олиб келинг.

Саидий таъзим қилиб чиқди. Салимхон уни кўчагача узатиб қўйди; қайтиб кирганида чеҳраси очиқ эди. У икки қўлини қўймучига қўйиб, уйнинг ўртасида андек ўйланиб турди-да, сўнгра диванга ўтирди. Муниҳон китобларини йиғиштираётди, акасининг чойга майлини сўраган эди, акаси жавоб бериш ўрнига сўради:

— Нима муносабат билан ораларингда Исҳоқ афанди тўғрисида сўз бўлди?

Муниҳон бундай сўроқни кутмаган эди, юраги «шув» этиб кетди-да, акасига ўгирилди. Салимхон илжайиб турар эди.

— Худо урсин агар... Ўзи айтди,— деди Муниҳон, акасининг илжайишидан шубҳаланиб.

Салимхоннинг илжайиши қаҳ-қаҳага айланди.

— Мен сени айбламадим... айбламадим...

— Нима, бўлмаса... одамга аллақандай қарайсиз? Ўзи айтди. Саидийни Исҳоқ афанди чет элга олиб кетмоқчи бўлган экан. Мен айтдимки, бу одам... бир вақтлар... акам ёмон кўрар эди, бизникига ҳам бир келган эди, дедим...

Шу кечаси Салимхон эрта саҳарда поездга чиқадиган одамдай хотиржам ухлай олмади. Бу кеча унга одатдагидан узунроқ туйилди.

XI

Сўнги ҳафталар ичида Салимхон Саидийни шунча тез-тез сўрайдиган бўлдики, ҳатто Муниҳоннинг кўнглига турли гаплар кела бошлади. Сўз ўрни келганда у, Саидийда заковат белгилари кўргангани, бу йигит оддий студентлардан юқори туришини сўзлар, буни эса Муниҳон оқизмай-томизмай Саидийга еткизар эди.

Саидий келган кунлари Салимхон уйда бўлишга тиришар ва Саидийнинг жума кунлари келишини кўп писанда қилар эди. Саидий кўпинча турли баҳоналар билан келолмаслигини билдирарди. Бир сафар, катта одамнинг гапини ҳадеб қайтараверишга юзи чидамай, жума куни келишга ваъда берди; келганида қандай бўлдики, икки-уч соат ўтиришни мўлжаллаган одам кечаси соат ўн биргача ўтирди. У келганда Муниҳон йўқ эди. Қаёққа кетганини сўрагани бўлмади, аммо уни шу вақтгача бу ерга боғлаган ип ҳар ҳолда Муниҳон эмас эди. Нучукдир Салимхон билан икки орада Муниҳондан бошқа яна бир восита турилди. Бу восита ўргимчакнинг тўридай кучсизгина бир ип бўлиб, унинг нимадан иборат эканини Саидийнинг ўзи ҳам билмас эди. Бу нима эканини ўша кечаси ҳужрасига бориб кўрпага кирганидагина пайқагандай бўлди: Салимхон ўзининг обрўи, улуғ сифатлигига қарамай, такаббур эмас, дилкаш, кўнглида кири йўқ, инсонпарвар; ким қандай ёмон аҳволда қолса ёрдам қўлини чўзади; маданиятнинг севади, ўзбек халқидан доҳилар чиқишини тилайди; одам танийди; кишидаги қобилият, заковатни гўё ўта кўради. Хусусан шу сўнггиси ўша ипнинг асосий унсурви эди.

Шундай қилиб, Саидий авваллари ҳар замон, сўнги чоқларда ҳар жума, баъзан пайшанба кечалари Салимхоннинг қисташига кўра келиб турадиган бўлди. Ҳар келганда Салимхон уни кўп иззат қилар, Саидий ҳафталик ҳордигини чиқариб қайтарди; пайшанба кечалари келганида баъзан ётиб қоладиган одат ҳам чиқарди.

Кунк бўйи ва кечалари билан бўлган суҳбатларда гап мавзудан-мавзуга сакрарди. Жуда кўп мавзулар ўтди: Панама каналининг қазилиши, Рус-япон урушининг сабаб ва натижалари, «Императрица» пароходининг ҳалокати, инглиз олими Рамзейнинг ер остидаги кўмирни газга айлантириб фойдаланиш мумкин эканлигини очгани, Байроннинг жаҳонгашта бўлгани, Англиянинг мустамлака сиёсати, Тўқай давридаги татар адабиёти, инсондаги қобилият ва заковат, ислом ва ислоҳ, турклар билан арманилар орасидаги адоват, компартиянинг миллий сиёсати, Туркистоннинг фатҳ қилинуви ва ҳоказо.

Бир жума кунни сўз Толстойнинг вафоти ҳақида кетиб, Салимхон Абдулла Тўқайнинг шу муносабат билан ёзган сочма шеърини ёд ўқиб берди.

Толстой ўлганда Салимхон Уфа мадрасасида бўлиб, янги борган чоқлари эди. Отаси уни ўзининг дўсти — тараққийпарвар машҳур бой Хусайновнинг қисташи билан юборган. Хусайнов Салимхонни Қозонга олиб бориб, ўзининг ёш куёви билан Уфага юборди. Унинг куёви жонли, хушёр, қўлидан ҳар иш келадиган ёш бир йигит эди. Салимхон кўп йилларни шу билан ҳамхўжра бўлиб ўтказди. Бу йигит ўша вақтдаги Салимхонни ҳайрон қолдирадиган масалалар билан шуғулланар, газета-журналлар ўқиб, мақолалар ёзар эди. Кейин-кейин Салимхон унинг фикрига тушуна бошлади, ҳатто баъзи бир масалаларда у билан баҳслашадиган бўлди. Бу одам динда, мактабларда турли ислоҳотлар ўтказишни, подшо ҳукуматининг йиқилувини тилар, туркча сўзлаб доим «ҳар касинг хуррияти афкордан истифода этдиги замонда Россия мусулманлари бу хурриятдан нечун маҳрум ўлсинлар?» дер эди. Салимхон назарида эса чор ҳукумати ёмон бўлса ҳам, Россиянинг фабрика- заводлари яхши эди; бир неча йил шу фикрда юриб бир мартаба Туркистонга келиб кетганидан сўнг, йигитнинг гани маъқул, ўшандай талаблар ҳақда эканига ишонди ва шу фикрнинг бутун мусулмон шарқига тарқалишини хоҳлаб қолди; сўнгги йилларда «Вақт», «Таржимон» ва бошқа бир мунча газеталарнинг нима деяётганини англаб Туркистондаги миллий ҳаракатни шу ғоя байроғи остига буриш учун хизмат камарини боғлади. Бу даврдаги Туркистон-

нинг ёш зиёлилари эса, шундай тажрибали устод қўлидан чиққан шогирдларга мухтож эди.

— Оламнинг коридан холироқ бир суҳбат ҳам қурайлик, Раҳимжон,— деди Салимхон бир жума куни Саидий келганда, стол устидаги икки шиша коньякни кўрсатиб.

— Коньякнинг кайфига тушуниб бўлармикин? Коньякка ҳеч ишим тушгани йўқ.

Ташқарида қор ўпқинлар, азамат шалоладай вашиллаб турган шамол вақти-вақти билан қутуриб, кўчадаги электр симларини чийиллатар, деразаларга уриларди.

Муниسخон ҳануз жизиллаб турган бир лаган кабобни келтириб ўртага қўйди-да, ўзи ҳам ўтирди, аммо бир рюмкадан ортиқ ичмади. Шу бир рюмаканинг ўзи унга кифоя қилди: қизарди, кўзлари қисилди. Саидий Салимхоннинг интиҳосиз жоврашига кулоқ берар экан, пайт кайлаб кўзининг қири билан Муниسخонга қараб қўяр эди. Муниسخон ўзининг ҳозирги ҳолатидан хижолат; Саидий ҳар қараганда яна ҳам уялар ва шарбат томчилаб турган лабини тишлаб ерга қарар эди.

Ҳар бир рюмка ошқозонга тушуви билан бир неча юз оғиз сўзга айланар эди. Шиша бўшаган сайин Саидий ўзини Салимхонга янада яқинроқ сеза бошлади. Бу қалин деворлар уни ташқаридаги қутурган шамолдан, бўрондангина эмас, оламнинг ҳамма ғавғосидан ҳам сақлар эди. Бу ерга комсомол ячейкасининг қўли етмайди! Унинг кўнглидаги доимий ғашлик кўтарилди; ўзини сордан қўчиб, онасининг қаноти остига кирган жўжадай ҳис қилди. Биринчи шиша тамом бўлгандан кейин Салимхонни ўзига шунча яқин кўрдикки, назарида ҳар қандай эркалик қилса кўтарадиган, ҳатто Муниسخонни ўпса ҳам индамайдиган кўринар эди.

Салимхон иккинчи шишани олгани ўрнидан тураётиб, узун сўзидан хулоса чиқарди:

— Биз кишидаги қобилиятга эътибор қилмаймиз, кишидаги қобилият очилмай чириydi...

Саидий ўзининг муваффақиятсизликка учрагани, ўшандай чиришга маҳкум бўлган қобилиятлардан бири эканини Муниسخоннинг олдида айтолмаса ҳам, Салимхоннинг фикрини қувватлаб чарчагунча сўзлади.

Шундан сўнг Муниسخон рояль чалди. Саидий ўтирган ерида машқ мақомига тебранар эди. Муниسخон машқни

тугатиб ўрнидан турмоқчи бўлганда Саидий гандираклаб бориб унинг икки елкасидан босди ва бир неча машқнинг номини айтиб, шуларнинг ҳаммасини чалиб беришини сўради. Муниسخон чалар экан, Салимхон качалқада тебраниб ўтириб, ашула айтар ва тез-тез пардадан чиқиб Саидийнинг гашига тегар эди.

Қоронғу тушиб, чироқ ёқилганда ҳам Саидий ўзини билар эди, кейин билмай қолди. Кимдир келди. Бегона бир хотиннинг кулги товушини эшитгандай бўлди.

У, ҳужрасига қандай борганини билмади. Саҳарда ҳаддан ташқари чанқаб уйғонди, сув излаб тополмади, деразани очиб бир сиқим қор олмоқчи бўлган эди, дераза очилмади; чироқни ёқиб ташқарига чиқмоқчи бўлганида, стол устидаги бир парча қоғозга ва учта беш сўмликка кўзи тушди. Хатни ўқиди:

«Дўстим Саидий!

Кечаси кайфингиз жуда ошиб кетиб, бизникида қолишга сира унамадингиз. Илҳом лаънатининг олиб келган нарсаси ортиқчалик қилди. Ҳеч гап бўлгани йўқ. Нималар қилдим экан, деб ташвишланманг. Мумкин бўлса дарсга борманг. Ҳар эҳтимолга қарши деб озроқ пул қолдирдим. Бу тўғрида ҳам ўйлаб ўтирманг. Тинч бўлинг, Сизга битмас ҳурмат билан С. 3 февраль.»

Саидий сочини чангаллаб юлиб олгундай бўлди: Наҳот мен пулим йўқлигини айтган бўлсам! Оббо... нималар қилдим экан? Илҳом келди. Кетди. Мен йиғладимми? Нега? Муниسخоннинг қўлини ўпдим... Йиғладим. Муниسخон кулар эди. Бу вақтда Салимхон қаерда эди?..

Буларнинг ҳаммаси тушдай эди. У, ҳозир ортиқ ўйлай олмас эди. Ишқилиб, Салимхоннинг қолдирган хати унга тасалли бермади. Нима ишлар бўлганини эртага Муниسخон кула-кула, ёки ўпкалаб сўзлаб бериши керак эди.

XII

Бир кун Саидий ўқишдан қайтиб ҳужрасининг эшигини очганида, оёғи остига бир конверт тушди. Конверт узунчоқ, юпқагина бўлиб, устида қандайдир бир идоранинг штампн бор эди. Поччаси билан бирга эканида Молия шуъбасининг билдиришини, тергов идораларининг

чақирув қоғозларини кўра-кўра юрак олдириб қолган Саидий кўрқиб кетди. Хира тушган штампни синчиклаб ўқишга сабри чидамай, конвертни йиртди. Унинг ичидаги икки буқланган қоғознинг юқорисида Саидийни ёнига йўлатмаган ўша журналнинг штампни бўлиб, остига «Уртоқ Саидий!» деб ёзилган эди. Саидий бу хатни ҳаёт-мамотдан дарак берадиган телеграммадай кўздан кечирди:

«Уртоқ Саидий! Идора хизматчиларимизнинг эҳтиётсизлиги срақасида бўлса керак, қоладиган материаллар орасига тушиб кетган «Води» сарлавҳали шеърингиз, «Қаландар» сарлавҳали ҳикоянгизни кечикиб бўлса ҳам навбатга қўйдик. Шу икки асарингиз юзасидан идорага бир кириб чиқишингиз сўралади.

Уртоқлик саломи билан: Кенжа»

Саидийнинг вужудини титроқ босди, бу титроқ кўрқувданми, қутилмаган севинчданми эканини ўзи ҳам билмас эди. У, хатни икки-уч қайта ўқигандан сўнг, ўзини андак босиб олиб, атрофига қаради. Назарида, бутун ашёлар туси ўзгарган, кулиб тургандай кўринар эди. Саидий хатарли довонга ёпишиб охири эсон-омон унинг устига чиққандай уф тортди-да «Олам яхши. Ҳаёт гўзал. Натижасиз меҳнат бўлмайди» деди.

У, эшикни ёпиб печкага суянди, сўнгра, пальтосини ечиб каравотга иргитди-да ўзи ҳам каравот ёнига борди. Унинг остидан журналларни олди ва тиз чўкиб ҳаммасини варақлай бошлади. Хат ҳамон кўлида эди. Журналларнинг муқовасидаги литограф бўёқларининг ҳиди, нучукдир, димоғига хуш келар, уни атайлаб ҳидлар эди.

Саидий шу куни кечгача ҳужрада ивирсиб овқатга ҳам бормади; кечаси ҳужрани яхшилаб йиғиштирди, китобларни қайтадан терди, хатни оппоқ қоғоз ёйилган столнинг бир четига оддий, гўё ҳеч қандай аҳамияти бўлмаган хатдай ташлаб қўйиб, шеър ва ҳикояларини кўчириб қўйган дафтарини узоқ варақлаб ўтирди. Бирон нарса ёзишга уринган эди, сира бошлай олмади. Бирон нарса ўқишни эса сира хоҳламас эди.

Саидий эрталаб ваҳимага тушди: хатда гарчи шеър билан ҳикоя босиш учун навбатга қўйилгани очиқ айтилса-да, ёзувчилик иши назарига бир тилсим бўлиб кўрингани учун, бунга тўла ишониб етмас эди. У, Кенжанинг

ким ва қандай одам эканини билмайди. Ким билади, балки у жўрттага шундай хат ёзгандир: борса ё уришиб берар ё «шоир бўлмаган бир сен қолган эдинг, яқинда ариза ва қарорлар ҳам шеър билан ёзиладиган бўлади!» деб кўпчилик ичида ўсал қилар. Бормай қўя қолса-чи?

Саидий ҳар ҳолда боришга қарор берди, аммо юраги орқасига уриб, ноништа ҳам қилолмади, нон оғзида айланади, худди бир нарса томоғидан бўғиб тургандай, ютолмайди.

Саидий журнал идорасига етгунча ўзини ўзи огоҳлантириб борди: «Ҳей бола, асли, қачон бўлса-да, рўёбга чиқиш умидида мзшқингни қилиб юраверсанг бўлар эди. Энди-ку, боришга бораётирсан, сўлиб қайтишни бир мартаба бўйнингга олиб қўй!»

Бутун қийинчилик, қовоғини солиб тургандай кўринган бошқарма биноси бўсағасидан қадам ташлаб ичкарига киришдагина бўлди, йўлакка кирганидан сўнг ўзини дадил тутди, ҳатто икки томондаги қатор кетган эшикларнинг биридан чиққан улугсифат бир одамдан Кенжанинг қайси уйда эканини тортинмай сўради, ўшандай дадиллик билан эшикни очиб кирди. Кираверишда ўнг томонга қўйилган абжаққина стол ёнида бир йигит ўтирар эди. Уйнинг тўридаги, кўринишда каттароқ одамнинг ўрни кўринган стол устида даста-даста қоғоз ётар, аммо эгаси йўқ эди. Ҳалиги йигит бошини кўтариб Саидийга бир қаради-да, яна ўз иши билан машғул бўлди. Саидий уни таниди. У, бир вақт боргани ёзувчилар мажлисида калтакланган, беобрў қилинган йигит эди. Саидий тўғри серсовлат стол ёнига бориб кутди. Озгинадан сўнг пакана, юмалоқ, бўйни калта, юзи шишинқираган заҳида бир йигит кириб Саидийнинг афтига ҳам қарамай, столга ўтирди ва қоғозларни титкилай кетди. Саидий анча кутди. Бу одам бошини кўтариб қарамагандан сўнг, секин:

— Уртоқ Кенжа сиз бўласизми?— деб сўради.

Шунда ҳам у, Саидийнинг юзига қарамай жавоб берди:

— Ана у киши!

Саидий бурилиб кетди, Кенжанинг олдида борди. Кенжа ишлаб турган ишини бир четга суриб, Саидийга қаради ва сўрашгани қўл узатди.

— Сиз Раҳимжон Саидийми? Яхши, қани ўтиринг!

Саидий ўтирди. Кенжа столнинг тортмасидан Саидийнинг қўл ёзмаларини олди.

— Бу сизнинг биринчи асарларингизми ё илгари ҳам ёзиб юрар эдингизми?

— Шу... Унча-мунча машқ қилиб юраман. Бир-икки-тасини юборган эдим.

— Ҳар иккала асарингиз ҳам босишга ярайди, аммо икковида ҳам, хусусан шеърда, менинг билишимча, бир мунча камчилликлар бор. Мен буларни айтмай, истасангиз ҳозир, шу ернинг ўзида, йўқса кейинчалик бафуржа муҳокама қилиб кўринг. Агар тўғри бўлса — ўзимиз ва бошқа ўртоқларнинг ёрдами билан тузатармиз.

Оламда кишини яйратадиган нарсаларнинг ҳисоби йўқ. Аммо буларнинг ҳаммаси заҳарли сўз, оловли қамчи кутган кишинг томонидан бўлган илтифотга етармикин? Кенжа «мумтоз шоирлар»дан эмаслигини Саидий билса ҳам, ҳар ҳолда ундан заҳарли сўз, оловли қамчи кутган эди.

— Ёзган нарсаларим маслаҳат беришга арзирлик бўлса, яна сиз кўмак ваъда қилсангиз суюнаман...

Саидий унинг шеър ҳақида берган маслаҳатларини маъқуллади, аммо ичида ўйлар эди: «Бу юмшоқлик, ширин сўзлик билан одамнинг одобини берадиган хилидан кўринади. Ҳозиргина иккала асарни ҳам яроқли деган эди. Мулайимлик билан шеърни чиқитга чиқарди. Энди ҳикояни ҳам секин қўлимга қайтариб беради-ку!»

— Ҳикоянгниз яхши, аммо нотамом,— деди Кенжа.

«Ана,— деди Саидий ичида — айтмадимми.» У нимадир демоқчи эди, Кенжа давом этди:

— Ўзбек қизининг ёмон турмушини усталлик билан кўрсатган бўлсангиз ҳам, шу билан кифояланмаслик керак эди. Биз, бўлажак адиблар, турмушнинг ботқоқ ерларинингина эмас, ундан чиқиш йўллариини ҳам кўрсатишимиз лозим. Шунинг учун мен ҳикоянгнизга бир боб қўшдим. Уқиб бераман, рози бўлсангиз-шундай, йўқса аслича босилар.

Саидийнинг умидсизлик, маъюсликдан юмилиб бораётган кўзлари чарақлаб очилди, Кенжа қўшган бобвини ўқиди.

Бу боб ҳикоягагина эмас, Саидийнинг ўзига ҳам жон киргизди.

— Биласизми, Кенжа ака,— деди Саидий — шу ҳикоя босилиб чиқса қанча хурсанд бўлишимни кўз олдингизга келтира оласизми? Ҳозир мен ундан неча ҳисса ортиқ севиндим. Ҳикоя босилиб чиққанда мен фақат унинг босилганига қувонар эдим, холос. Шу ҳикояни тузатиш учун қанча вақт, сабр ва меҳнатни аямаганингиз менга бошқа бир шодликдан дарак беради: демак ёзаверсам бўлади, демак маслаҳат ва кўмак беришга арзийман, демак одамлар асаримни кўриб «орзуга айб йўқ», ё бўлмаса «нотавон кўнгил» деб кулмайдди.

Кенжа кулди.

— Демак, шу бобнинг орттирилишига розисиз?

— Дўстона кўмагингиз учун ташаккур билдиришдан бошқа сўзим йўқ.

Кенжа қўл ёзмаларни стол тортмасига солди. Саидий ўрнидан турмоқчи бўлганда, Кенжа тўхтатди.

— Шеърингизда чиройли сатрлар бор, бошқа шеър ёзганингизда шуларни ишлатинг. Мавзу танлашда бу кун майдонда бўлган ҳамма асарларга ҳам эргашаверманг. Бир ёш шоира ўтмишдаги хон-хоқонларни соғиниб шеър ёзибди. Ҳолбуки хон-хоқонлар замонасида унга ўхшаган ўнлаб аёллар битта эркакнинг чўриси эди. Нимасини соғинади ўша ҳаётнинг? Кулги! Мен биламан, бу аёл хон-хоқонларни соғингани йўқ, баъзи бир катта шоирларга таъсиб қилиб шундай шеър ёзган.. Хабарингиз бор, яқинда Ўзбекистон коммунистлар партиясининг пленумида ер ислоҳотига тайёрлик масаласи муҳокама қилинди. Ер ислоҳоти камбағал деҳқонлар, ерсиз батрақлар учун шубҳасиз мисли кўрилмаган шодлик. Қани энди шу бизнинг бу кунги мавзуимиз бўлса!

Саидий ҳозир маст кишидай — унинг кўзига қийин иш осон, филдай нарса ҳашаротдай кўринар эди. Агар бу хушфёъл, хушмуомала, оқ кўнгил, одамга одамларча муомала қиладиган киши ер ислоҳоти мавзуи яхши, дер экан, нима учун шу мавзуда беш-олти ҳикоя ёзиш мумкин бўлмасин? Камчилиги бўлса ўзи дўстларча кенгаш ва ёрдам берар экан. Саидий шу мавзуда бир ҳикоя ёзишга ваъда берди ва кетгани ўрнидан қўзғолаётиб, миннатдорчилик билдирди.

— Қимматли вақтингизни берганингиз ва кўрсатган дўстона ёрдамнингиз учун раҳмат. Мен илгарироқ билма-

ганман, агар билсам илгариги шеърларимни почта орқали юбормасдан ўзим олиб келар эдим.

— Илгари ҳам шеърлар юборганмидингиз?

— Йўқ, гап уларнинг босилмаганида эмас. Ўзим олиб келганимда камчиликлари кўрсатилар ва бу кўрсатмаларнинг кейинги ишларим учун катта ёрдами тегар эди.

— Илгари ҳам шеър юборганмидингиз? Бизга келмаган,— деди Кенжа ва нариги столда ўтирган бадқовоқ йигитга қаради.

— Ёқубжон, Раҳимжон Саидийнинг шеърлари сизга тушганми?

Ёқубжон негадир зардобга тўлиб ўтирган экан, дўнгилаб жавоб берди:

— Билмайман, кўрганим йўқ!

— Шундайдир, ўртоқ Саидий, юборган бўлсангиз ҳам бизга келмаган бўлиши мумкин, бундай ҳодиса бўлиб туради.

— Журналда жавоб ҳам чиққан... Кўп жавоб берилди...,— деди Саидий тортиниб.

— Қани, қачон, қайси сонларда?— деди Кенжа ва бутун чиққан журналларни олиб Саидийнинг олдига қўйди.

Саидий журналларга қўл теккизмай «ўтган ишга савот» демоқчи бўлди. Кенжанинг ўзи қараб чиқди. Бир неча сон журналда муттасил ва баъзи бир сонларда икки жойда Саидийнинг исмини «босилмайди» сўзи билан безалганини кўриб аввал ҳайрон қолди, сўнгра бир оқарди, бир қизарди.

— Ёқубжон, шу нарсаларни мен ҳам кўрганмиканман?

Ёқубжон ўзини ишга ҳаддан ташқари берилиб кетган ва унинг гапини эшитмаганга солди.

— А, Ёқубжон?

Саидий ўнғайсизланар ва Кенжанинг афтини кўриб, бирон можаро бошланишидан қўрқар эди.

Кенжа саволини яна бир такрорлагандан кейин Ёқубжон, юзида асабий табассум акс этдириб, жавоб берди:

— Сизнинг кўрган-кўрмаганлигингизни мен қаёқдан биламан? Кеча қайси пивохонада учиб қолганингизни ҳам мендан сўрайсизми?

Кенжанинг ранги оқарди.

— Ёқубжон, мен сиздан насияга мол сўраётганим йўқ, идорада, иш устида, иш юзасидан гапираётирман?

Кенжа бутун журналларни қўлтиқлаб Саидийни етаклади, уни муҳаррирнинг олдига олиб кирди ва воқинани бошдан-оёқ баён қилди. Муҳаррир жуда оғир одам экан, журналларни кўриб чиқди-да, бош қашлаб деди:

— Хўш, ким кўрган экан бу нарсаларни?

— Ҳамма гап шунда-да! Афтидан, ҳеч ким кўрмасданоқ, «босилмайди» жавоби берилаверган. Журналда ёшларга тарбия ва кенгашни реклама қиламиз, ҳолбуки бир ёш ёзувчи йигирмалаб асар юбориб бир оғиз маслаҳат ололмайди.

Муҳаррирнинг жаҳли чиқди.

— Нега шунга қарамайсиз, ахир? У асарларни кўрмаган бўлсангиз, мана бу жавобларга диққат қилмайсизми? Нима бу, кетма-кет йигирмалаб «босилмайди». Уртоқ Саидий, битта ҳам ёзма жавоб олганингиз йўқми?

Саидий «йўқ» дегани тортинди. Кенжа жавоб берди.

— Энг охирги асарларини ҳам мен корзинкадан топдим. Битта ҳам ёзма жавоб олган эмас. Мен «босилмайди»ларга диққат қилмабман.

— Қани, Ёқубжонни чақиринг!

Кенжа чиқиб Ёқубжонни олиб кирди.

— Хўш, Ёқубжон,— деди муҳаррир,— бу «босилмайди»ни кўпайтириб юборибсизми? Ёш қаламларингизга ёзма маслаҳат юборишни эсингиздан чиқарганингиз йўқми?

Ёқубжон хийла шошиб қолди:

— Бориб туради. Баъзилари қайтади. Берилган адрес нотўғри бўлади.

— Мана бу кишининг ўзи келибди, агар кўрсатган адреси чатсқ бўлиб хат қайтган бўлса ҳозир ўзига беринг. Эскирган бўлса ҳам, барибир, фойдаланиш мумкин бўлади.

Ёқубжон чинакам гангиди.

— Қайтган хатларни сақламаймиз.

— Э, қайтган хатни сақламасангиз унинг юборилгани ва қайтганини қандай биламиз? Мана ҳозир бу киши бизга даъвогар. Айб бизда эмаслигини қандай исбот қиламиз? Бу ярамайди. Ёшларга тарбия ва кенгаш учун ойнага минг сўмлаб жамоат пулини сарф қиламиз. Берил-

ган маслаҳатлар ҳавога учаверса сарф қилинган пул исроф ҳисобланади-я! Бунинг учун шўро ҳукуматининг қўнуни бор. Қани, Илҳомни чақиринг.

Ёқубжон ўрнидан турмоқчи эди, ундан илгари Кенжа чиқиб Илҳомни олиб кирди. Саидий Илҳомни таниди, уни икки марта Салимхоннинг уйида кўрган эди. Муҳаррирнинг авзойини кўриб Илҳомнинг ҳам ранги ўчди.

— Хўш, ўртоқ Илҳом,— деди муҳаррир,— ёш қаламларингизнинг аҳволидан хабардормисиз, ё маслаҳат бериш ишини ҳам тўхтатиб қўйдиларингми? Юборилган маслаҳатлардан копия қолмас экан. Иш расво-ку! Хўш, гапни қисқа қилайлик-да, эртадан кейин соат ўн бирга шу ишга алоқадор кишиларингизни тўпланг. Идора хизматчилари билан бирликда кичкина мажлис қилиб оламиз. Эрта-индин чиқадиган сонда ҳам бир тўда «босилмайди» бордир-а, Ёқубжон? Босмахонага бориб, олиб ташланг. Минбаъд журналда жавоб беришни тарк қилинг. Калламиз тоза шишган экан!

Ёқубжон чиқиб кетди. Унинг кетидан Илҳом ҳам чиқди.

— Жиноят!— деди муҳаррир ўзинча,— юрак қатнашмай, фақат калла билан қилинадиган иш шундай бўлади.

Кенжа қўзғолгандан кейин Саидий ҳам ўрнидан турди. Шундай кўнгилсизликка сабаб бўлгани учун Саидий кўп хижолат тортар эди, Кенжа билан хайрлашганида афв сўради.

XIII

Муниسخон дарс тайёрлагани келадиган куни Саидий ўзи учун бу қадар азиз бўлган хатни мумкин қадар яққолроқ жойга қўйди. Бироқ Муниسخон хатни кўрдию, совуққонлик билан жойига ташлади-да, оғзига қурут солиб китобини очди. Агар хат тўғрисида у бир оғиз гапирганда Саидий журнал идорасида бўлган гапларни бошдан-оёқ айтиб берар, бу эса уни Муниسخон олдида факультетдаги бошқа минглаб студентлардан бир оз бўлса-да юқорига кўтарар эди. Муниسخон хатга эътибор қилмаслиги билан ўзини яна ҳам юқорироқ кўтарди. Шундан сўнг, Саидийнинг назарида, бу қиз уфқдай бўлиб

қолди: унга томон қанча юрсанг, у сендан шунча узоқ-лашади.

Бироқ Саидий чўкмади, чунки яқин кунларда босиб чиқажак ҳикояси то Саидий етгунча бу уфқни бир жойдан қўзғолмайдиган қилишга ваъда берар эди.

У ҳар куни дарсга кетаётиб, йўлда учраган будкаларга кўз ташлаб ўтади. Унинг куни факультетга етгунча, журналнинг бугун ҳам чиқмаганлигига роса ишониши билан куннинг ҳар бир минути зериктиради; ҳатто Мунисхон билан ўтказган соатлари ҳам навбат кутиб ўтказилган умрдай узоқ туюларди.

Бир куни дарсдан қайтишида йўл устида учраган биринчи будка унинг бир ҳафталик ҳордиғини чиқарди. Бу будкада ўша журналдан бир даста ётар эди. Саидий бирданига икки нусха олди ва дарҳол мундарижасини қараб, ўз исмини ўртада кўрди. У, маст кишидай, тентирар ва, назарида, ер оёғи остида кигиз сингари юмшаргандай эди. Шунча узоқ йўлдан ҳужрасига қандай ва қайси кўчадан келганини, эшикни қандай очиб стол ёнига борганини, қўлидаги китобларни нима қилганини билмас эди. Ҳикояни ҳаял ўтмай ўқиб чиқди. Кенжанинг ортдирган боби, ҳикоя қўл ёзма эканида билиниб тургандай эди, ҳозир тамом ёпишиб кетибди.

Яна ўқиди. Шундан сўнг, назарида, «Қаландар» банд қилган саҳифалар эскирган, кўп ўқилган китоб сингари кирлангандай бўлди. Журналнинг иккинчи нусхасини кўрди. Дам ўтмай бу ҳам назарида шундай кўринди. Чиқиб будкадан яна бир нусха олиб кирди-да, қирқмасдан столнинг тортмасига солиб қўйди. Столнинг тортмасида туриб унинг ҳам шу саҳифалари эскираётгандай бўлар эди.

Кўчага чиқса худди биров муборақбод қилаётгандай, Саидий шу куни овқатга ҳам бормади. Ҳолбуки, эртасига факультетда ҳам ҳеч ким, ҳатто Мунисхон ҳам бу ҳақда индамади. Ким қараса Саидийнинг кўзига дарҳол журнал келади, қаерда икки киши гаплашиб турган бўлса, худди «Қаландар» тўғрисида гапиришаётгандай бўлади; «С» ҳарфи бўлмаган сўзлар ҳам қулоғига «Саидий» бўлиб эшитилар эди.

Шу биринчи муваффақиятдан сўнг Саидийнинг икки йил ичида бўшаёзган иликлари тўлди, анчайин оғирлик-

дан синиш даражасида эгиладиган суяклари қотди, пўлатга айланди. Йўл устида очилган лола сингари нурсизланган юзига қон югуриб тиниқланди. Буни ўзи ҳам сезар эди. Энди у, ҳам кучга тўлиб дамига тортадиган йигит, ҳам, гарчи Мунисхон тан олмаса-да, факультетдаги бошқа студентлардан ўзининг «Қаландар»и билан ажралиб турган, келажаги шуҳрат ваъда қилган бир киши!

У янги куч, қайнаб турган ҳавас ва мароқ билан яна ёзиш ишига киришди. Унинг эндиги ҳикояси Кенжа айтганча, бу куннинг муҳим мавзуи — ер ислоҳоти тўғрисида эди. Шу ҳақдаги материалларни газеталардан қидира бошлади ва бу ишга киришгани, шу ҳақда муҳтож бўлгани маслаҳатлар тўғрисида журнал идорасига хат ёзди. Хатнинг жавоби уч кунга қолмасдан келиши керак эди, бироқ орада ўн кун ўтди ҳамки, келмади. Биринчи боришда Ёқубжон сингари кишиларнинг нотинч бўлишига сабаб бўлгани учун, ўзи боришни истамас эди.

Навбатдаги сон журналда ер ислоҳотига доир бир сатр ҳам асар чиқмади. Саидий шошиб ҳикоясини юборди.

Бир неча кундан кейин марказий газеталарнинг бирида Кенжанинг бир таассуроти чиқди. Бу, қишлоқда ўтказилган мажлисларнинг руҳи, камбағал деҳқонлар, батракларнинг қанча ер, қандай шартлар билан қанча муддатга берилиши тўғриларида берган сўроқлари, ер ислоҳотини амалга оширишни тезлатиш тўғрисидаги талаблари ва бунга тайёрлик юзасидан бошланган ишда кўрсатаётган фаолиятларини ўз ичига олган очерк бўлиб, Кенжа буни Фарғона водисининг Ганжиравон қишлоғидан ёзган эди.

XIV

Еш ёзувчиларга тарбия берадиган бу журнал Саидийни талай вақтгача поймол қилган бўлса-да, ҳар ҳолда, «Қаландар» муваффақият қозонди; ҳатто алоҳида ёзувчилар, танқидчилар орасида баҳс-мунозарага сабаб бўлди. Буни Саидийга Мунисхон етказиб турарди. Му-

нисхон, албатта, бу гапларни махсус Саидийни хурсанд қилиш учун эмас, акасининг олдига қандай катта кишилар келишини айтиб мақтаниш учун гапирар эди.

Бир куни Салимхон Саидийни соғиниб Мунисхондан айтиб юборди. Саидий шунини кутиб юрган эди.

Саидий келадиган куни одатда Салимхон ўзи ёлғиз бўлар ва Саидий бор вақтда биров эшикни қоқса ҳам уйда эканини билдирмасдан қайтартирар эди. Саидий одатдагича эшикдан тортинмай кирди. Салимхон уни ҳовлининг юзида қарши олди. У ялангбош, пальтосиз, андак шира кайф кўринар эди.

— Одам борми?— деди Саидий тисарилиб.

— Йўқ... ҳеч ким... ўзимизники,— деди Салимхон ва Саидийни қўлтиқлаб эшикка томон олиб юрди.— Бу кун шундай бир тасодиф... Узингиз билган Аббосхон...

Уй томоқи тутунига тўлган. Стол устида тўғралган пиёз, тузланган бодринг, кабоб сихлари, бири бўшаган, яна бири ярим бўлган икки шиша турар ва бир четдаги кулдондан папирос тутуни ингичка, узун бўлиб кўтарилар эди. Диванда ёнбошлаб ётган Аббосхон Саидийнинг ҳурматига қимирлаб қўйди.

— Танийсанми, Аббос, бу кишини?— деди Салимхон.— Бу киши... «Қаландар»ни ёзган ёш адиб.

Аббосхон илжайиб қўл узатди.

— Жуда яхши танийман. Бу киши менинг шогирдим. Кўп йиллар бўлади, кўрганам йўқ эди.

Саидийни сур босди, Салимхон ҳали қўл урилмаган бир тарелка кабобни Саидийнинг олдига суриб, бостириб-бостириб бир неча рюмка узатди. Саидий бу рюмкаларни қийинчилик билан олиб, осонгина бўшатар эди. Аббосхон Саидийнинг ёшлигидаги ҳаммактабларидан бир неча кишини ном-баном айтиб, сўнгра Саидийнинг ўша вақтдаги адабиётга бўлган ҳаваси тўғрисида сўзлаб кетди:

— Уша вақтда бу кишининг шеърларини деворий газетада кўрар эдим. У шеърлар ҳозирги бу «тегирмончи» шоир... Газетадаги таассуротини ўқидингми? Ҳий... таъсирланибдилар!..

Саидий, сўз Кенжа устида кетаётганлигини тушуна қолди. Аббосхон билан Кенжа орасидаги қелишмовчиликни Саидий бир вақт боргани мажлисда кўрган эди. Икки

орадаги, тўғрироғи икки тўп орасидаги душманлик ўша мажлиснинг руҳидан билиниб турар эди. Сўнги вақтда матбуотда бўлган чиқишлар Саидийнинг бу фикрини тасдиқлади. Аммо душманликнинг ҳар бир сирини танқид, тақриз сўзлари билан ёпилар эди. Кенжанинг таъсуротини Аббосхон «санъатқорона бир нарса яратишдан ожиз бўлиб, ўз исмини шундай нарсалар билан чиқаришга, шоирлик сбрўйини арзиган-арзимаган нарсаларни ёзиб матбуотда кўриниб туриш билан сақлашга бўлган тараддуд» деб баҳолар эди.

Ичган вақтидаги одати бўйича, Аббосхон ҳеч кимга сўз навбати бермади. Унинг узоқ сўзлаши хусусан Саидийни зериктирмас эди. Аббосхон ҳам унга, Салимхондай, маданиятни севгувчи, санъатга ҳурмати зўр, талантнинг «заршунос»и бўлиб кўринди. У, «Қаландар»даги турли камчиликларни таъна қилиб, Саидийни уялтирди; хусусан, охириги бобни шунча ёмонладики, Саидий уни ким қўшганини айтишга ва бунинг исботи учун Кенжа ёзган ўша хатни кўрсатишга мажбур бўлди. Салимхон хатни олиб ўқиди ва кулиб қўйди. Аббосхон ўқиб, худди нақд ва қиммат баҳога сотилиши мумкин бўлган молини насия ва арзон баҳо билан беришини сўраб ёзилган илтимосномани ўқиган дўкондордай, бурнини жийирди:

— Ер ислоҳотида камбағалларнинг манфаати бор экан, уни адабиётда акс этдирилмаса ҳам ўзи кўради.

Даҳлизнинг ташқариги эшиги очилиб кимдир кирди. Салимхон дарҳол ўрнидан туриб, ўрта эшикни очди ва, кутиб турган кишиси келгандай:

— Эй, муҳтарам домла!.. Келинг...— деди ва четла-
ниб йўл берди.

Ўрта бўйли, йўғон гавдали, кўк мовут аврали пўстин кийган, қирқ беш ёшлардаги бир киши кирди. Унинг мўйловга ўхшаган қошлари кўзининг устига тушиб турар, кичкина дўпписи қошлай олмаган тепакал боши ҳозиргина пардозланган сариғ этикнинг тумшугидай ялтирар эди. Икки лунжи осилган. Домла ҳаракатда айиқ, юришда ўрдакни хотирлатарди. У ҳеч ким билан сўрашишга интилмади; ҳурматига ўрнидан туриб девор остида қисилиб турган Саидийга қарамади ҳам. Аббосхон келиб сўрашди. То бу одам курсига секин, эҳтиёт билан ўтирмагунча ҳеч ким ўтирмади. Салимхон шишанинг остида қолган коньяк-

ни рюмкага бўшатиб, кабоб билан унга узатди. Домла дарров ичиб, орқасидан ҳеч нарса емади ҳам.

— Бўлдими энди, шу? — деди у, Салимхонга рюмкани кўрсатиб.

Унинг товуши жуссасига қараганда ҳам йўғонроқ эди. Салимхон кулди.

— Сизнинг тегишингиз алоҳида, домла! Ҳозир кабоб тайёр бўлади...

Аббосхон билан домла нима тўғрисидадир сўзлашарди. Бу сўзлар бош-кетсиз бўлганидан, Саидий ҳеч нарса англамади. Кабоб кириб янги шиша очилгандан сўнг сўз турли мавзуларда бўлиб, домланинг чеҳраси андак очилди ва пўстинини ечди; кейин ҳар бир оғиз сўзида деярлик «шундайми, маъқулми?» деб Саидийга ҳам қараб кўяр ва бу Саидийга ёқар эди.

Домла Муродхўжа ўзининг юриши билангина эмас, бошқа яна бир мунча сифатлари билан ҳам ўрдакка ўхшарди. Урдакнинг уч хислати бор: ҳавода учади, ерда юради, сувда юзади. Домла мактабда — муаллим, қишлоқда — ер эгаси, меҳмонхонасида, гарчи ошкора бўлма-са ҳам, савдогар. Аммо шаҳардаги бир қисм зиёлилар унга фақат она тили муаллими — тилчи, деб қарайди, бир қисми эса хусусан ёшлар, уни инқилобдан бурунги фикридан қайтмаган киши ҳисоблайди. Зотан Муродхўжа домла бошқа улфатлари сингари ўзини «қизил» кўрсатишга уринмайди. Унинг шу феъли кўп дўстларига ёқмайди. Шунинг учун, унинг ранжишига сабаб бўлса ҳам, булар у билан очиқ борди-келди қилмайди, ўрни келса мажлисдами, матбуотдами сўкади. Домла эса бундан унча ранжмайди. Шу Аббосхоннинг ўзи неча мартаба мажлисларда уни ёмонлаган. Шаҳарда кўп кишилар Салимхон билан домла орасида душманлик бор гумон қилади.

У эрталаб гулқанд билан ноништа қилишни, пешинда қобили шўрва ва қизил гулнинг барги билан солинган мусаллас ичишни қанча яхши кўрса, ўзбек тилида софликни сақлашни ҳам шунча севади: ҳатто самовар ўрнига ўзиқайнар, электр ўрнига симчироқ, деб сўз топиб юради.

У соф тил ўргангани ҳар замон қишлоққа чиқади, Ниёзмат Ҳожи деган кўп йиллик қадрдонни бор. Унинг кел-

гани маълум бўлган соатдан бошлаб Ниёзмат Хожининг уйига дастурхон ёғила бошлайди. Жамоат жам бўлади. Домланинг ҳамма муроди ҳосил бўлади. У улфатларидан соф тил ўрганса, улфатлари ундан хўжаликни бошқариш, чоракор, қароллар билан муомала йўлларини ўрганади.

Домла бу ерга келиб биринчи рюмжани ичгунча ҳам кўнгли ғаш, табиати хира, асабийлашган эди; ичгандан сўнг нима бўлди-ю, орага бошқа гаплар тушиб овунди. Аббосхон Кенжанинг таассуроти тўғрисида сўзлаганда домла яна асабийлашди, ечган пўстинини яна кийиб олди.

— Бу ислоҳоти билан шўро ҳукумати ўзбек қишлоқларини вайрон қилмоқчи!— деди у қичқириб, худди бунга шу ерда ўтирганлар айблайди.— Тегирмончи шоирларинг таъсирланган эканлар, кўрдим...

— Фирқа аъзолари, масъул ишчилар орасида ҳам бу ислоҳотга бетарафлик, ҳатто норозилик кайфиятлари йўқ эмас,— деди Аббосхон, узоқ жимликдан сўнг,— Кенжага ўхшаган кишилардан ҳам ўпкалаб бўлмайди, чунки унинг иши ном чиқариш...

Саидийнинг шу кунги суҳбатдан олган таассуроти шу бўлди: санъат мустаҳкам кўрғон, уни эгаллаш ҳар кимнинг ҳам иши эмас. Бу тилсимнинг сирларини билмасдан туриб бу соҳага қадам қўйиш ҳалокат даражасида хавфли. Бу тилсимнинг сирлари шу Аббосхонгагина маълум. Бу одам, бошқа кўп кишилардай бировнинг камолатини кўролмайдиган киши эмас. У қобилият тўғрисида «заршунос» бўлиб, ҳар кимга, ўз иқтидорига қараб, шу сирлардан озроқ айтади. Мумтоз шоирларнинг мумтозлик сирларини ҳам шу одам орқали билиш мумкин. Кенжа — шоир эмас. Унда қобилият ҳам йўқ. Ундан кейин чиққан ёш шоирлар жуда илгарилаб кетган. Буларни Кенжа кўролмайдди, шунинг учун шоир бўлишга ҳавасли бўлиб, тўғри йўлга тушган ёшларга ўзини хайрихоҳ кўрсатиб, ўларни жуда усталик билан адаштиради. Шунинг учун Кенжанинг маслаҳатларига қулоқ солиш — адашиш, ер ислоҳоти ўзбек қишлоқларини хароб қилади.

Саидий ҳужрасига ярим кечада қайтиб кетди. У ланж эди, эртасига факультетда ҳам шундай бўлиб юрди. Нимадандир кўнгли ғаш, алланарсасини йўқотгандай. То кўнглини ундан ҳам баттар ғаш қиладиган янги ташвиш

ортгунча шундай бўлиб юради. Бу кунларда марказий газеталар йирик-йирик сарлавҳалар қўйиб, турли жойларда ер ислоҳотига тайёрлик ишининг бошлангани, унинг бориши тўғриларида хабарлар босар ва уларнинг ичида ёшларнинг шеърлари, очерклари ҳам кўринар эди.

XV

Факультет комсомол ячейкаси ер ислоҳотига тайёрлик кампаниясини ўтказишда қатнашиш учун* йигирма комсомолни сафарбар қилиб, район комитетининг ихтиёрига юборди. Кенжа ва унинг маслаҳатларидан ихлоси қайтган, Аббосхонни ўзига ягона хайрихоҳ деб билган Саидий учун бу — вужуди билан нафратланадиган иш, зўр ташвиш бўлди. Ячейка котиби сўз орасида «боришдан бош тортганларга нисбатан ташкилий чора кўрамиз» дегандан сўнг Саидий важ-тақал қилишга ҳам юраги дов бермай, район комитетига боришга мажбур бўлди.

Район комитетида бу ишларни эски таниши Шариф бошқарар эди. Саидий уни кўриб, худди кўриниш беришдан қўрқиб қочиб юрган одамига дуч келгандай, юраги «шув» этиб кетди. Шариф эса у билан дўстларча кўришди.

— Хўш, ўртоқ Саидий,— деди Шариф,— Эҳсондан ҳеч хат оласизми? Ноинсоф бизни тамом унутиб юборди, шекилли.

— Анча бўлади хат олганим йўқ. Хат ёзай десам адресини йўқотиб қўйибман.

Шариф кулиб тегишди:

— Хайрият отини ҳам эсдан чиқармабсиз?

— Қишлоқда ўзингиз ҳам чиқасизми?— деди Саидий гапни чалғитиш учун.

— Чиқамиз, ҳеч қандай уэримиз йўқ.

Саидий «уэримиз йўқ» дегандан «сенинг уэринг бўлса айт, олиб қолай» деган маъно англади-да, секин:

— Бир ҳафта қишлоқда юриб келсам бу йил курсда қоламан,— деди.

— Нега?

— Жуда қолоқман.

— Қайси фанлардан?

— Асосий фанларнинг ҳаммасидан.

Шариф, хунук хабар эшитгандай, унинг юзига тикилиб қолди.

— Шеф билан ишлаб ҳам уҳда қилолмаётирсизми?

— Мен шеф сўраганим йўқ.

Шарифнинг жаҳли чиқди:

— Шеф олиш учун сизнинг сўрашингиз шарт эканми? Ким дарслардан қандай кетаётганини ячейканинг ўзи билмайдими? Сизни ячейка нима учун бу ерга юборди?

Шариф шу гапни айтиб телефонга қўл узатди, авзо-йидан ҳозир ячейка котибини чақириб тоза қовурадиган кўринар эди.

— Шошманг, шошманг,— деди Саидий қути ўчиб, — Бошқа узрим бор.

— Ҳа, шундай денг! Бу узрингизни ячейкага айтган-мидингиз?

— Йўқ, ўзингизга айтиб қўя қолай.

— Бизга айтишнинг ҳожати йўқ.

У нақадар расмиятга кўчса ҳам, Саидий ҳар ҳолда бу ёлғон важини ўринлатиш умидида эди.

— Майли, ячейкага айтаман, аммо сизга ҳам айтай: касалман; доктор юришни ман қилган.

— Э, нима бўлди, комсомол олдида шундай катта ва-зифа турса-ю бизнинг Раҳимжон юролмайдиган бўлиб ўтурса! Ростдан айтасизми? Мен сизни рўйхатда кўриб суюнган эдим; ёзувчисиз, кўрган-билганларингизни ёзиб турсангиз яхши бўлар эди, деб ўйлаган эдим. Хайр, бундай бўлса ячейкага доктордан қоғоз келтириб берсангиз ўзлари сизни қолдиришади.

Боя Саидий ўзига жуда яқин келгандай сезган Шариф ундан яна узоққа кетди, яна аслига қайтди.

Саидий хайрлашиб чиқди, қишлоққа боришни бўйнига олиб қўйди.

XVI

Комсомоллар уч арава бўлиб нонушта маҳалида қиш-лоққа кириб келишди. Ҳаво очик, уфқда киприк сингари турган тераклар орасидан кўтарилган қуёшнинг нурлари томлардаги қор, танновлардан осилиб турган чумақлар

ва оёқ остидаги музларда акс этиб, кўзни қамаштирар эди. Қишлоқнинг бу куни қиш кунларига эмас, кўпроқ аввал баҳор — қўш маҳалидаги кунларига ўхшар эди. Баҳорнинг энг юмшоқ, офтобшувоқ куниди қурт-қумурсқаларга жон кириб ер остидан чиққандай, одамлар тўзиган. Қишлоқнинг ҳар кўчасида ҳаракат, қичқириш. Боласининг тўнчасини ёпинган хотинлар, оёқлари зогча оёғи сингари қора, юз ва қўллари кўкарган болаларини койийди ва ҳозир уйга кирмаса отаси келганда урдириш билан қўрқитади. Болалар писанд қилмасдан музлаган лой устида ирғишлаб юради. Ёш қизчалар укаларини қўтариб, худди ҳозир ват-ватлаб ўтадиган карнайни кутгандай, деворлар остига тизилган.

Аравалар бурилиб бозор бошига томон йўналганда муйилишдан чиққан гавдалик, жулдур кийимдаги бир йигит, оғзидан чиққан буғдан оқарган мўйловини энги билан арта-арта аравалар кетидан қувиб етди. Унинг кетидан ушандай жулдур кийимли, аммо унга қараганда кекса бир киши ҳам келар эди. Йигит сўнгги араванинг кетидан ушлаб баланд товуш билан сўрашди, сўнгра сўради:

— Ростини айтинглар, мулла акалар, чучунтиргани келдиларингми, ер бўлиб бергани келдиларингми?

Ҳамма қайрилиб қаради.

— Ер керакми, ахир?

— Ўзим бир батракман...— деди йигит сўраган кишидан кўзини олмай,— куч кўп... хотин, бола-чақа йўқ. Союзқўшчига, ер беринглар, деб ариза бердим; яланг чучунтиради денг. Ерди тайини йўқ... Ана, мана... деб.

Унинг кетидан келаётган мўйсафид етиб келди-да, бир нима деб йигитнинг биқинига туртди; сўнгра эгри бармоғи билан унинг пешонасига нихтаб:

— Пешонангга ер битган бўлса оласан...— деди ва шундай эмасми, демоқчи бўлиб аравадагиларга қаради.

— Битмаганига қарайдими, вой...— деди йигит, чолни нодонга чиқарган оҳангда,— пешонамга чойракорчилик қиласан, деб битган бўлса, уни ўчириб йигирма танобгина ер битса ҳам бўлади...

Ҳамма кулди. Йигит давом этди:

— Ҳар ерлар бор денг... Агар шу кўптирма нондай ерлар чойракорнинг ўзиники бўлсачи, ҳой... Яна ҳуку-

мат машина, омоч берса... эллик пайса уруғликдан ўнта туяга юк унмаса жиртак чалинг, афандихон!.. Охунбоев мияси путун одам экан, деб қўйдим... Шуни билади. Лекин, иш бошига камбағал ўтирсин дегани — мияси путун одам ўтирсин, дегани экан-да! Ё гапим беандозами?...

Аравалар оёқ остидаги музларнинг қовурғасини синдириб, гижирлаб бориб, бозор бошидаги қизил чойхона олдида тўхтади. Қизил чойхона эшиги ҳар очилганда ундан чиққан оппоқ буғ, худди пуфлангандай юқорига урар, тиниқ кўк осмонга кўтарилиб, тарқаб кетарди. Қаердандир пайдо бўлган бир киши комсомолларни бошлаб қизил чойхонага олиб кирди. Ичкарида одам кўп. Самоварчи шошилган. Ҳали у ерда, ҳали бу ерда чойнак қопқоғи чиқирлайди. Чилим қуруллайди. Комсомоллар бу ерда тўхтамай, тўрдаги эшикка кирди. Ғовур, кулги андак босилиб турди. Комсомоллар кирган бу кичкина хужра ер ислоҳоти комиссияси ўрнашган уй эди.

Бу уй эрталабдан то ярим кечагача очиқ. Ҳар куни сон-саноксиз одам кириб чиқади... Қишлоқ усталари ясаган икки стол устида даста-даста қоғоз. Стол ёнида комиссия аъзолари, кўшчи-батрак фаоллари ўтиради. Ер, асбоб ва ғайриларнинг ҳисобини билиш учун бутун халқдан маълумот олинади.

Арава кетидан эргашиб келган йигит секин энгашиб комиссия раисига нимадир деди. Раис бош иргитди-да, яна ипида давом этди. Унинг қаршисида ўрта ёшлардаги, боши кўкчага ўхшаган узунчоқ, ўзи ориқ, аммо вужуди пай, бир киши ўтириб жавоб берар эди.

— Узимнинг отим Урайим, отам Раҳматулла. Бувам... отини билавермайман. Ёшим ўттиз олти яшар. Бир суям ҳам ерим йўқ. Қўриқ берсаларинг ҳам майли, ўзим очиб оламан.

— Хўжайинингизнинг қаерда, неча таноб ери бор?

— Узидан сўранглар...— деди Иброҳим қизариб ва атрофига қаради. Ҳамма жим, ундан жавоб кутар эди. У ноилж давом этди.— Икки йилдан шу ёққа ҳақ олганим йўқ. Узим олмадим. Аяхти тўртта қиламиз деб...

Раис кулди.

— Хўжайинингиз хотин олиб бераман, деганмиди?

— Ҳа-да...

— Хўш, майли, ерини айтинг-чи!

— Энди... бир жойда... Гадоё Топпосда икки юз етти таноб, Кўрғончада бир юз етмиш уч таноб. Шу, бошқа йўқ.

— Шундан қанчасини ўз кучи билан экади?

— У киши кетмон чополмайди. Парзати йўқ...

— Хўжайинингизнинг оти нима?

— Ниёзмат Ҳожи Дўсмағ ули-да, билмайсизми?

— Ердан бошқа тагин нимаси бор?

Иброҳим ҳаммасини айтиб бўлгандан кейин, раис ручкани сиёҳга ботириб, анкетанинг остига қўл қўйишни таклиф қилди. У, ручкани олмай иккала бош бармоғига қаради ва ёрилмаган, текисроғини тутиб кулди.

— Энди, мулла ака, муҳр босиб қўя қолай... Ота-бувамиз ҳам муҳр босган. Бировнинг эшигида юрган одам-миз. Қўл қўйиш у ёқда турсин, номозликни ҳам билмаймиз...

Раис унинг бармоғига сиёҳ суртди. У, бармоқ босиб ўрнидан тургандан сўнг, бошқа киши ўтирди ва савол-жавоб давом этди.

Саидий ҳозиргина бозордан олиб келинган қўйдаё бегонасираб, бурчакда ўтирар эди.

Шаҳардан чиққан комсомоллар орадан икки соат ўтгандан сўнг жамоаларга тақсим қилинди. Саидий, яна бир комсомол билан, шу ерда ишлаб турган комиссиянинг ихтиёрида қолди. Шериғи кечгача ишга киришиб кетди, Саидий эса умрида ўйин тушмаган, аммо кўпчиликнинг зўри билан ноилож ўртага чиққан кишидай нима қилишини билмас, қизарар эди. Бунинг устига, ерсиз деҳқонларнинг ислохотни ўтказишга ёрдамчи гуруҳидан кўп кишилар турли саволлар бериб уни гаранг қилишар эди.

Бу сон-саноксиз чоракорлар, батраклар ичида Саидийнинг диққатини жалб қилган киши «пешонамдан чойракорликни ўчиртириб, йигирма танобгина ер битдираман» деган йигит — Йўлчибой бўлди. Йўлчибой очиқ, хушчақчақ, барвасталигига қарамасдан абжиргина йигит; гапга ҳам уста, ҳар бир ибораси Саидийни завқ қилдирарди.

Йўлчибой кўпинча кечқурунлари Саидийнинг олди-га — ётоққа келади, Саидий билан узоқ сўзлашиб ўти-ради. У нима тўғрида гап бошласа охирини шу ер ис-лоҳотига олиб келиб боғлайди-да, Саидий учун қанча саволлар чиқаради. Саидий эса унинг кўп саволларига жавоб беролмасди.

— Хўп,— деди Саидий бир кечаси Йўлчибойга,— ер-ни олдингиз, пешонангиздан чойракорчиликни ўчирдинг-из, борди-ю, замон тескари бўлиб кетса нима бўлади?

— Оқпошшо келса дейсизми?

— Йўқ, оқпошшо ўлган, бошқа... Уруш бўлса дей-ман.

— Барибир-да... Оқпошшо бўлмаса кўк пошшо бўлар. Барибир. Ҳукуматимиз бойни ёмон кўради, ҳар ким ўзи ишласин, дейди. Бойни ёмон кўрадиган ҳукумат билан алватгаинки бойни яхши кўрадиган пошшо уришади. Николай ҳам бойни яхши кўрар эди. Энди, алватгаин-ки ҳукуматимиз «қани, Йўлчивой» деса «лаббай» деб милтиқ кўтариб чиқамиз-да, Раҳимжон ака!

Комиссия эртадан кечгача тинмай, баъзан кечалари ҳам ишлайди. Чоракорлар, батраklar куракчасини уш-лаб сумалак қозони атрофида юрган ёш болаларга ўх-шайди: ҳар ишга тайёр, ҳар сўроққа ҳозиржавоб, ҳар бир янги келган кичидан янги бир маълумот олишга шошилади; ер ислоҳотига тайёрлик ишининг бориши тўғрисида ёзиб турган газеталарни ўқитиб эшитади, комиссиянинг тайёрлик иши тезроқ битишига ёрдам бе-ради. Ери кўп кишилар сўроқ берганда нотўғри, ё бўл-маса, батраklarнинг ғашига тегиб, ўзларини анқовликка солиш билан кўп вақтни олади. Бир кун икки кишининг сўроғи яқин тўрт соат вақтни олди. Булардан бири ўрта деҳқон, иккинчиси кўп ери одам эди. Урта деҳқон эшик-дан кириши билан дир-дир титради, курсига ўтирганидан сўнг комиссия аъзоларига, нарида турган қўшчи-батрак фаолларига бир-бир қаради-да, ҳеч ким савол бермасидан ўзидан-ўзи жовраб кетди:

— Уттиз икки таноб * ерим бор. Газетага қирқ та-нсбдан ортиғини оламиз, деб битилган... Меникини ҳам олармишсизлар, деб эшитдим. Агар оладиган бўлсалар-нинг жавур, укалар... Ҳукумат камбағалпарвар бўлса мен бой эмас...

Комиссия раиси унинг сўзини бўлди ва ери олинмайдигина эмас, керак бўлса қўшиб берилишини билдирди. У, тўлдирилган анкетага бармоғини босганидан сўнг, ўрнидан тураётиб орқа томонида турган қўшчи-батрақларга қаради.

— Мана, ҳой, Қўчқорвой, Сатторқул, Йўлчивой... Мана сизлар эшитдиларинг, комиссия укам нима дедилар? Ер бермасалар ҳам гўрга, ўзимизникига тегмасалар бўлгани. Мана, эшитиб қўйинглар, ерингга тегмайман, дедилар. Лавз ҳалола.

У, худди биров «тўхта» деяётгандай, орқасига қараб-қараб чиқиб кетди. Ундан кейин узун бўйли, паҳмоқ соқолига оқ тушган, ранги сарғимтил, кўп уйқудан қолган кишидай кўзлари қисилган, қизарган, эски чопон бир одам кирди. У, худди бир айб иш қилиб қўйгандай, ҳеч кимнинг юзига қарамасди. Қизил чойхонадага говур босилди ва эшик олдида бир неча илжайган сиймо намён бўлди. Қоғозларни дасталаб турган Саидийнинг ёнида ўтирган Йўлчибой секин уни туртиб, бу одамга томон имлади. Хамманинг диққати шу одамга жалб бўлган, ҳамма унинг жавобини кутарди.

— Отингиз нима?— деди раис, ручкани сиёҳга ботириб.

— Ниёзмат Дўснат ўғли...

Йўлчибой, таранг тортилаётган ипнинг узулишини кутгандай, ҳаракатга тушди ва секин:

— Ҳожи бува, отингизни жуфт айтинг...— деди ва ени билан оғзини артди.

— Сен биласанми, ахир? Билсанг айт!..

Раис аввал Йўлчибойга, сўнгра Ниёзматга қараб «Ҳожи» сўзини қўшиб ёзди.

— Қанча ерингиз бор?

— Қирқ-эллик танобча бор...

Йўлчибой ва унинг кетида турган батрақлар типирчинди. Говур кўтарилди.

— Жим, ўртоқлар,— деди раис ва давом этди.— ўзингиз экасиэми?

— Экамиз.. чойракор ҳам бор...

— Қаролингиз ҳам борми?

— Ўзимизга қарашлик... қаролимиз эмас... Қариндошимиз...

— Хўп, ўша қариндошингизнинг оти нима?

— Едимдан кўтарилди.

Стол атрофида ва эшик олдида илжайиб турганлар барабар:

— Раҳматулла ўғли Урайим! — дейишди.

Ниёзмат Ҳожи катта пулга ошиқ отиб чув тушган қиморбоздай қизарди, асабийлашди ва ҳаммамнинг юзига бирма-бир қаради-да, ҳеч кимга ҳеч нарса деялмай, Йўлчибойга, ёпишди:

— Одам деган бундақа ғаламус бўлмайди. Нима чиқади шу ғаламусликдан!.. Ҳар кимнинг ўз феълига қараб худо беради. Шу феълинг чакки, ука!..

Атрофда пиқир-пиқир кулги бошланди. Саидий дасталаётган қоғозлари ичидан Иброҳим Раҳматулла ўғлининг анкетасини олиб ўқиди:

— Иброҳим Раҳматулла ўғли... Ниёзмат Ҳожи Дўсмат ўғли деган бойнинг қароли. Бу бойнинг бир жойда икки юз етти таноб, яна бир жойда юз етмиш уч таноб ери бор...

— Жами уч юз саксон таноб,— деди Йўлчибой тескари қараб.

Кулги товуши шағал тўкилгандай бутун бинони кўтариб юборди. Ниёзмат Ҳожи шолғомдай қизарди, терлади ва ўрнидан туриб, Йўлчибойга хитобан алланарсалар деди. Шарақлаган кулги ичида унинг товуши аранг эшитилар эди:

— Эй, хайф сенга... қурумсоқ... худомиз бир, пайгамбаримиз бир...

— Ер-сув, мол-мулкимиз ҳам бир бўлсин-да, ахир! — деди Йўлчибой яна, тескари қараб.

Яна кулги кўтарилди, аммо Йўлчибойнинг ўзи кулмас эди.

Шундай қилиб кунлар ўтди. Саидийнинг қайтиш вақти ҳам яқинлашди, аммо жамоаларга кетган шерикларидан қайтиш тўғрисида ҳеч қандай хабар бўлмади. Улардан қайси бирларининг исмлари ҳар замон баъзи бир маълумотлар, тайёрилик ишининг бориши ҳақида газеталарда босилган хабарлар остида кўришиб қолар эди. Сафарбарлик муддати битиб, орада икки кун ўтгандан сўнг Саидий бу муддат яна бир ҳафтага узайтирилганлиги ҳақида хабар эшитди. Бу хабар унда

ҳеч қандай норозилик туғдирмади, чунки тезроқ қайтишга жуда орзуманд ҳам эмас эди.

Саидий бир кун ишдан анча эрта — қоронғу тушар-тушмас қайтиб келди. Ётоқда ҳеч ким йўқ. Тинч. Уйнинг сукунاتини ёлғиз печкага ёқилган ҳўл ўтиннинг пишиллашигина бузар эди. Чироғни ёқмоқчи бўлганида эшикни биров худди мушук таталагандай тиқирлатди. Саидий югуриб бориб очди.

— Ассалому алайкум, шервачча,— деди бир кекса товуш ва бу товушнинг эгасидан илгари «тўқ» этиб ҳас-са кирди. Саидий дарҳол четланиб йўл берди.

Эрақак савзига ўхшаган бу чол ҳассанинг ёрдами билан курсига секин ўтирди-да, ёнидан бир қорозни чиқариб Саидийга узатди. Саидий чироғни ёқиб, хатни кўздан кечирди. Бу хатдан унинг ўқий олган жумлалари шулар бўлди:

«Ер ислоҳати садрларига арзимиз шулким биз фуқаролар дуоғўйи ҳукумат... Ҳукумат аз рўйи шафқат оч ва қашшоқ ва муҳтожларга илтифотеки қилибдир, албатта дуо қилурмиз... зероки қашшоқ кимарсаларга таом ва нон ва либос ҳама нарсаики эҳсон худои таоло йўлига бўлиб қилмоқ ва бермоқ суннатдир... деб қўлим қўйдим чинорлик масжид имоми, Мулла Мирбоқи Миршоди ўғлидурман».

— Кўп яхши,— деди Саидий хатни буклаб,— мен комиссия раисига бераман.

— Шервачча,— деди имом, ҳар иккала қўлини кўкрагига қўйиб, хириллаб,— газетага берсалар... мардум огоҳ бўлса... камолга етинг... тупроқ олсангиз зар бўлсин...

У, хириллаб, хайр-саҳоват, камбағалларга мурувват дин нуқтайи назаридан қанчалик яхши эканини исбот қилишга тиришиб бирпастада қанча оятлар, ҳадислар ўқиди. Саидий сўзни қисқа қилиш учун хатни эртага газета бошқармасига юборишни ваъда қилди. Имом жаврай-жаврай уйдан чиқди ва шу кетганича туғри хатми-қуръонга борди ва у ерда кўринган мўъминларга, шу жумладан Ниёзмат Ҳожига ҳам, кўзини бақрайтириб ёлғон гапирди: «Ҳозир ҳукумат мени чақиртириб, пешонамга тўппонча тираб ер ислоҳоти жоиз, деб фатво ёздирди» деди.

Саидий, ўша Раҳимжон Саидий, қишлоқдан кетишга шошилмас эди.

У, қишлоққа келганида дастлаб янги муҳитга мувофиқлашолмай, кўп қийналган эди, аммо муҳитга мувофиқлашганидан сўнг, таъбл очилиб кетди. Унинг бошида сонсаноксиз тайёр, фақат қоғозга туширишга маҳтал бўлган ҳикоялар бор. Буларнинг ҳаммаси қандайдир бир ипга тизилиб роман бўлишни ваъда қиларди. Бу ҳикояларнинг қаҳрамонлари турли исмдаги одамлар бўлса ҳам бир киши. Воқиалар бир-бирига муносабатдоргина эмас, маҳкам боғланган, бири иккинчисидан келиб чиқади. Иккинчиси ўнинчисининг воқе бўлишига сабаб бўлади...

Саидий, эртасига шериклари билан шаҳарга қайтадиган куни кечқурун ётоқхонага кетаётиб, йўлда Муродхўжа домлани учратди. Бу учрашувни Саидий шунча кутмаган эдики, кўзига ишонмади. Йўқ, Муродхўжа домла! Домла ўша кўк мовут авралик пўстинига ўралган, бошида қозоқи телпак, ўрдак юриш қилиб келаётир. Саидий аллақачон салом беришга қарор берди, аммо сўрашиш керакми, ё бўлмаса сўрашиши улуг кишини йўлдан қўйиб сғринтириш бўладими, шунини тездан ҳал қилолмади. Саидий то бир қарорга келгунча домла етиб келиб қўл узатди. Домланинг чеҳраси очиқ, ўзи мулойим, ҳаракат ва сўзлари билан Саидийни сира камситмас эди. Саидий «Салимхон хўп тушунтирганга ўхшайди-да», деб ўйлади ва ўзини анча одамшаванда, вазни ортган сезди. Домла сўрашганича унинг қўлини қўйиб юбормай, тор кўча томонга етаклади. Саидий қаёққа, деб сўрашга ёки ётоқхонага бормоқчи эканини айтишга ўнғайсизланар, бундан ташқари домла унга сўз навбати бермас ҳам эди.

Тор кўчанинг охиридаги кўримсизгина эшик олдида турган норғул бир йигит олдида бораётган домлани таъзим билан қарши олди-да, четланиб, йўл берди; Саидий билан ҳам ўшандай таъзим қилиб сўрашди. Саидий қоронғу йўлакка кирди. Қаердадир, деворнинг орқасидами, от кишнади, кимдир: «Хўш!» деди. Бу, ертўладан чиққан товушдай, бўғиқ эшитилар эди. Яна қаердадир биров жоди босар, «ғирт-ғирт» этиб бедами, поями

қирқар эди. Саидий қоронғуда домланинг кетидан тус-мол билан қадам ташлаб кетаётиб йўлакнинг охирига борганида оғилнинг очиқ турган эшигидан ичкарига қаради. Ундан ҳовур ва гўнг ҳиди чиқар, ичкарида кимдир жинчиरोқ ушлаб қўйларнинг орасида юрар эди. Саидий ҳовлининг саҳнига бурилди, димоғига зирбак ҳиди келди.

Баланд айвоннинг тўридаги сариқ бўёққа бўялган деразадан пастланган осма чироқ кўриниб турар эди. Домла эшикка етганда четланиб Саидийга йўл берди. Даҳлизда ковуш, калиш кўп; ичкаридан ғовур эшитилар эди. Домла даҳлизга кирганда ғовур бирдан босилиб, ўрта эшик очилди. Ўрта ёшлардаги, жағи кенг, пешонаси дўнг, маймун қиёфатидаги бир киши кўринди. У, Саидий билан кўришиб, таъзим билан ичкарига таклиф қилди. Ичкарида пойгада тизилишиб тикка турган ўнга яқин киши ҳам Саидийни шундай қарши олди ва сандалнинг тўридан жой кўрсатишди. То домла кириб ўтирмагунча бу одамлар ўтиришмади.

Саидий бу одамлардан фақат икки кишини таниди: бири қайси куни «қаролининг исмини ёдидан чиқариб қўйган» Ниёзмат Ҳожи, иккинчиси эса кечаги хириллоқ имом. Буларнинг ҳар иккаласи ҳам Саидийга сира қарай олмас ва унинг назаридан қочишга тиришар эди. Имом бир бурчакда қисилиб ўтирди. Ҳожи эса пойгада озроқ ўтириб, сўнгра чиқиб кетди. Ҳамма тек қолди. Кимнингдир чўнтагида соат чиқиллар эди. Ниёзмат Ҳожи ош олиб кирди. Маймунга ўхшаган киши тоқчадан қора бир кўзачани олиб, мусаллас қуйгандан кейин, турли мавзуда гап бошланди:

Вақт ярим кеча бўлганда Саидий кетишга рухсат сўради. Ҳамма Муродхўжа домлага қараб жавоб кутди.

— Шундайми?— деди домла ва ўрнидан турди,— мен сизнинг келганингизни эшитиб келган эдим. Уч-тўрт кун хурсандчилик қиламиз, деб... Ишлайверсангиз бўлмайдими?

— Университет чақиртираётир.

— Яна бир-икки ҳафта ишлайман, десангиз...

Саидий жавоб бермай, эшикка томон йўналди. Маймунга ўхшаган одам уни кўчагача кузатиб қўйди-да, хайрлашаётиб:

— Уйингизгача элтиб қўяр эдим, аммо ўзингиздан ўтар гап йўқ... Қишлоқ жойда галамус сдамлар кўп бўлади,— деди.

Саидий миннатдорчилик билдириб, катта йўлга чиқди ва бурканиб олиб, бозор бошига томон кетди.

Етоқ қоронғу, шериклари ухлаган, печкадаги ўт сўнган, уй совуқ. У, қорснғуда ечиниб муздек кўрпага кирди-да, тиззасини қучоқлади.

XVIII

— Юр, Мунис, зиёлиларнинг кенгашига борамиз,— деди Саидий январь кунларининг бирида, кечқурун университет биносининг зинасидан тушаётиб.— Шаҳарнинг ҳамма зиёлилари тўпланади. Вилоят Ижрокомининг раиси доклад қилади... эшитамиз.

Лайлак қор уриб турар эди. Мунисхон ёқасининг қундузи билан бўйнини ўраб, тийганчиқ ердан ўтишга ёрдам қўлини чўзиб турган Саидийга қўл бермоқчи эди, бу гапни эшитиб узатаётган қўлини тортиб олди ва ўпкалаб, орқага қайтмоқчи бўлгандай, зинанинг охириги пиллапоясига тўхтаб қолди.

— О, Саидий,— деди у,— ўзингга муносиб гапни гапирсангчи!.. Туппа-тузук... ҳатто яхши йигитсан. Иштирок этишга мажбур бўлганимиз мажлисларни-ку, безгак дори ютгандай, кўзни чирт юмиб аранг ўтказамиз, энди ўз ихтиёримиз билан ҳам борайликми?..

— Мажлисда менинг Муродхўжа домлага қарши ёзган мақолам тўғрисида гап бўлса эҳтимол,— деди Саидий ва бир зина юқорига чиқиб Мунисхонни етаклаб тушди.

Муродхўжа домла ер ислоҳоти тўғрисидаги фикрларини унча ҳам катта бўлмаган мақолага жойлаб, вилоят газетасида бостириб чиқарди. Мақолага вилоятнинг тарихидан бошлади-да, ер ислоҳоти, шамол қайси томондан қай вақтда келишидан тортиб то тоғдаги қорларгача боғлади ва оқибат, вилоятда ер ислоҳотини ўтказиш учун кўп йиллар керак, деган хулоса чиқарди. Бу кунларда домланинг ўзи газета бошқармасида ишлар эди. Унинг мақоласига қарши тўртта мақола келди. Булар-

нинг ҳаммаси, хусусан, Кенжа уни қаттиқ айблар, ҳатто аксилинқилобчи, деб сўкар ва ер ислоҳотини тез фурсатда ўтказиш мумкин эканини исбот қилар эди. Домла буларнинг ҳеч қайсисини муҳаррирга кўрсатмади, марказий газетага бошқарма номидан хат ёзиб, бу мақолага қарши раддияларни босмасдан бошқармага юборилишини сўради, бу масала газетанинг ўз саҳифасида ҳал қилинишини билдирди-да, ер ислоҳоти тўғрисида хабарлар ёзиш ҳақида мухбирларга ёзилган мурожаатномалар орасида муҳаррирга қўл қўйдириб, тездан юборди. Шу куни кечкурун Аббосхон Саидийни уйига чақиртирди ва унинг қишлоққа бориб келгани, шундан сўнг факультет комсомоллари орасида бўлган гаплардан бохабар эканини, айтиб, «мен умуман сизни сўраб тураман» деди.

Саидий қишлоқдан қайтиб келгандан сўнг факультет комсомол ячейкасининг бюроси унинг ер ислоҳотида қилган иши тўғрисида алоҳида қарор қабул қилди: «Саидийда комсомоллик сифатлари кам» деди. Агар район комитетидан келган вақил — Шариф «яна ишда синаш керак» демаса, Саидий билетидан айрилар эди. Шундан сўнг Саидийнинг факультетга қандай кирганини, унинг ким эканини текширадиган одамлар пайдо бўлди. Буни Аббосхон факультетдаги ҳар бир студентдан яхшироқ билар эди, шунини Саидийга айтиб, Муродхўжа домланинг мақоласини ўқиғанми эканини сўради. Саидий ўқиған эди.

— Шу мақолага қарши бир нарса ёзмайсизми? — деди Аббосхон. — Ёзсангиз факультетдаги гаплар ҳам босилар эди.

Саидий кўнди.

Мақоланинг планини Аббосхон тузиб берди. Кечаси соат бир яримга жом урганда Саидий мақоланинг остига яширин имзо қўйиб, диванда китоб ўқиб ётган Аббосхонга узатди. Аббосхон кўриб бир мунча жойларини тузатди ва яширин имзони ўчириб, Саидийнинг очиқ имзосини қўйди-да, эртага оққа кўчириб, муҳаррирнинг ўз қўлига топширишни таъкидлади. Икки кун ўтмасдан бу мақола газетанинг охириги саҳифасида, кўримсизгина сарлавҳа билан босилиб чиқди.

Шундан бери у, Муродхўжа домлани кўрмаган эди. Бугун зиёлилар мажлисида уни Мунисхон кўрсатди.

Домла ўртадаги қотарда ўтирар эди. У, ҳозир ҳаммомдан чиққандай терлаган, қизарган ва чакка томирлари чиққан. Йўғон гавдали қора йигит — Кенжа, нутқини шу сўзлар билан тугатди:

— ...Хатодан жиноятни айира билиш керак. Бу хато эмас, меҳнаткаш деҳқонлар оммаси манфаатига қарши жиноят.

Бирдан кўтарилган қаттиқ олқиш залли ларзага келтирди. Муродхўжа домла бир неча мартаба ўрнидан туриб ўтирди, ҳар ўрнидан турганида, худди сувга гарқ бўлаётган кишидай, толпинар ва говур ичида бўғиқ товуш аранг эшитилар эди:

— Менга сўз... мен инқилобчи...

Мажлис раиси Салимхон, қўнғироқ чалиб қарсақни босолмаганидан сўнг, столнинг олдига чиқиб икки қўлини кўтарди. Қарсақ босилди. Шу пайдан фойдаланиб домла яна ўрнидан туриб бақирди:

— Мен инқилобчи... менга сўз беринглаар...

Яна қарсақ, говур кўтарилди. Ҳамма бир оғиздан ушга сўз берилмаслигини талаб қилар эди.

Охириги қаторда ўтирган ўрта бўйли, чўққи соқол, гуппи тўннинг остидан қайрилма ёқа камзул кийган кекса бир муаллим сўз олди:

— Яхшилар!— деди узун енгини тирсагига суриб,— ер ислоҳоти нима? Ер ислоҳоти октябрнинг самараси; ўз йўлида бу ҳам бир инқилоб, бир октябрча, унинг давоми. Мамлакатимиз зироат мамлакати. Чунончи бизнинг вилоятимизда уч фойзни ташкил қилган бой хўжаликларнинг ҳар бири беш юз таноблаб, олти юз таноблаб ерга эга. Тўқсон етти фойзни ташкил қилган қолганларнинг қўлида эса, ё арзимаган бир парча ер бор, ё бутунлай йўқ. Буни ҳар биримиз биламиз. Муродхўжа ҳам бизда кам билмайди. Шунингдек, ер ислоҳоти натижасида мамлакатимизнинг иқтисодияти кўтарилишини ким билмайди? Шуни била туриб ер ислоҳотига қарши турар экан, албатта, яхши эмас... Ўртоқ Кенжа айтгандай, биз зиёлилар, иштирокиюн фирқасининг бошлаган бу ишини олқишлаб ёрдам беришимиз керак. Чунончи, қишқи таътил бўлади. Чунончи, менинг ўзим шу таътил кунларида ўн беш кунми, йигирма кунми ер ислоҳоти хизматига тайёр эканимни, ҳар қандай вазифа юклатилса қўлим-

дан келганича чин кўнгил билан адо этишимни билди-
раман.

Яна қарсак зални кўтаргундай бўлди. Раис сўз сў-
раб кўтарилган қўлларга илтифот қилмай, боши билан
«сўз Аббосхонга» деб ишорат қилди. Аббосхон минбар-
га чиқиб бир-икки оғиз сўзламагунча қарсак босил-
мади.

— ...Ер ислоҳоти, шубҳасиз, яхши, ёмон дейдиган
одам бўлса майли, десин. Агар ёмон дейдиган одам бўл-
маса, «яхши»нинг ўзидан ҳеч нарса чиқмас эди. Бу ер-
да ер ислоҳотининг фойдасига ўлароқ бир мунча сўзлар
бўлиб ўтди. Бу фойдали, чунки шу гаплар айтимаса
билмаганлар билмаганича, шубҳаланувчилар ўз шубҳа-
сида қолиши мумкин эди. Бунга нима сабаб бўлди!—
«Ёмон!», яъни Муродхўжа домла, Муродхўжа домла
тушунмади. Бу ерда хатоми, жиноятми, деб фалсафа со-
тиб ўтиришга ўрин йўқ...

— Бу фалсафа эмас!— деди кимдир.

— Яхши... Агар мен бу мақола эгасини билсам, яъни
Саидийни шахсан танисам, балки мен ҳам шундай фарқ-
қа борар эдим. Ким ёзган бўлса бўлсин, домланинг чи-
қишига яхши жавоб. Киши ҳайвондан ўзининг иккита
кўланкаси билан ажралади. Унинг биттаси — шу хато-
дир. Киши бор ерда хато бор. Гап уни ўз вақтида ту-
затишдадир. Биз ишонамизки, Муродхўжа домла ўз
хатосини бўйнига олиб, бизнинг сафимизда, қизил зиё-
лилар сафида ижтимоий жамият учун курашгусидир.

Бутун зал домлага қаради. Домла, ҳар бири бир аср-
дай туюлган бир неча секунддан кейин ўрнидан турди.

— Мен биламан,— деди у,— хато қилдим, аммо мен
ер ислоҳоти бўлмасин, демадим. Шундай деган бўлсам
далил кўрсатинглар. Фақат қийин дедим. Қийин экан-
лиги муҳаққақ, токи жами меҳнаткашлар, жумладан
зиёлилар кўмак бермасалар... Мен қишлоққа чиқдим ва
ислоҳот бўлгани яхши, деб «Кўшчи» аъзоларига тушин-
тирдим...

Шу ерда гувоҳликка тортармикан, деб Саидий қўрқ-
қанидан одамларнинг орқасига ўтиб турди. Домла да-
вом этди.

— Салоҳиддин айтгандай, мана қишки таътил бў-
лади. Шунда албатта фирқа кўрсатган йўлдан борамиз.

Умр давонининг энг юқори нуқтаси қирқ ёш, ундан ўтгандан кейин киши яна пастга иккинчи турли болаликка қайтади. Нодонлик орқасида ҳар қандай эҳтиётсизлик бўлади. Бундан кейин албатта...

Гапнинг охирини ҳеч ким эшитмади. Шу билан бу тўғридаги гап тугаб, навбатдаги музокарачи зиёлиларнинг ер ислоҳотидаги вазифалари ҳақида маърузачи томонидан эслатилмаган масалалар тўғрисида сўзлаб кетди.

Муродхўжа домла терини артиб, ерга тушиб кетган пўстинини олди-да, ёнида ўтирганларга эътибор қилмасдан, қоқа-қоқа атрофига қаради ва Саидийни кўриб қолди. Саидий Мунисхоннинг ёнида, деворга суяниб турар эди. Домла секин унинг ёнига бориб, юмшоқ ва иссиқ қўли билан Саидийнинг қўлини ушлади. Сўзга диққат билан қулоқ солиб турган Саидий бир чўчиб тушди.

— Нега музокарага чиқмайсиз?— деди домла секин.

— Нима дейман?— деди Саидий, домлага қарамасдан.

— Ҳеч бўлмаса савол беринг. Мана шундай тузук-тузук одамлар бўлган мажлисда ўзингизни кўрсатсангиз яхши бўлади-да. Кўрдингизми Кенжани? Мен сизга икита савол ёзиб бераман, шуни беринг.

Саидий рози бўлган эди, домла орқага ўтиб бир минутдан кейин Саидийнинг қўлига қоғоз қистирди. Қоғозда шулар ёзилган эди:

«1. Биров ўз ерини ўзи хоҳлаб бировга берса бўладими?»

2. Шаҳар муаллимларининг ерлари олинадими?»

Саидий ўқиб кўриб, домланинг қулоғига секингина пичирлади:

— Аттанг...Бизнинг факультетда ҳам мажлис бор. Озгина туриб кетмасам бўлмайди.

Домла бориб ўрнига ўтирди. Саидий секин Мунисхоннинг тиззасига туртиб, кўзи билан эшикни кўрсатди. Бу, Мунисхонга жуда маъқул бўлди ва кўчага чиқиб, ёруғ электр чироғи ёниб турган симёғоч остида Саидийни кутиб турди. Қор тинган. Шамол томлардаги, йўлкалардаги қорларни тўзитиб деворларга, деразаларга урар эди.

Сандий Мунистонни қўлтиқлаб олди. Анча ергача жим боришди.

— Биласанми,— деди Мунистон бирдан — шу мақолаги жонингга ора кирди, йўқса сени факультетдан ҳайдашар эди. Кўнглингга ғашлик тушмасин, деб сенга айтмаган эдим. Ҳали ҳам дўнғиллаб юрган комсомолларинг бор...

— Кенжа бу мақола Муродхўжа домлага гўё қарши ёзилгану, ҳақиқатда домлани ҳимоя қилади дейди-ку! Лекин тўғри, топиб гапирди.

Мунистон ўз мақалласи — қоронғу кўчага бурилаётганда тўхтади.

— Энди нарига борма, Раҳимжон, ўзинг биласан-ку, мақаллада биров кўрса...

Сандий унинг иссиқ ва юмшоқ қўлидан ушлаб нима дейишини билмас эди. Зорланди:

— Ҳамавақт шунақа қиласан, Мунис... Яна йигирма қадам босайин...

Мунистон розилик бергандан сўнг йигирма қадамни санаб босиб тўхтади.

— Мана энди...— деди, Мунистонни икки қўлидан ушлаб ўзига тортиб.

— Э, э, э...— деди Мунистон, кафтини унинг кўкрагига тираб — йўқ, Раҳимжон... Ундоқ бевош бўлма...

Мунистон унинг қучоғидан чиқиб хайрлашди ва эртага соат ўн бирда уни кутажагини билдирди.

XIX

Сандий эртасига Мунистон айтган вақтда келиб жуда ноқулай ҳолатда қолди. У, эшикни очишга очиб, киришини ҳам билмади, қайтишини ҳам: ичкарида одам кўп эди. Рўпарада оёғини чалмаштириб ўтирган Салимжон, ялқовлик билан юзиб юрган томоки тутун ичидан ўтиб келиб, сўрашди ва ичкарига тортди. Сандий таниш, аммо билиш бўлмаган кишиларга одоб билан салом бериб пойгадаги курсига ўтирди. Дераза остида, худди ёмон бир ҳиддан нафратлангандай, оғиз-бурунини қўли билан қоплаб ўтирган ёшгина, чиройли йигит — туман партия комитети ташвиқот-тарғибот шуъбасининг мудири унинг

саломига боши билан жавоб берди. Диванда ўтирганлардан бири — вилоят ижрокомининг секретари, бири — вилоят сув хўжалиги идорасининг бошлиғи эди. Бошқа яна икки кишини Саидий танимади.

Буларнинг ҳаммаси бошига зўр мусибат тушган ва бунга қарши кўп иложлар топиб, қайси бири умидли илож эканини билолмай ўйланиб ўтирган кишиларга ўхшар эди. Ижрокомнинг секретари папиросининг кули этагига тушганига ҳам қарамай, оппоқ тутунни лабининг бир четидан чиқариб Салимхонга қаради. У, шу қараши билан «бу одамнинг сенда иши бўлса битказиб тезроқ жўнат» демоқчи бўлди. Буни Саидий Салимхондан яхшироқ фаҳмлади. Салимхон ҳозир чекиб тутатган папиросининг ўтидан иккинчисини тутатиб Саидийни меҳмонларга танитди:

— Бу киши ёш, талантли ёзувчиларимиздан, студент... комсомол. Хўш, ўртоқ Саидий, роман ёзаётирсиз, деб ўшитдим, қачон битади?.. Ҳеч келмайсиз?

Саидий қизарди, ерга қаради.

— Бу киши ер ислоҳоти ҳақида роман ёзаётир,— деди Салимхон анчадан кейин, Саидий танимаган икки кишидан бирининг сўзини кесиб.

Бу одам бир ёзувчининг қўрқоқлигидан шикоят қилар эди. У, Салимхоннинг сўзига эътибор қилмай, ижроком секретарига гап маъқуллашда давом этди.

— Узим текширдим. Шу ҳикояда кўрсатилган одамларни топдим. Дарров топдим, чунки у одам ўз қизини зўрлаб эрга бераётганидан бохабар эдим. Ёзувчининг қўрқоқлиги — аввали шуки, ўша одамга, қизга ва бўлажак куёвга бошқа исм қўйибди. Хайр энди майли, мен қизни, отасини, куёвни сўроққа чақирдим. Қиз бирма-бир айтиб берди. Эртасига ёзувчини чақиртирдим. Даъвогар суст бўлиб, қозини шарманда қилишини кўринг: «Йўқ,— дейди,— мен бу одамларни танимайман. Мен булар тўғрисида ёзганим йўқ. Бу фельетон эмас, ҳикоя.» Ана буни кўринг! Ахир бўлмади. Нима қилай, ишни тухтатдим. Зиёлиларнинг энг қўрқори, ёзувчилар экан, деб қўйдим.

Салимхон кулиб қўя қолди. Бошқалар бунга чандон эътибор қилмади. Бу эътиборсизлик гапнинг маъносизлигидан эмас, бу ердаги бир паришон хотирлиқдан эди. Терговчи ўз қилмиши билан фахрлангандай, ҳаммага бир-

бир қаради. Саидий шу сўзни давом этдиришга бу ердигиларнинг майли йўқ эканини кўриб, индамади, аммо қисқагина қилиб бўлса ҳам жавоб бериш хоҳиши уни қитиқлар эди. Салимхон «англашилмовчилик бўлибди-да» деб кулди. Терговчи унинг бу сўзига изоҳ талаб қилиб қаради. Салимхон эса, ҳозир нима тўғрида гапирганини эсидан чиқаргандай, бурилиб, сув хўжалиги идорасининг бошлиғига нимадир деди-да, у билан мунозарага тушиб кетди. Терговчи Саидийга қаради.

— Менинг билишимча ҳам, ўша ёзувчи тўғри айтибди,— деди Саидий,— фельетон текширилади. Ҳикоя текширилмайди. Агар ҳикояни текшириш лозим келса кенг миқёсда текширилади. Ҳикоя алоҳида шахсларнинг яхшилик, ё ёмонлиги тўғрисида ёзилмайди. Муваффақиятли чиққан бир ҳикоянинг бир типини мамлакатнинг ҳар бурчидан юзлаб, минглаб топиш мумкин бўлади. Агар салбий типларнинг қилган гуноҳларига кўра жазо бераман десангиз мамлакатдан минглаб гуноҳкор топасиз...

Терговчи унинг сўзини кесди;

— Ахир, ёзганда, бўлган ишни ёзиладими? Ичдан чиқариб ёзилмайдими?

— Бўлган иш эмас, бўлган ишлар, бўлаётган ишлар тўғрисида ёзилади.

Терговчи яна ўз гапини маъқуллади. Саидий яна бошидан тушди. Мунозарага вилоят ижрокомининг секретари ҳам аралашди. У, бу тўғрида Саидийнинг сўзини маъқуллади, аммо «адабиёт турмушни тўғри акс эттирмайди» дер эди. Терговчи, бўлаётган сўзларга тушунолмай, қаттиқ эснаб ўрнидан турди-да, бориб диванга ёнбошлади.

— Масалан, мана сиз,— деди секретарь, мунозарадан толиққан товуш билан,— роман ёзаётган экансиз. Шунда ер ислоҳотини акс этдирасиз. Сиз шунда ҳақиқатни акс этдирасизми?— Гумон... Чунки, ислоҳот ёмон десангиз романингиз босилмайди, яхши десангиз... У вақтда менинг фикрим ҳеч далилсиз исбот бўлади. Шундай эмасми?

— Қишлоққа чиқмасдан илгари мен ҳам ислоҳотни «зўраки ҳақиқат» деган фикрда эдим. Ўз кўзим билан кўрдим... Ислоҳотдан манфаатдор бўлганлар учун бу — яхши, ери кетадиганлар учун ёмон...

Секретарь нимадир демоқчи бўлиб оғиз ростлаганда эшик очилиб, сўзи оғзида қолди. Бўсағада кўк мовут аврала пўстинга ўралиб Муродхўжа домла турар эди. У, ичкаридагиларни кўриб тараддудда қолди. Салимхон домлани ичкарига таклиф қилди ва кўп замонлардан бери қўришмагандай, сўрашди. Утирганларнинг ҳаммаси деярлик «Бу одам бу ерда нима қилиб юрибди?» дегандай Салимхонга ва бир-бирига қаради. Салимхон домлага шунча совуқ муомала қилдики, Саидий хижолат бўлди.

— Мен бир иш билан келган эдим,— деди домла, бир неча минут ҳукм сурган ўнғайсиз жимликдан кейин,— Бухоро амири қочганда саройда қолган ҳужжатлардан бир қисмини биров менга олиб келди. Анчайин ҳақ билан қўлга киради. Агар маориф шуъбаси шуни шаҳар кутубхонасига муносиб кўрса олиб қолай. Турли амр-фармонлар, ҳукмномалар бор. Кўраман, десангиз олиб келишим мумкин...

Салимхон аввал домланинг бевақт келишидан ранжиган эди, домла эвини қилгандан кейин чеҳраси очилди. Унинг топган баҳонаси жуда мувофиқ эди, чунки агар лозим келса домланинг шундай архивни олиб келишига ҳам Салимхоннинг кўзи етар эди.

Шундай қилиб, Саидий мунозарани давом эттиролмади.

Озгина вақт ўтмай, Муниҳон келганда, Саидий унга секин «бир ваз топиб мени бу ердан олиб чиқиб кет» деди. Муниҳон эшикка чиқиб келиб, домланикидан ҳам ишончлироқ бир баҳона билан Саидийни олиб чиқиб кетди. Нариги уйга чиққанда Саидий тажанг бўлиб, орада ўтган гапларни айтди. Муниҳон эшикни зичлаб, Саидийнинг қаршисига ўтирди-да, унга томон энгашиб пичирлади:

— Булар етти киши, масъул ишчилар; ер ислоҳоти ўтказилишига норози бўлиб вилоят партия комитетига ариза беришмоқчи. Шунга акамни қўшмоқчилар. Кеча Аббосхон келиб акам билан ярим кечагача ўтирди. У, акамнинг бунга қўшилишига рози эмас: «Фалокат бўлса фирқадан чиқаради. Бошқаларни ишга солиб, ўзинг четда туравер, бунга қўшилмасликка катта бир баҳона топ» деди. Узи ер ислоҳотига қарши: «ислоҳот қишлоқни қўл-

дан кеткизади» дейди. Энди... ёмон бўлади дегани шекилли-да... Акам ҳозир ўзини бетараф тутиб турибди.

— Ҳақиқатда қаршимиз? — деди Саидий ҳайрон қолиб.

— Сен-чи?

— Мен илгари қарши эдим, ҳозир тарафдорман.

— Менга барибир. Қишлоқда еримиз йўқ. Аббосхоннинг ҳам ери йўқ.

Партия аъзоси бўлган масъул ишчилар ер ислоҳотига қарши ва туман партия комитети ташвиқот-тарғибот бўлимининг мудирини индамайди! Бу Саидийнинг миясидаги энди увиб келаётган фикрларни бўтаб юборди. Шу дамда ўзининг бошлаган романидан шунча совудики, давом этдириш учун бир калима сўз тополишига ҳам кўзи етмас эди. Бу бўталган фикрлар устида сувнинг бетисидаги пўкак сингари бўлиб Муродхўжа домланинг «Ислоҳот ўзбек қишлоқларини хароб қилади» деган фикри юзиб юрар эди. Унинг юраги қисилди, нафаси бўғилди; нима тўғридадир бировга шикоят қилиб, юрагини бўшатгуси келди, аммо бу шикоят нимадан иборат эканини ўзи ҳам аниқ билмас эди. Уйлаб туриб Мунисхоннинг сўзига ишонмасликка яқинроқ бир фикрга келди, аммо бир баҳона билан уларнинг олдига яна кирганида бу фикрнинг ҳам остига сув кетди. Саидий бу манзарани шу даражада кутмаган эдики, «Э!» деб юбораёзди.

— Фирқа ҳукуматга раҳбарлик қилар экан қилаверсин, — дер эди домла, — аммо уни танқид қилишга ҳар бир фирқасизнинг ҳам ҳақи бор. Эски зиёлиларнинг инқилобдаги хизматини инкор қилиб, «ислоҳотга қарши — демак, аксинқилобчи» деса сукут қилолмайман! Эски зиёлилар инқилоб йўлида ишламадимиз? Инқилобда ўзбек зиёлилари олдинги сафда турмадимиз? Олдинги сафда турганлардан бири мана менинг ўзим! Энди менинг инқилобга назаримни Кенжадек бир мўмсиқ таърифлар эмишми!

Саидий кириб ўтиргандан кейин, ташвиқот-тарғибот шуъбасининг мудирини суҳбатдан четланиб, китоб варақлаб ўтирди. У, четланишда шундай аҳтиётсизлик қилдики, бошқалар ҳам гапни тўхтатиш керак гумон қилиб, натижада суҳбатдан файз кетди. Саидий кетишга қўзғолганда Салимхондан бошқа ҳеч ким парво қилмади. Шунингдек у,

хужрасига бориб қўлэзмалари устида кўз ёши тўкканда, уни печкага тиқиб, тезроқ ёндириш учун косов билан ти-тиб ўтирганида ҳам «нега?» дейдиган киши бўлмади. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин Саидий марказий газетанинг бош мақоласида шу сўзларни ўқиди:

«... Ўзбекистон компартиясининг олдида катта-катта вазибалар туришда давом этади ва хусусан бу партиянинг бирлигини талаб қилади. Шундай бир пайтда, бу вилоятдаги бир неча масъул ишчиларнинг ишдан бўшатилишларини талаб қилиб берган аризалари, партиянинг қаттиқ синфий йўлидан ҳеч асоссиз қўрқиш бўлиб, унинг бирлигини, тутган йўлини бузишга қаратилгандир. Партия бунга қаттиқ зарба беражак. Меҳнаткаш оммани қолоқ хўжалик тузумидан қийинчиликлар орқали социализмга олиб борадиган партия сафида бундай иккиланувчи, ўз манфаатини партия манфаатидан юқори қўядиганларга ўрин бўлуви мумкин эмас...»

Масъул ишчиларнинг шу чиқишлари тўғрисида газеталар бир неча ҳафта ёзишда давом этди. Кейинги кунларда бу товуш аста-секин пасайиб, унинг ўрнига яна бошқа товуш кўтарилди: «Ер ислоҳоти муваффақият билан бораётир», «Ерини яширганлар меҳнаткашларнинг душмани», «Ҳормангиз, ер ислоҳотини муваффақият билан ўтказган азаматлар!».

XX

Шундай қилиб, Саидий Салимхоннинг уйига тез-тез бориб турадиган бўлди. Шундай бўлдики, унинг боришни истамаган вақти бўлмас ва ҳар қачон боришга ўнлаб сабаб ва баҳоналар топа олар эди.

Саидий баҳоргача кўп янги улфатлар ортдирди. Буларнинг ичида масъул ишчилар, ёшлигидаги мураббий ва муаллимлари, суд ходимлари, шоирлар, журналистлар бўлиши уни шу доирага кундан-кун тортар эди. Улфатларининг кўпи уни мақташади. Хусусан «Қаландар»дан сўнг журналда босилган «Оламнинг ёш чоқлари» деган ҳикояси ҳар ўтиришда оғиздан тушмас ва баъзан Муродхўжа домла ҳазиллашиб «энди оламнинг ҳозирги, яъни кексалик чоқлари тўғрисида ёзинг» дер эди.

Жума кунлари шундай тўпланиш бўлганда албатта озми-кўпми ичкилик бўлади. Унинг бир рюмкиси суҳбатни қизитади, иккинчиси учунчисига талаб қўзғотади, учинчи ва тўртинчиси эса бировнинг қўлини бошқа бировнинг елкасига ташлатиб, оламнинг коридан ҳасрат қилдиради. Кайф шу даражага етганда ичкилик тамом бўлади. Шундай вақтларда Саидий кўпинча ўзининг ёшлигидаги муаллими Маҳмуджон афандининг ёнига ўтириб қолар эди.

Новча, ҳаддан ташқари ориқ, юзи ғижимланган қоғоз сингари, хира кўзлари ёшланиб турадиган бу одам, ҳар сўзида «арз қилолдимми?» деб майин товуш билан сўзлайди:

— Инсон ҳаётдан қилган талабининг бир жуъъинигина олади. Ҳали сабий бўлган инсон ундан шунча оз талаб қиладики, олгани уни таъмин қилолмайди. Бундан ёвузлик, бир-бирини кўролмаслик, ваҳшат, муҳораба ва ҳоказолар туғилади. Шу нуқтада мен Марксни танқид қиламан. Маркс бировнинг жаҳаннам азоби, иккинчи бировнинг учмоҳ роҳатини вужудга келтиради, дейди. Йўқ, инсон ҳануз сабий, балоғатга етмагандир. Бу ҳолат мудом шу йўсинда давом этгуси демак — балиғ кимса катта гўдак бўлгуси демакдир. Вақтоки келиб инсоният балоғатга етади, унинг сабийлик феъл-атворлари торқада қолади. Бунга осойишталик керак. Кишиларни синфларга айириш осойишталикни бузади. Арз қилолдимми?

Унинг бундай сўзларига негандир ҳеч ким, ҳатто ўзини марксист ҳисоблаган Аббосхон ҳам индамай эди. Шунинг учун Саидий ҳам Маҳмуджон афандини уволгина одам, деб кўпинча ранжитмасди; баъзан беихтиёр қарши сўз айтса, Маҳмуджон афанди мулоғимлик билан:

— Икковимизнинг фикримиз қарама-қарши бўлса ҳам сиз менга аввал қулоқ беринг, сўнгра бир гап бўлар,— дерди.

Октябрь инқилоби Маҳмуджон афанди севган осойишталикни бузиб, мамлакатни ларзага келтирганда, унинг отаси ўзининг босмаҳонаси, бир неча мусофирхоналари ва бошқа кўп бойликлари устидан хазондай учиб тушди. Бу вақтда Маҳмуджон афанди чет элда эди. У келганда мамлакатда янги, ер юзидаги ҳукуматларнинг ҳеч қайсисига ўхшамаган бир ҳукумат барпо бўлган, ўрнашган эди.

У эшитган «Шўройи ислом»дан фақат халқ оғзида ашулагина қолган:

Бериб фатво «урушинлар» демай қози Камол ўлсин,
Ҳамани йўлдин оздирган ўшал фосидхаёл ўлсин.
Бўлиб «Шўро»га аъсо бетамиз бир неча мол ўлсин,
Яна Абдурашид ул ҳангги хардек оқсоқол ўлсин.

Маҳмуджон афанди вазиятни дарҳол англади ва «Шўройи ислом»дан қолган ожиз парчалар билан бирга қавакка кирди. Бу қавакда ҳануз кенг йўл бўлиб, бу йўлдан эҳтиётлик билан юрилганда ҳар қаерга чиқиш умиди бор эди. Шу вақтда музофат масриф шуъбасининг мудирин бўлган турк зобити Исҳоқ афанди унинг қўлидан тутди, юзлаб «турк болаларини»ни унинг тарбиясига топширди. Исҳоқ афанди аллақайси қишлоқда бир деҳқон томонидан ўлдирилган кунларда Маҳмуджон афанди шахвоний бир жиноятда айбланиб қамалди. У отиладиган эди, бироқ кимлардир жонига ора кирди. Чиқиб бир мунча вақт юрди-да, яна қамалди. Яна чиқди. Замон тебранган сайин у, мислсиз зўр ғалвурда эланаётган буғдойнинг чоридай, четга чиқарди. Ер-дўстлари ичкарига тортишарди. Қисқаси у, азамат бир оқимда мадори қуриган кишидай гоҳ чўкиб, гоҳ юзага чиқиб борар эди.

Маҳмуджон афанди ҳозирги кунларда адабиёт муаллими, ишидан, турмушидан рози эмас. Норозиликдан кўра келажакда рози бўлиш умидининг йўқлиги кишини кўпроқ толиқтиради. Бундай одамлар ё ичади ё номозхон бўлиб қолади. Маҳмуджон афанди эса, ҳар иккисини ҳам қилар эди.

Бир куни Салимхоннинг уйида бўлган каттагина ўтиришга адабий журналнинг ходими Илҳом билан Ёқубжон ҳам келди. Ёқубжон суҳбатнинг аввалидан охиригача бир оғиз ҳам сўзламади, яна бир куни, май одатдагидан кўпроқ бўлганда, унинг айтган гапи «менга озор берманглар, бошим айланаётир» бўлди. Бир пайшанба кечаси бўлган ўтиришда иттифоқо Саидий унинг ёнига ўтириб қолди. Саидий бир сафар ўзининг май навбатини унга тутди. Шундан сўнг иккови шунча қалинлашдики, ҳатто бир жума куни Муродхўжа домланинг меҳмонхонасида бўлган ўтиришда бу индамас йнгит бир ҳафталик сўз бойлигини қадаҳ икки айлангунча айтиб тамом қилди:

— Кенжа ўлгундай доғули одам. Ҳамма ишни ўзи қилиб, ўша куни муҳаррир олдида гуноҳни бошқаларга тўнқади. «Қаландар» аллақачон суратлар билан безалиб чиқиши керак эди. Мен муҳаррирга кўрсатиб суратлар буюрганимда, Кенжа олиб кетди, сўрасам ана-мана, деб бермади. Бир куни қарасам, ҳикоянгиз архивда ётибди. Олиб яна суратлар буюрдим. Муҳаррирдан «босилсин» деб резолюция қўйдириб олганимдан кейин Кенжа индайолмай қолди. Тайёр бўлган суратларни қасддан йўқотиб юборди. Бир боб ортдириб ҳикояни бузганидан ҳам унинг ким эканини билсангиз бўлади. Воқияни Аббосхон ҳам билади. Илҳом ҳам.

Шу куннинг ўзида бу гапни Илҳом ҳам тасдиқлади.

Узоқ вақт ўтмай, Саидий ўзига бу одамларни хайрихоҳ, деб ишсиди.

Дарҳақиқат, Саидий бу одамларга қўшилгандан буён рўёбга чиқа бошлади. Унинг асарлари ҳамавақт бўлмаса ҳам ишқилиб босилади. Унинг шеър дафтаридан бир шеърни Илҳом ўз қўли билан кўчириб олиб журналда бостирди. Бу одамлар Саидийга мавзулар берар ва ёзишда кўмаклашишга тайёр эканини билдирар эди. Бунинг ҳаммаси Саидийни Кенжадан кундан-кун йироқлаштирар эди. Кенжа йироқлаша-йироқлаша охири нотайин бир нуқтага айланди-да, бир замонни келиб яна оёғи остидан чиқди. Аммо энди душман бўлиб чиқди.

Саидий бу донрадан, бу хайрихоҳлардан мамнун, ўзи ҳам буларнинг ҳар бирига хайрихоҳ бўлишини ва шуни амалда кўрсатишни орзу қилар эди.

XXI

Саидий биринчи хайрихоҳликни Илҳомга қилди.

Бир куни университет биносининг иккинчи қаватидан Мунисхон билан тушиб келаётганида зинанинг охирида бир бола «Раҳимжон ака» деб, сўрашгани қўл узатди. Саидий уни таниди. У, ёшлигидаги ҳаммақтаби — Теша эди. Саидийнинг кўз олдида дарҳол унинг рўзада саҳарлик уетида ухлаб қолиши келди ва мактаб мудири турк офицерининг «Ҳоди, қалқ, бир уриб болта ёпарим» дегани қулоғига эшитилиб кетди.

— Бахайр?— деди Саидий.

— Рабфакда ўқиб турибмиз...— деди Теша, университет студенти олдида ўзини паст олиб.

Муниسخон эиннадан тушиб, эшик олдида Саидийни кутиб турар эди. Саидийнинг бу бола билан гапирашадиган гапи зотан йўқ, бори ҳам тугади-да, уйга таклиф қилишдан бошқа гап тополмади. Теша Саидийнинг имзосини матбуотда кўрса ҳам, ўзини сира учратолмаганини айтганидан кейин, Саидий адресини берди.

Орадан икки кун ўтгандан кейин кечқурун Теша Саидийнинг хужрасига келди. Саидий ҳам уни яхши қарши олди. Мулойим, камтар бу йигит Саидийга шунча ёқдики, у билан ярим кечагача гаплашиб ўтирди.

Шундан кейин Теша тез-тез келиб турадиган бўлди. У ҳар сафар Саидийдан кўп маълумотлар умидвор бўлиб келар ва ноумид кетмас эди. У кетгандан кейин Саидий ўзича: «билимга чаңкаган йигит» деб қўяр эди. Теша бир кунни, ёзмоқчи бўлган бир мақоласи тўғрисида маслаҳат сўраб келди. Теша одатда Саидий билан баҳслашиш кучидан келмаганини ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳаракати билан билдириб турар эди, аммо бу сафар баҳс очилди. Теша Саидийнинг ҳамма сўзини маъқуллар, аммо муддаога келганда бошини чайқар эди. Ниҳоят Саидийнинг аччиғи келди:

— Хўп, нима демоқчисиз?..

— Нима демоқчи бўлар эдим. Илҳом домланинг бу фикрлари нотўғри! Комсомоллар ячейкасига масала қўйдик. Энди мана шу мақолани газетага бераман.

— Хайр, бера қолинг, балки босилар...

Шу билан Теша унинг хужрасига иккинчи қадам қўйди. Саидий бу хабарни Салимхонга етказди.

Орада уч кун ўтар-ўтмас Илҳом, турар жойининг узоқлигини баҳона қилиб, рабфак дирекциясига ариза берди ва муаллимликдан бўшаб олди. Шу билан Саидий Илҳомга хайрихоҳлик кўрсатган бўлди.

Шундан кейин Илҳом Саидийга илгаригидан ҳам яқинроқ бўлди.

— Бир ҳикоя,— деди Илҳом баҳор кечаларининг бирида, шаҳар боғида пиво ичиб ўтириб,— эридан учта гўдак билан қолган хотин. Қиш, уйдаги бутун рўзғорини сотганда бир қадоқ нонга етмайди. Кечқурун. Қаттиқ шамол. Очдан ўлмаслик учун хотин болаларини етаклаб қў-

чага чиқади. Одамларнинг совуқлиги қишнинг совуқлигидан ҳам ортиқроқ бўлади. Хотин йиқилади, болалари унинг кўкрагида. Хотин жон беради. Қор кўмади. Истасангиз болаларни ҳам ўлдириш, истасангиз уларни бирон фарзандсиз олиб кетсин.

— Сунъий чиқади,— деди Саидий,— турмушда бўлмайдиган нарса...

— Йўқ... Усталик билан берилганда бу манзаранинг қандай таъсирли чиқишини айтаман. Жуда бадийий чиқади...

Саидий унамагансимон қолди. Орада бир ҳафта ўтгандан кейин Илҳом унга шу ҳикоянинг планини берди. Бунда ҳикоя уч бобга ажратилган: бола билан қолган бева-нинг турмуши, қиш совуқлиги ва одамларнинг совуқлиги, ижтимоий таъминот идораси.

— Охирги бобнинг аҳамияти йўқ,— деди Илҳом,— снёсий ёқдан керак, холос. Аввалги икки бобни ишлашда бор кучингизни кўрсатасиз. Бу бадийий лавҳа.

Отоқли танқидчи Аббосхон ҳам мавзуни маъқуллади:

— Башарти танқид қилинса яна яхши, таниласиз, танқид даражасида асар яратиш осон иш эмас. Сўкилсангиз ҳам майли, ўқувчингиз кўпаяди.

Саидий ҳикояни бир ҳафтада тамом қилиб, Илҳомга кўргани берган эди, икки кундан сўнг уни Аббосхоннинг кўлида таҳрир қилинган ҳолда кўрди. Ҳикоянинг ярмини деярлик ташкил қиладиган охирги боби батамом ўчирилган ва ундан фақат шу жумлалар қолган: «Болалар ижтимоий таъминот идорасини топишди ва ягона соябонлари эканини билишди».

Аббосхон бунини журналнинг навбатдаги сонида бостиришни ваъда қилган эди, бироқ журнал уч сон чиқди ҳамки, ҳикоя босилмади. Шу ҳикоя туфайлидан Кенжа билан Аббосхон орасида кўп жанжаллар бўлибди. Бунини Саидий кейинчалик Мунистондан эшитиб, Кенжага бўлган адовати яна ортди.

XXII

Теша билан ораси бузилгандан кейин Саидий қачон факультетни ўйласа кўнглига ғашлик тушадиган бўлди, хусусан, рабфак залидан ўтиб факультет зинасига еткун-

ча ярим соғлиги кетгандай бўлар эди. Худди бутун зал унда кезиб юрган ҳар бир киши, ҳатто залдаги жиҳозларгача «Саидий ана шу» деяётгандай, худди залнинг аллақасерида комсомоллар умумий мажлис қилиб Саидийни кутиб тургандай, ҳар бир товуш худди «қани, Саидий мажлисга бир кириб чиқасиз» деяётгандай бўлар эди. Кейин-кейин у факультетда ҳам ўзини шундай ҳис қила бошлади. Агар бир одам топилиб силлиқлик билан факультетдан чиқарса-ю комсомол учёт карточкасини қўлига олиб берса, Саидий шу одамга ярим умрини беришга тайёр эди.

Июль оғи кириб, имтиҳон кунлари бошланар олдида Саидий кўзини чирт юмиб факультетга қатнамай қўйди. Муниҳон бир ҳафтагача синф бошига «Саидий касал» деб юрди.

Партия ячейкаси томонидан тузилган студентларнинг дарсда қолоқлик, факультетни ташлаб кетиш сабабларини ўрганиб уларга ёрдам берадиган комиссиянинг раиси Муниҳонни ҳар кўрганда Саидийни сўрайди. У, Саидийга шунча ғамхўрлик қиладики. Муниҳоннинг назарида, бу одам Саидийнинг касал бўлиш сабабини ўрганишга ҳам тайёрдай кўринар эди.

Ахири бир кун Муниҳон, Саидийга ҳеч қандай алоқаси бўлмаганлигини айтди. Шундан сўнг у кам сўрайдиган бўлди.

Саидий эса, ҳар замон Муниҳон келиб факультетда бўлган гапларни айтганда кулиб, дер эди:

— Доим кўнглим ғаш, худди бирон кор-қол бўладигандай. Бунга сабаб шу факультет билан комсомолми эканини очиқ билмайман. Худди булардан бошқа катта бир сабаб бордай.

— Мен, докторга қаратиб турибди, дедим. Бўлмаса доктор юборадиган. Касалхонага олдиришдан ҳам тоймайди. Ҳозир юқори курс студентларидан икки киши сенга бириктирилган, қачон соғайсанг сени имтиҳонга тайёрлар эмиш...

Саидийнинг факультетни ташлаш фикрини улфатларининг ҳаммаси ҳам номаъқул топди. Маҳмуджон афанди сўз орасида «Хайр, ҳечқиси йўқ» деган эди, Муродхўжа домла уришиб берди, Аббосхон эса Саидийга насиҳат қилиб, факультетни ташламасликни маслаҳат берди. Салим-

хон ҳам шу гапни айтди, Саидий сукут қилган эди, Аббосхон пича ён берди:

— Факультетни ташлашга ўзингизда бу қадар мажбурият сезсангиз ноилож давом этманг, чунки бу нарса факультетдан ҳайдалишга олиб боради. У вақтда ёмон бўлади. Аммо комсомолда маҳкам бўлинг. Фирқага ўтишингиз жўн бўлади.

Саидийни факультетга парчинлаган катта миҳ — Муниسخон. Факультет — Муниسخон билан икковининг орасидаги тагсиз чоғга ғушган омонат кўприк эди, бу кўприк вайрон бўлса ундан кўра яхшироқ, ишончлироқ иккинчи бир кўприк барпо бўлади. Саидий Муниسخоннинг даргоҳига иккинчи кўприкдан — шуҳрат, обрў, пул кўпригидан ўтади. Бу кўприкдан ўтканида Муниسخон таъзим қилиб қарши олиши муқаррар. У, илгари Муниسخонга бўлган муносабатини ишққа доир, дегани кўрқар эди, чунки бояги муваққат кўприк бузилса, иккови икки оламда қолиб кетар ва шундан кейин Саидий учун ер юзида хотин жинси битар эди. Бу янги кўприк эса то Саидий ёки Муниسخон ўлмагунча бузилмас эди.

Саидий билан Муниسخон орасида муҳаббат ришталари бор эканини улфатлардан баъзи бирлари ҳам билади. Ҳазил гаплар кетганда Маҳмуджон афанди «икки гўзалдан учинчи гўзал... о, наслимиз гўзаллашин!» дерди. Аббосхон эса бу тўғридаги ҳазил гапга аралашмайди, фақат бундан бир иш чиқиши ва чиқадиган иш фақат ўзининг қўлида эканини Саидийга имо-ишора билан билдирар эди. Саидий буни пайқар ва ҳар сафар Аббосхон шундай ишоралар қилганда ўзини унга одатдагидан яқинроқ сезар эди.

Саидий факультетда ўқимаса ҳам, ундаги ишлар билан кўнглини гаш қилмаса ҳам оламшумул адиб бўла олади. Энди бундан кейин Муниسخон билан кўришиш учун дарс тайёрлаш шарт эмас. Эрта-индин Аббосхон икковини қўл ушлаштириб чимилдиққа киргизиб юборади..:

Аббосхон бу тўғрида нима қилаётганини Саидий билмайди, аммо бир иш қилаётганига сира шубҳаланмас эди, чунки у, қиламан деган ишини албатта қилади. Саидийга «сенда талант бор, шуни очаман» деган эди, шуни очаетир. Саидий кўп катта кишилар билан танишди, суҳбатда бўлди, ҳатто ичди; бир вақтлар ўзларининг мумтозлик сир-

лари билан гаранг қилган кишилар билан энди улфатчилик қилади. Шундай бўлгандан кейин нега у Мунисхон тўғрисида тек турсин? Балки Салимхонга айтиб ишни пишитиб ҳам қўйгандир...

XXIII

Июль кунларининг бирида эрталаб чойдан сўнг Саидий ўзининг иш столи ёнида, ўқишга эриниб, китоб варақлаб ўлтирар эди. Кимдир хансираган товуш билан деразадан «Раҳимжон!» деб чақирди-да, тўхтамай дарвоза томонга ўтиб кетди. Саидий ирғиб турди ва пардани кўтариб қаради. Чақирган киши дарвозадан кирди. Саидий уни орқасидан кўриб қолди ва шу ондаёқ бу одам — уни таёзган дўсти — Эҳсон эканини билди-да, негадир ҳамма ёғи увишиб кетди. У, Эҳсоннинг ҳозир келишини сира хоҳламас эди. Эҳсоннинг келиши унга университет биносига рабфак залидан ўтишдан ҳам малолроқ бўлди. Хая ўтмай Эҳсон эшикни очиб кирди ва талай вақтгача Саидийни қучоғидан қўйиб юбормади. Саидий Эҳсоннинг келганига бениҳоят шод эканини кўрсатиш учун айтган ҳамма гапи, ҳар бир ҳаракати уқувсиз артиот томонидан биринчи мартаба биринчи репетицияда бажарилган ролдай ясама чиқди.

Ажаб! Саидийнинг Эҳсон билан сўзлашгани сўзи йўқ! Эҳсон бирпас гапдан тўхтаса «тағин гап бошласа гўрға эди» деб туради!

Саидий бу азобни кечгача чекди, Эҳсон у вақтда бирданига ловуллаган муҳаббатнинг оқибатини сўраганда гапиргани гап топилиб андак хижолатдан чиқди.

— Бу қиз яшнаб турган чўғ,— деди Саидий, ётар маҳалида,— мен унга яқиндан тутилган доқа: ёниб ҳам кетмайман, омон ҳам қолмайман, фақат сарғаяман. Сарғаясарғая ахир ёнмасдан тамом бўламан. У мени ёмон кўради... Аммо сўнгги ойларда бир киши кўнглимда умид учқуни пайдо қилди. Бироқ, ишоналмайман. Бу ҳали тил билан айтилмаган бир ваъда...

— Менингча, у сизни ёмон кўрмаса керак. Сиз уни ҳаддан ташқари яхши кўрганнгиз учун шундай туюлади. Қандай қиз экан, бир кўрсам эди.

— Эртага спектакль бор, борамиз, агар келса кўрсатаман. Албатта келса керак.

Эртасига театрда танаффус чоғида Саидий секин Эҳсоннинг қўлини олиб ўзининг юраги устига қўйди. Унинг юраги гурсиллаб урар эди. Эҳсон нима бўлганини сўрашга улгиролмади, Саидий боғнинг ўртасидаги буфетга кириб кетаётган тўртта қизни имо билан кўрсатди. Эҳсон дарҳол фаҳмлади.

— Бир ҳафтадан бери кўрмаган эдим,— деди Саидий.— Мен ҳамма вақт шундай бўламан... Хусусан бехосдан товушини эшитсам, ўзимни йўқотиб қўяман.

Булар кирганда қизлар чақчақлашиб, лимонад ичиб ўтиришар эди. Иккови улардан икки стол бери, эшикка яқин жойга ўтирди. Саидий пайт пойлаб туриб Муниسخонга кўзи билан салом берди. Муниسخон ҳам шундай жавоб берди. Саидий озгина туриб Эҳсонга Муниسخонни кўрсатди.

— Мен бунинг кўрганман, аммо гаплашмаганман,— деди Эҳсан, учинчи сигнал бўлиб қизлар чиқиб кетгандан кейин.— Мен кўрганда ҳозиргидай етилган эмас эди. Биласизми, хунукликда ягона қиз ҳам етилган вақтида йигитнинг диққатини жалб қиладиган бўлади. Аммо бу ўша вақтда ҳам ҳар қандай етилган қиздан чиройли эди. У ёнидагини кўринг! Тавба, баъзи чиройли қизлар жуда айёр бўлади: ҳамма вақт хунук қизларни етаклаб юради. Тушунасизми? Қоранинг қаршисида оқ яна ҳам оқроқ кўринади-да!

— Сиз қаерда кўргансиз, қачон?

— Бунинг акаси ҳам бор. Қримга борганида Москвага тушган эди. Иккови Москвада ярим ойдан ортиқроқ турди. Акаси билан гаплашганман. У, Ўзбекистондан берган ўқувчиларга кўп аҳамият бериб юрди. Оти Салимхон эди, шекилли. Бир масалада тортишиб қолган эдик. Ҳали хужрага борганимизда айтиб бераман.

Саидий, Эҳсон билан Салимхон ўртасида қандай тортишув бўлганини билишга кўп қизиқди, хужрага келганда чироқни ёқаётiboқ шундан гап очди ва ўзини Салимхонни танимаганга солди.

— Бир якшанба куни,— деди Эҳсон ечинаётиб,— Салимхон ўзбекистонлик бир неча ўқувчиларни меҳмонга чақирди. Бордик. «Европа» меҳмонхонасида турар

экан. Шу синглиси ҳам бор эди. Яхшигина меҳмон қилди. Кечгача гапиршиб ўтирдик. Шунда Салимхон фалсафа сотди. Яна ўзини ўзбек халқининг ягона ғамхўри қилиб кўрсатишга уринди. Гап миллат, шарқ, ғарб устида кетиб, ирқ назариясига келганда мен баҳслашдим. Буржуазия олимларининг ирқ назарияси деган назариялари бор; эшитгандирсиз. Бу назарияга кўра, сариқ ва қора жинсдаги халқлар паст навли одамлар бўлиб, улардан гўё ақлли кишилар чиқмас эмиш. Салимхон буни ирқ назарияси демади-да, шу фикрни олиб «Европанинг шарққа назари» деди.

— Тўғри-да,— деди Саидий, унинг ёнида чалқанча ётиб.

— Э, ана энди бизнинг Раҳимжон ҳам... Бу Европанинг шарққа пазари эмас, буржуазия олимларининг мустамлака халқларини қоронғуликда тутиш учун чиқарган фатвоси.

— Ҳар ҳолда..

— Тўхтанг энди. Ана шу ирқ назариясига ўхшаган яна бир назария бор. Бу «жисмоний меҳнат билан кун кўрадиганлар инсониятнинг паст нави», деб даъво қилади. Жисмоний меҳнат билан кун кўрадиганларнинг тирноғи, сочи, яна алланима балолари бошқача эмиш. Бунга нима дейсиз? Бу ҳам Европанинг Шарққа назарими?— Йўқ, бунда Европа ҳам йўқ, Шарқ ҳам. Бу ерда синф бор. Бир синф ўзининг ҳокимлигини фанний асосга қурмоқчи. Бундай назариялар кўп. Масалан, фаҳшни капитализм туғади, аммо буржуазия олимлари фохшишаликни «наследан-наслга ўтадиган» бир касал деб, капитализмни оқлайди. Ирқ назарияси ҳам шундай. Салимхонингиз буни Европага тақади ва Европа сўзи остига Баҳри муҳити атлосидан тортиб ўролгача олади.

— Ҳўш, ахири нима бўлди, баҳсларинг нима билан тугади?

— Нима бўлар эди, Берлинда ўқиб келган бир бухоролик унинг тарафини олди. У билан ҳам уришдим. Мен бу одамни холис ёмон кўриб юрар эдим. Мен кетишга қўзғолганимда тўрт киши баравар турди. Салимхон яна мулойимлик билан орадаги тундликни кўтарадиган сўзлар қилди. «Хафа бўлмайсиз, муллобаччалар, студентлар

бор жойда мунозара бўлмасдан қолмайди» деб ярим йўл-гача узатиб қўйди.

Шу кечаси Саидий тонг отгунча ухлай олмади, на-зариди, худди Эҳсон билан икки орада дағал гаплар бў-либ ўтгандай, худди Эҳсонга ёмон бир сўз айтиб, шу билан орадаги дўстлик ришталарини узгандай эди.

Саидий, эрталаб Эҳсондан илгари уйғонган бўлса, ҳам, ўзини уйқига солиб ётаверди; Эҳсон уйғотганда ҳам ширин уйқиди ётгандай юзини ишқалаб, керишиб, қийин-лик билан кўзини очди. Чой вақтида Эҳсоннинг яна ке-чаги мавзуга қайтишини кутган эди, Эҳсон чой вақтида ҳам, ундан кейин ҳам ўзининг Москва ва Ленинградда-ги ўртоқлари, яқин дўстлари тўғрисидагина сўзлади.

Саидий сўнгги йилларда орттирган кўп улфатлари тўғрисида гапирмади. Зотан бу одамларнинг ичига қан-дай кирганини билмас, агар Эҳсон келмаса, унга айтиб бўлмайдиган жўралари бор эканидан ҳам беҳабар эди. Эҳсонни нимадир бу одамлардан айиради.

— Мен эртадан кейин Боғдонга кетаман, Раҳимжон, шунинг учун бугун Шарифни, Шафринни ва бошқа ёр-дўстларни кўришим керак. Шариф билан кўришиб тура-сизми? Шафринни-ку ёмон кўрар эдингиз.

— Ҳаммаси билан кўришиб тураман. Шафрин йўқ бўлиб кетди. Шариф катта одам... Тўғриси, мен бу йигитга тушунолмадим. Ер ислоҳоти вақтида бизни ячейка қишлоққа чиқарадиган бўлди, қандай сабаб билан бўлса бўлсин, мен чиқолмайдиган эдим. Шу ишлар Шариф-нинг қўлида экан, қолдирармикан, деган умид билан сўз-лашган эдим, «бозор баҳоси» муомала қилди. Мен бун-дан маълум бир хулосага келган эдим, аммо қишлоқдан қайтиб келганимдан сўнг ячейка мени бир тўғрида қо-ралаяганда Шариф жонимга ора кирди.

Эҳсон ўйланиб қолди.

— Зотан гап унда ҳам эмас,— деди Саидий,— рай-коммолнинг орготи бўлиш кичкина иш эмас.

— Қандоқ оргот?— деди Эҳсон ҳайрон қолиб.

— Ҳа?

— Унинг Райкоммолга секретарь бўлганига йил тўла-ётир.

Саидий хижолат бўлиб ерга қаради ва секин:

— Бўлса бўлгандир,— деди.

— Ростини айтинг, Раҳимжон, комсомолда бормисиз, ё чиқиб қолдингизми?

— Нега чиқаман?

— Комсомолда бўлган одам унинг ҳаётидан шунча узоқда бўладими? Наҳот, бир йилдан бери район қўмитасининг секретари ким эканини билмасангиз!

Саидий кулди.

Кечқурун Эҳсон Шарифни эргаштириб келди. Шариф эшикдан кириши билан Саидий ўз уйига ўзи бегона бўлди — худди таниш бўлмаган кишининг уйига ўртоғи билан тасодифий равишда кириб қолган кишидай сиқилиб қолди. У чой келтиргани кўчага чиқиб кетди.

— Мен Саидийнинг комсомолда қолишига ёрдам қилдим,— деди Шариф, бу ҳужрага кириш билан кесилиб қолган сўзни давом этдириб:

— Керилма, дўстим, керилма!— деди Эҳсон,— комсомолда қолишига ёрдам қилибсан-у, лекин, Саидий комсомол ҳаётидан шу қадар узоқда эканидан буткул беҳабарсан! Ячейка унинг арқонини устига ташлаб қўйган бўлса керак-да! Сен раҳбарлик қиладиган ячейкалар ўз аъзоларига шу хилда қарайдиган бўлса...

Саидий чой кўтариб кирди. Чой вақтида ва ундан кейин ҳам Эҳсон билан Шарифнинг суҳбатига Саидий қўшилолмади. У четга чиқиб мудраб ўтирар экан, бу гапларнинг тугашини ва Шарифнинг кетишини тилар эди. Шариф ярим кечагача ўтирди, кетмоқчи бўлганида Эҳсон бирга чиқиб бир соатча йўқ бўлиб кетди. Эҳсон Шарифни узатиб қайтиб келганида Саидий ётган, аммо ухламаган эди.

— Сизнинг бу ёввойилигингиз билан келиша олмайман,— деди Эҳсон, эшикдан кириши билан,— Шариф шунча ўтирди, шунча сизга ўзини яқин олди, ўртоқларча сўзлашиб ўтирмадингиз. Хайр, майли... Айтгандай, Шафрин бугун Хоразмга кетди. Сизга салом айтди. Хўш, энди сиз менга ҳисоб беринг. Эсингизда борми, ёзган хатларимнинг бирида сиздан ҳисоб сўрайман, деган эдим. Қани!

Саидий туриб ястиққа суянди ва «нима дейман» дегандай бошини қийшайтирди. У гапни нимадан бошлашини билмасди. Эҳсон, ҳеч шубҳасиз, унинг ёзувчилик ишидаги камолати ва ўқиши қандай эканини билмоқчи. Сам-

дий ёзувчилик тўғрисида сўзлар экан, икки гапнинг бири-да улфатларини айтиши керак, ўқиши тўғрисида эса бир оғиз ҳам сўзлай олмас эди. У, каравот остидан бир даста журнал олиб Эҳсоннинг олдига қўйди. Эҳсон ҳаммасини варақлади, Саидийга берилган совуқ жавобларни кўрди; босилиб чиққан ҳикоясини ўқиди.

— «Мумкун эмас»ни «қийин»дан ажратиш керак. Қийин — кўпроқ меҳнат талаб қилинади, деган сўз. Албатта бор талантни очиш қийин, аммо бизнинг шароитда кенг имкониятлар бор. Бундай шароит Шекспир даврида бўлса шубҳасиз кўп Шекспирлар етишар эди. У даврдаги жамият битта Шекспирни чиқариб, кўп Шекспирларни оёқ ости қилган. Сиз ўзбек адабиётини бутун дунё кўрадиган юксакликка кўтаришда қатнашасиз. Бу фаолиятни сиз шўро ҳукуматини нима мустаҳкамласа, нима социализм қурилишига ёрдам берса, шу «менинг мавзуйим» деб бошланг...

— Талантни поймол қиладиганлар ҳозир ҳам йўқ эмас. «Босилмайди»ларни кўрдингиз-ку. Менинг асарларим босилишга ярамаганлигидан эмас, яраганлигидан шундай жавоблар олдим. Кўролмайдиганлар бор... Шундай кишилардан бири Кенжа номли бир мунофиқ, шўратпараст шоир...

— Қайси Кенжа?— деди Эҳсон ҳайрон бўлиб,—шоир Кенжа Ўзбекистонда иккита эмасдир. Битта бўлса уни мен танийман. Москвада эканимда кўп бирга бўлганман. Кенжа бундай йигит эмас эди-ку!

Саидий «Қаландар» тўғрисида индамас Ёқубжондан эшитганларини айтди. Эҳсон ўйланиб қолди.

Эҳсон бу ҳақда бошқа гапирмади-ю, эртасига Кенжани қидириб топди ва Саидий тўғрисида узоқ сўзлашди. Кенжанинг айтишига кўра, Саидий «бир гуруҳ чирик одамлар» муҳитига кириб қолган эди. Шу гапни ёпиқроқ бир тарзда Шариф ҳам айтган эди. Шундан кейин Эҳсон Саидийнинг Салимхон билан бўлган муносабатига бирдан бир сабаб Мунисхон эмас экан, деган фикрга келди ва кўнглига ғашлик чўқди. Эҳсон кўнглидаги бу ғашликни ёзиш учун Саидий билан очикроқ гаплашишга кўп ҳаракат қилди, лекин Саидий унинг ҳамласига ҳар сафар чап берди ва, ниҳоят, бир қадар оғринди. Икки орага совуқчилик тушди. ...+

Эҳсон Москвага қайтадиган бўлганида Саидий бир нимани баҳона қилиб уни кузатгани станцияга чиқмади. Эҳсон буни пайқади.

XXIV

Саидий факультетдан тамоман кетишга қарор берганидан сўнг, ўзини муаллақ сеза бошлади: у минбаъд муаллимлик қилмайди, ёзувчиликда эса ҳали нони бутун бўларлик даражага етгани йўқ. Шу сабабли, ёзувчи бўлиш учун уринишга уни ҳам хоҳиш, ҳам мажбурият ундар эди.

Бироқ тиришиш унинг учун илгариги маъносини йўқотди. Энди кунитуни китоб ўқиш, ўрганиш керак эмас, фақат улуғларнинг кўзига тез-тез кўриниб турса кифоя. Буни эса кўпроқ шиша осонлаштиради. Уз ўрнида бўшатишган икки жуфт шиша унга йигирма жуфт китобдан ортиқроқ фойда етказар эди.

Бу доирада шиша унга кўп нарса ваъда қила бошлади. Бир ўтиришда Аббосхон унга «сен» деб гапирди. Подшо «сен» деган кишини бутун мамлакат «сиз» дейди!

Ҳар пайшанба кечаси ўтириш бўлади. Ҳар ўтиришда Саидий бир неча киши билан танишади, ё бўлмаса бирикки кўрганлари билан яқинлашади, дўстлашади. Аббосхон одатда кўп ичмайди. У, суҳбатдан четланиб, ўзидай кам ичадиган бирон киши билан сўзлашиб ўтиради. Муродхўжа домланинг искарди бор, шундан ошса ўлгундай суюқ бўлади. Салимхон ашула айтади, Маҳмуджон афанди эса ким рўпара келса маҳкам ушлаб олиб: сўрадиларким: «биродаринг ҳаётми?» — Дедиларким: «ўлди». Сўрадиларким: «Ўлимнинг боиси надур?» — Дедиларким: «Ҳаёт» дейди-да, шунинг маъносини тушунтираман, деб соатлаб гапирди. Шундай вақтларда Аббосхон Саидийга кўз қисиб, мастлик қилаётган одамларни кўрсатади ва мийғида кулиб қўяди. Аббосхон буни бошқа кишига эмас, Саидийгагина кўрсатади, демак, у бошқаларга қараганда Саидийни ҳушёр ҳисоблайди. Саидий эса бу билан фахрланади; ҳам жуссаси, ҳам обрўйи зўр бўлган кишилар учиб қолганда ёки алжиллаб ўтирганда у, маст бўлмаган кишининг имо-ишоратини англайдиган

даражада ҳушёр бўлса — ёмонми! Бошқалар бунга эришиш учун сариғ ёғ ютади, сирка ичади... Бундай кезларда Саидий қадаҳни кўтарганида жўрттага закуска қилмай, оғзини қўлининг орқаси билан артиб қўя қолар эди.

Саидий бу улфатлар доирасига кириб борган сайин бу доира кенгая борди, бу доирада бўлувини гумон қилмагани кишиларни учратди. Буларнинг бир мунчаси ўзининг ёшлигидаги ҳаммактаблари, мураббийлари бўлиб, ундан юз ўгирган, уни менсимаган ёки душман кўрган кишилар эди. Булардан ҳар қайсиси бир сафар Саидий билан рюмка уриштирган бўлса, бошқа сафар унинг елкасига қўл ташлаб ё «оғайним», ё «қимматли укам» дерди. Бир вақтлар Салимхоннинг уйида кўришганда уни назар-писанд қилмаган терговчи Мирза Муҳиддин энди «дўстим Раҳимжон» дейдиган бўлди. Саидий адабиёт аҳллари орасида ҳам кўзга кўрина бошлади. Бир вақтлар унинг олдида ўзини арш-аълога кўтарган Жамол Каримий — Улфат, энди ўзининг шеърларини бериб унинг фикрини сўрар эди. Буларнинг ҳаммаси Саидий учун муваффақият эди. Кўнглини бўлиб турган факультетни ташлаб, бир томонгагина интилиш мажбурияти уни ўз орзуси йўлида қанча илгари силжитган бўлса, шиша бу силжишга яна шунча қўшди ва хусусан ёз ойларида шиша мартабасини шунча оширдикки, бутун умрида бир лаҳза ҳам ҳушёр бўлишга эҳтиёж сезмай қўйди.

Улфатлар ичида Саидий сингари кўп ичиб маст бўлмасликни, ичувчилик белгиларини ўзларида мумкин қадар кўпроқ кўрсатишни бир фазилат, деб билганлар бор. Одатдаги пайшанбалар ҳамма вақт ҳам буларга ўз фазилатларини кўрсатгани йўл қўявермасди. Ичадиганлар бундай вақтда ўзаро «ичиб маст бўлиш пайшанбаси» қилишга қарор бериб, ҳафтанинг бошқа кунларида йиғилишарди. Саидий пайшанбаларга бир неча мартаба қатнашганидан сўнг, ўзи уюштирадиган бўлди.

Аввалда бир неча кишидангина иборат кўринган бу доира ҳам Саидий киргандан сўнг кенгайди. Бу янги доира хўжалик, банк идораларида ишлайдиган хизматчилардан бошланиб, самоварчи, ошхона, майхона ағалари билан тамом бўлар эди. Саидий, улфатлари туфайли

уларнинг оғайнилари бўлган бу одамлар билан ҳам рюмка уриштирар эди. Бу дўкондорлар билан бўлган улфатчиликда, ўтириш кўпинча шуларнинг уйида ёки шуларнинг харажати билан бўлгани учун, Саидий дастлаб тортинарди, нималардир уни бу дўкондорлардан ажратиб турарди. Аммо биринчи рюмкадан сўнг булар бошқа жойларда учрайдиган шу хилдаги одамларга қараганда яқинроқ бўлиб кўринарди, бир-икки ўтиришдан сўнг эса, суҳбатда ўрни йўқланадиган улфатлардан бирига айланар эди.

Бир «маст бўлиш пайшанбаси»да танишган одамлари ичида Саидийнинг диққатини жалб қилган киши — Ҳайдар Ҳожи бўлди. Бу одамни Саидий биринчи марта ба терговчи Мирза Муҳиддиннинг уйида бўлган кичкинагина бир ўтиришда кўрган эди. Ҳайдар Ҳожи қирқ ёшлардаги, ўрта бўйли, озғин, қорачадан келган бир киши бўлиб, кийган кийими уни яна ҳам кўримсиз қилар эди. Бошида ёғи чиқиб, чармдай қотиб кетган дўппи, устида кирликда дўппидан қолишмайдиган румча камзул; белбоғини белидан анча юқоридан боғлагани учун, қорни кўкрагининг ярмидан бошлангандай кўринар эди. Саидий эшикдан кирганда у шундай абжирлик билан ўрнидан турди ва шундай таъзим билан сўрашгани қўл узатдики, ўзининг кўримсизлиги устига бу ҳаракати билан Саидий даражасидан яна минг поғона пастга тушиб кетди.

Ҳожи гап-сўз, бутун ҳаракати билан ўзини ҳаммадан паст олар, худди шу ердагилардан ҳар бири иш буюрса ҳам бўладиган ва худди шунини кутиб ўтиргандай туюлар эди. Аммо Мирза Муҳиддин, унинг пилтаси чиққан дўпписини тож ўрнида кўрар эди.

— Ҳайдар Ҳожингиз дуруст одам экан,— деди Саидий, орада бир неча кун ўтгандан сўнг Мирза Муҳиддинга.— Дастлаб кўрганимда нафасим қайтган эди. Яхши улфат, кўп фазилатлари бор кўринади.

— Инқилобдан бурун ўзининг босмаҳонаси бор эди, кейин муаллимлик қилиб юрди. Ўзингиз биласиз, фитна одамлар кўп, шуларнинг гапини кўтаролмай, маориф ишидан кетди; савдо ишига киришди. Ҳозир ҳам обрўйи зўр. Ҳар шаҳарга борса иззати жойида... Ун тўрт минг солиқ чиқибди. Яна ер ислоҳотида ери батамом олинган.

Ислоҳот вақтида унга-бунга хатлаб бериш йўли билан озроқ ерини олиб қолинган эди, яна фитнес-фасод қўзғалиб, ислоҳот қайтадан ўтказилди. Кўп ерлар қаторида унинг ери ҳам кетди. Бунинг устига, бир неча ғаламус «бу, босмачига от етказиб беради» деб фитнес кўтаришди. Мен уйига бир борганман. Жуда ажойиб китоблари бор; худди бир уй келади. Уша ёқларга бир борсак тушамиз, китобларидан оласиз.

Саидий, катта ёзувчилар орасига кирди. Марказий адабий уюшма ўзининг бир мажлисида ёш ёзувчилардан бир мунчасининг асарларини таҳлил қилганда Саидийга яхши баҳо берди. Баъзи газеталар унга махсус хат ёзиб, адабий саҳифага иштирокини сўрар эди.

Саидий адабий фаолиятидаги силжишни кўпинча ёзувчилар мажлисига борганида билар эди. У энди залнинг бир бурчида ёки охириги қаторнинг бир четида етимчадай бўлиб ўтирмайди. У олдинги сафда энг ўртадаги ўринни банд қилиб, катта шоирлар, адиб, талантшунос танқидчилар орасида, улар билан сўзлашиб, кулишиб, президиумдаги кишиларга хат ташлаб, улардан хат олиб, имлашиб ўтиради. Унинг ҳозирги обрўйи ҳатто йилларча шоирлик номи билан юрган Кенжада ҳам йўқ эди.

XXV

Бир куни Муродхўжа домла қишлоқдан атир гулнинг барги билан солинган мусаллас олдириганини айтиб, Саидийни уйига таклиф қилди.

Саидий келганда Муродхўжа домла, тўрттагина сигирни соғиб эпламаган хотинининг палпислигидан койиб, ҳозиргина ичкаридан чиққан ва товукларни гўнг титкани қўймаган қаролини уришмоқда эди. Домла, дарвозадан кириб келаётган Саидийни кўриб, қаролининг нима деганини ҳам эшитмади; Саидий билан сўрашиб, меҳмонхонага бошлади.

Узун даҳлизнинг икки ёнидаги эшиклардан бирига «оёқни артмай, эшикни очиқ қолдириб киринглар!» деган ёзув қоқиб қўйилган. Бу — домланинг иш бўлмаси. Саидий ёзувни кўриб кулган эди, домла бу ёзув махсус

Ҳайдар Ҳожи учун бўлиб, ўтган йил қишда келганида осилганлигини айтди ва икки орада ўтган ҳазиллар, қизиқликларни сўзлаб, ичкаридан дастурхон чиққунча Саидийни кулдириб ўтирди.

Домланинг иш бўлмасида ортиқча жиҳоз йўқ. Сариқ парда тутилган катта деразанинг олдида, оёқлари йўғон ва нақшли пастаккина бир стол, бу билан газеталар таҳланиб қўйилган энсиз, узун токча орасида қора, икки қаватлик бир этажерка. Унинг юқориги қаватида Лениннинг кичкина ҳайкали, остки қаватида эса эски вақтда чиққан турли журналлар. Деразанинг қаршисидаги деворга Бедил, Наримановнинг суратлари қоқилган. Буларнинг остида Биби-хоним мадрасасининг харобаси, Қўқон урушидан сўнг олинган бир неча фото сурат. Домла ўзи жуда кам сурат олдирган, ўн тўртинчи йилда Уфада олдирган бир сурати бор, уни деворга қоқмай, «Туркия султонлари» альбомида сақлайди.

Қарол дастурхон чиққанлигидан хабар бергандан сўнг домла Саидийни нариги уйга,— ўзи айтмоқчи, «маишат бўлмаси» га олиб кирди. Бу бўлма яхши, қиммат баҳо гиламлар, турли манзараларни тасвирловчи суратлар билан безатилган. Ундаги жиҳозлар Николай замонини хотирлатар эди.

Домла пиёлаларга учинчи марта коньяк қуяр экан:

— Мен,— деди — ёлғиз бир муддао учун яшайман. Мен одамни биламан, тажрибали... Қолган умримни сарф қилсам-да, сиз буюк бир киши бўлиб етишсангиз... Бурун, Уфада ўқиб юрганымда, америқалик Херст номли бир газетчини эшитар эдим. Бу кимса бир муҳаррирни маош бериб хизмат қилдирар экан. Муҳаррир ҳар куни газетаси бир стун миқдориди мақола ёзишга бурчли бўлиб, бунинг бараварига ҳар йили ўн икки минг олтин олар экан. Қобилият, истеъдод шундай. Бир вақт келиб шундай бир буюк киши бўлсангиз, мен эшигингизга чақириб борсам-да, сиз эшигингизни очмай, деразадан жавоб қилсангиз ҳам муродим ҳосил бўлар эди.

— Адиблик менинг касбим бўлишига ишонаман, домла,— деди Саидий домланинг сўзидан мамнун бўлиб. Архимед: «Менга таянч нуқтасини берингиз; ричагим билан ерни кўтараман», деган. Мен ҳам ерни кўтараман, домла, менга ҳам таянч нуқтаси керак; бу — шароит. ✓

Домла севинганидан қичқириб юбораёди ва олдидаги қадаҳни тўкиб юборди; бундай шароитни туғдириш ўзидан бошқа ҳеч кимнинг қўлидан келмаслигини ва Саидийнинг катта одам бўлиши учун умрини бағишлашга тайёр эканини билдиришга шошилди.

Саидий «ичиб маст бўлиш пайшанбалари» бўлмаган вақтларда, одатдагича ўзи якка ичмай, домланинг олди-га келадиган бўлди.

Саидий келадиган пайшанба кунлари домла эрталаб ўрнидан турганидан бошлаб уни қарши олишга тайёрлик кўради: Саидий учун тансиқ овқатни кечаси билан ўйлаб топиб, эрта билан хотинига буюради, яхши майлардан топади; маишат анжомлари тахт бўлгандан кейин ичкари уйдаги иш бўлмасини ўз қўли билан йиғиштиради, патгила устига солинган кўрпача ва қўйилган ястиқларни, ўртадаги оқ дастурхон ва унинг устидаги бу кунги маишат анжомларини бир-бир кўздан кечиради-да, кейин бир пиёла ичиб, Саидийни кутади.

Шундай пайшанбалар кўп бўлди ва ҳар сафар суҳбатда асосий мавзу Саидийнинг истиқболи бўлар эди. Домланинг Саидийга бўлган хайрихоҳлиги сохта эмас, Саидий келганда ҳамма вақт уни меҳмонхонага эмас, ичкариги уйга олиб киришининг ўзи ҳам шунни кўрсатар эди. Оламда домланинг кўзига фақат икки нарса кўринадди: бири — мулк-амлок, иккинчиси — жон; аммо Саидийни ҳам булардан кам кўрмас эди.

Ез ойлари шундай ўтди. Сентябрьнинг охирида Саидий факультетдан хат олди. Бу хатни студентларнинг дарсдан қолақлик ва ўқишни ташлаб кетиш сабабларини ўрганиб, уларга ёрдам берадиган комсомол учлиги ёзган эди. Орада бир ҳафта ўтгандан сўнг бир киши келиб, бутун бир соат бўйи унинг факультетни ташлаш сабабларини сўраб зериктирди. Саидий Москвадаги адабиёт факультетига ўрин олганлигини айтиб, зўрға қутулди.

XXVI

Муродхўжа домла йўғон, барваста одам; шундай бўлишига қарамасдан, қизининг озғин эканига ўзи ҳам таажжубланар эди. Сорахон отасига нисбатан ориқ бўл-

са-ку, росмана қизлардай кўркем ва сергўшт бўлар эди-я, у энг ориқ қизларга қараганда ҳам ориқ, шуянинг учун бўлса керак, одатдан ташқари новча кўринади, юрганда худди икки-уч еридан букилиб кетаётгандай туюлади; шундан ўзи ҳам хавфсирагандай, гавдасини олға ташлаброқ юради. Кўк қарға шоҳи кўйлакнинг кенг этаги остидан чиққан сава чўп сингари оёқлари доим гавдасидан кейинда қолиб, мувозанатни сақлашга шошилади. Унинг узун-узун ва ингичка бармоқли, кўк томирлари кўриниб турган қўллари икки ёнида эмас, қорнининг устида қимирлайди. Елкасидан озгина пастга тушиб турадиган икки ўрим қора, зотли сигирнинг думи сингари кўнгироқ сочлари тез-тез кўкрагига тушиб, уни қаҳр билан олиб елкага ташлашга мажбур қилмаса, орқадан кўрган киши Сорахонни оғир бир нарса олиб кетаётган гумон қилади.

Сорахоннинг ранги, домланинг рангидай хамирга ўхшаган эмас. Сорахон қорачадан келган; кулганда отаси сингари оғзини катта очиб эмас, юпқа лабларини қимтиб, юқориги лабини кўтариброқ турган ўғритишини кўрсатмасликка тиришади; гапирганда ҳам шундай; қандай кайфиятда ва қандай қаттиқ гапирмасин, юпқа лаблари худди пичирлагандай ҳаракат қилади. Учли пешонасининг ўртасидан фарқ очилиб, жингалак сочи қошларига тегай-тегай деб, қулоқлари орқасига ўтиб кетган. Аччиғи келганда қошининг бири паст, бири баланд бўлиб кичкина кўзларининг ости пир-пираб учади ва кичкина, ўта кўринарлик даражада юпқа бурнидан унча-мунча бор қон ҳам қочади, тешиклари керилади.

Бутун умрида домланинг ўстирган фарзанди шу. Сорахоннинг еттита ака ва опаси, олтита укаси турмаган. Буларнинг баъзилари чала, баъзилари майиб туғилган; кўпи бир яшар, икки яшар бўлиб ўлган. Шунинг учун домла Сорахонни ҳаддан ташқари яхши кўради, унинг бутун нуқсонларини фазилат ҳисоблайди. Сорахонга қаттиқ гапиришга, иш буюришга оилада ҳеч кимнинг ҳадди йўқ. Ун икки ёшга тўлган кундан бошлаб, ҳатто домланинг ўзи ҳам уни сизлайдиган бўлган. Шу кундан бошлаб у мактабга қатнамай қўйди. Домла катта умидлар билан унга уйда немисча ўқита бошлаган эди, бир

неча ой ўқигандан сўнг муаллимасидан нолиб, ўқишдан бош тортди. Шу билан ўқиш қолиб кетди. Аммо домла уни ўқитишга қаттиқ бел боғлаган; планлар катта, бироқ, ҳар йили «иншоолло янаги йилдан» дея-дея, Сорахонни олим бўлишдан кўра, она бўлишни кўпроқ ўйлайдиган ёшга етказиб қўйди. Шундан сўнг домлада тузукроқ бир йигитни ичкуёв қилиш ва ҳар икковини ўқитиш фикри туғилди.

Муродхўжа домлага шундай киши учрадики, унга ўқиш учун эмас, фақат ишлаш учун шарсит керак. Бу одам кундан-кун ўсади. Унинг даромади ва даромад манбалари кун сайин ортади. Шундай вақт келадики, домла ўзининг куёви билан мақтанади ва яна «мен етиштирдим» деб керилади. Бироқ, бундай куёвни қўлдан бермаслик анча меҳнат талаб қилар эди.

Агар Саидийни ичкуёв қилиб олишдаги бутун қийинчилик у айтган шароитни вужудга келтиришдан иборат бўлса, домла бунга айтганидан зиёдароқ қилар эди. Ҳамма қийинчилик уни Муниسخондан қайтариш, бундан ҳам кўра унга Сорахонни ёпиштиришда эди. Домла шуни ўйлаганида «қизим бор» деганидан бери биринчи марта ба ўз қизининг хунуклигига иқрор бўлди.

Одатдаги улфатчиликларнинг бирида Саидий, кайфи ошиб қолиб, Муниسخондан гап очди:

— Ҳеч қандай қиз, менингча, бунингдай бежирим эмасдир,— деди.

— Қиз?— деди домла кулиб,— унинг қорнида Илҳомнинг боласи бор!...

Саидий бир ирғиб тушди. Домла гўё Саидийга алоқаси йўқ гапни гапиргандай унга сира эътибор қилмади. Саидий Муниسخоннинг Илҳом тўғрисида бир вақтда айтган сўзини эслади: «Ўзи яхши йигит... Акамнинг жонажон ўртоқларидан бири...» Саидийнинг қаттиқ рашки келди.

«Тенги йўқ ғамхўрим, катта киши бўлишимга сабабчи бўладиган киши» деб домлага ихлос қўйган Саидий, унинг Муниسخон тўғрисидаги сўзига эътибор қилмасдан қололмас, шу билан бирга Муниسخонни ҳам кўнглидан чиқаролмасди, шунинг учун кўнглидаги бу икки қарама-қаршилиқни бир-бири билан учраштирмасликка тиришди.

Вилоят газетасининг муҳаррири ёзган бош мақоласининг остига қўл қўйиб, атрофида тизилишиб ўтирган бўлим мудирларига қаради.

— «Электрик тезлигида бажарилсин» деб сарлавҳа қўйдим,— деди керилиб,— журналистликда сарлавҳа қўйиш бир ҳунар. Америкада сарлавҳа бир газетанинг саниши ёки сармоясига сармоя қўшилиши масаласини ҳал қилади...

— Шунинг учун, эй болалар, сарлавҳа қўйишни ўрганингиз,— деди Муродхўжа домла.— Ҳеч ким сиздай икки йил муттасил муҳаррир бўлган эмас. Мен билан... сиз тажрибали...

Муҳаррир икки йилдан бери шу вазифада барқарор эканига хурсанд. Бу икки йил ичида у ўз ҳаётида катта ўзгаришлар қилди: кўз очиб кўрган хотини саводсиз бўлганидан беш боласи билан қўйиб, саводли ва жонининг ҳузурига оид кўп талабларга жавоб берадиган хотинга уйланди; шаҳарнинг четроғидан бўлса ҳам бир ҳовли сотиб олди, яхши жиҳозлар ва маишат анжомларига эга бўлиб, ўзини тинчгина, онасининг қаноти остида ётган жўжадай сезарди. У, турмуши, маишатида жуда рози; шунга туз тушуви хавфидан кўрқиб, бундан яхши қилиш имконияти бўлса ҳам, «шу бас» дерди.

Олдинги уйда кўтарилган қаттиқ кулги товуши муҳаррирнинг гашига тегди, секретарга хўмрайиб қаради. Секретарь нариги уйга чиқмоқчи бўлиб эшикни очганда, жулдир кийинган қишлоқчи бир йигит кирди. Йигит уйнинг ўртасида тўхтаб атрофда, столларда ўтирганларга бир-бир қаради-да:

— Газетни муҳирдори ким?— деб сўради. Муҳаррир йигит билан гаплашишни домлага ҳавола қилди.

— Мен пулимни қайтиб олгани келдим,— деди йигит, домлага қараб,— ўн икки ойдан тўрт ой-у бир ҳафта ўтди; шуни чиқариб ташлаб, қолган ҳақимни беринглар. Мен газет ўқимайман... Газетага берадиган гапим ҳам йўқ.

— Ҳа-а-а-а...— деди домла,— газетага ёзилган эдингиз, тўрт ой газет олдингиз, энди олмайсиз, ўқимайсиз? Саводингиз борми?

— Саводим йўқ, ўқитиб эшитар эдим. Қишлоққа мухбирлар борганда газетбоп гаплардан гапириб ҳам берар эдим.

— Сабаб ўқимайсиз? Ҳукуматнинг газетига қаршимисиз?— деди домла, кулиб.

— Газет ҳукуматникими? Ҳукумат камбағал, қўшчи-батрақлар бойларнинг оғилхонасида моллар билан бирга ётмасин, ерлик, қўш-ҳўкизлик бўлсин, дейди. Нимага бўлмаса ҳукуматнинг газети бўлса, ҳукуматнинг ўзига қарши?

— Ҳўш, нимаси қарши?— деди муҳаррир ингичка, узун бўйинни чўзиб.

Йигит яктагининг чўнтагидан букланиб,ғижимланиб йиртилган бир нусха газетани олиб, Муҳаррирнинг олди-га қўйди.

— Мана буни кўринг, ер ислоҳоти бўлмасин дегани ҳукуматимизнинг йўлига тўрри келадими?

Муҳаррирнинг қутби учиб, газетани қўлига олди. Муродхўжа домланинг юзида асабий кулги акс этди. Муҳаррир, «бундай бўлуви мумкин эмас» дегандай, газетани қарай бошлади ва Муродхўжа домланинг мақоласидаги остига тизилган сатрларни кўриб, вужудини титроқ босди ва пичирлади:

Теракнинг баргидай титрайди жоним,
Тузалганда бузилган хону-моним.

У, атрофда ўтирган бўлим мудирларига, секретарга, оқибат, Муродхўжа домлага қараб, титраб турган қўли билан юзини ишқади.

— Ҳақли талаб,— деди оммавий бўлимнинг мудир Кенжа дўнғиллаб.

Агар бутун қийинчилик ёлғиз шу дўнғиллашни ҳазм қилишдан иборат бўлса, Муродхўжа домла муҳаррирдек «тош ютдим» деб қўя қолар эди. Бироқ, домла унинг дўнғиллашинигина эмас, ўзини ҳазм қилолмас, шунинг учун унга «Қичитқон» деб ном қўйган эди. Домла қизарди ва пешона томирлари чиқди, сўнгра, бирданига бўзарди-да, оғзи қийшайди:

— Шундоқми, а? Ҳақли талаб денг! — деди зўрға.

Муҳаррир, отаси билан онасининг уриши қўйди-чиқ-дигача боришга кўзи етган ёш боладай, нима қилишини

билмас эди. У, йигитга мақола янглиш кетганини ва бу ҳақда идора чора кўрганини айтиб чиқариб юборди-да, кўтарилиб келаётган жанжални босишга ҳаракат қилди. Домла, унинг ёлворишига қарамасдан яна гап ковади:

— Сиз, шоир бўлсангиз ҳам ҳали бўқчасини ташламаган чумчуқ боласиз,— деди у, не машаққатлар билан илжайиб,— мен ношир бўлганимда, газета ишида ишлай бошлаганимда, онангиз бўғоз бўлишни ҳавас қилиб қорнига ёстиқ боғлаб юрган қизча эди!.. Шундай, ука!

Кенжа, муҳаррирнинг қайта-қайта қилган илтимосини ерга ташламади — жавоб қайтармади, фақат кулди-да, қоғозларни тахлаар экан, ихтиёрсиз оғзидан чиқиб кетди:

— Бир сўмга кафанлик бергани ҳолда, шу одамнинг ҳануз тирик юрганига қайронман...

— Эй сен ўл! — деди домла титраб-қақшаб, — қавм-қариндошинг, маҳалла кўйинг ўлсин! Улган авлод-аждодинг гўридан тўнғиз кўпсин!...

Жанжал, домланинг идорани ташлаб бутунлай чиқиб кетиши билан тамом бўлди. Муҳаррир қаддан ташқари ғазабланди. У, ярим соат бўйи янги кадрлар йўқлиги, эскилардан фойдаланишнинг қийинлигидан нолиб, ортиқ чидайолмаслигини билдирди.

— Бас! — деди, столга муштлаб, — шўро матбуоти шўро ҳукуматининг инқилобий тадбирларига қарши товуш чиқаргандан кейин буидан ортиқ иснод бўлмайди. Идорани тозалаш керак!

Муҳаррир шу куннинг ўзида домлани ишдан бўшатиш тўғрисида буйруқ берди, аммо кечқурун бориб домланинг кўнглини олди, чунки домлани билимдон одам ҳисоблар эди.

Икки кундан кейин бўлган вилоят партия комитетининг ижроия бюросига муҳаррир қилган ишлари тўғрисида маъруза ва бошқармани тозалаш тўғрисида лойиҳа билан борди. Ижроия бюро муҳаррирга «ҳайфсан» эълон қилиб, лойиҳасини маъқул топди. Муҳаррир фалокатдан битта ҳайфсан билангина қутулганига шукур қилиб, дарҳол бошқармага янги кишилар қидира бошлади. Бунга биринчи номзод Сандий эди. У — ўсиб келаётган ёзувчи, Муродхўжа домланинг мақоласига қарши мақола ёзган, сиёсий саводли, кенг маълумотли йигит. Бунинг ҳаммасини муҳаррир билар эди. У билмаган бошқа фазилат-

ларини Салимхон, Аббосхон сингари маслаҳатгўйлар айтишди.

Саидий бошқармага биринчи келганда, индамас Ёқубжон аллақачон муҳаррирнинг ёнидаги серсовлат бир столда қоғозлар ичига кўмилиб ўтирар эди.

Бошқарма ҳайъати янгилангандан кейин, муҳаррир жуда ҳотиржам бўлди. Унинг назарида энди бошқарма — машина: калитини бураш билан қоғоз ютиб газета туфлайди. Шунинг учун муҳаррир баъзи кунлар ишга келмай, бош мақолани бировдан бериб юборар эди. Саидий ва Ёқубжонни тавсия қилганлар газетанинг сўнги вақтда ҳар томондан яхшиланиб бораётганлигини айтиб мақтаганларида муҳаррир керилар эди.

Секретарь Саидий тез кунда техника муҳаррирлиги вазифасини ҳам бажара бошлади, баъзан бош мақола ҳам ёзар эди. Муҳаррирнинг кўп масалаларда унга маслаҳат солиши, унинг гапидан чиқмаслиги бошқармада Саидийнинг солмоғини жуда ошириб юборди. Газета ишида муҳаррирнинг роли сусайиб, Саидийники кўтарилди бошлади; буни муҳаррирнинг ўзидан тортиб контора хизматчиларигача билишар эди. Саидийнинг эътибори қанча ортса, даромади ҳам шунча орта берди. Муродхўжа домла бир кун унга насиҳат қилди:

— Менинг отам сиздай йигитлигида хоннинг катта бир амалдори бўлган экан, бобом унга насиҳат қилар экан: ҳай болам, давлат ортдир, ерни кўпайтир, иморат сол, тилла йиғ... Шундай деса, отам: «ҳа, бу давлат камми, қачон хоҳласам давлат ортдиравераман-да», деб парво қилмас экан. Лоп этиб ўрис келади-ю, отам амалдан тушади; давлатини чўтлаб қараса, бобомдан қолган давлатга ҳеч нарса қўшмабди... Мана шундай, Раҳимжон, йигитликда шундай бир вақт бўладикки, кишини давлат қувилаб юради. Беақл одамлар «пул топиш шу-да, ҳамавақт топаверамаман» деб ўйлайди. Мен биламан... тажрибали... Пулни ушлаш керак. Давлат бир боқади... Хотин оласиз. Уй-жой... Нарса ортдиришнинг пайдан бўлинг. Ҳафтадами, ойдами беш-ўн сўмдан ташлаб қўя берсангиз, бир вақти келиб кўзингизга улгуржи бўлиб кўринса осмондан тушгандай бўлади. Агар хоҳласангиз ўша пулингиз пул ҳам туғиб туради.

— Омонат кассасининг процентини айтасизми?

— Эй-й-й...— деди домла, қўлига ёпишган жирканч бир нарсани туширмоқчи бўлгандай қўл силтаб,— марг унинг саккиз-тўққиз фоизига!

Муродхўжа домла Саидийнинг хазиначиси бўлгуси келар эди.

Саидий бир вақтлар пулга муҳтож эди, шу муҳтожлик ботқоғидан чиқди; муҳтожликни пастда қолдириб юқорилади. У, юқорилай-юқорилай, эҳтиёжсизликнинг энг юқори нуқтасига етди, аммо шу нуқтага етганида унинг қаршисида ундан ҳам баландроқ бир нуқта кўринди. Бу нуқта қаршисида ҳозирги ҳолати муҳтожликдан фарқсиз кўринар эди. Саидий ўзини энди чинакам муҳтож сезар, қўлидаги ортиқча ётган минглар кўзига кўринмасди: Нега бу мингларни ўн минг, эллик минг, юз минг қилмаслик керак? Наҳот Саидий шунга муҳтож бўлмаса! Унга турли газета-журнал идораларидан ҳам баъзан пул келади, ойлик олади. Бошқармадан оладиган қалам ҳақи ҳар ойда буларнинг ҳаммасидан ортиғроқ бўлади. Аммо Саидий буларнинг ҳаммасини чўнтагига солиб, яна бутун чўнтақларини бўш сезар, яна даромад манбаи излагуси келар эди. Мана шу кунларда Муродхўжа домла аллаким орқали унинг минг сўмини уч айлантириб бир ярим минг қилиб қайтарди-да, шу билан ўзининг хайрихоҳ эканини яна бир мартаба исбот қилди.

Кунлар, ойлар шу тарзда ўтар эди.

Саидийга сўнгги вақтда ҳалокат чоғи кўриниб қолган факультет, ҳар бир икир-чикири билан шу чоғга итарган комсомол орқада, унутарлик даражада узоқда қолди. Факультет ячейкасининг ҳисобидан чиқиб, учёт карточкасини куйдириб ташлаш билан шу тўғрида бўлган кўнглидаги ғашлик тамоман кўтарилди. Бу ғашлик кўтарилди-ю, унинг ўрнини бошқа бир ғашлик эгаллади. Бу — Кенжа ва унинг атрофидаги одамлар туғдирадиган ғашлик эди.

— Уртоқ Саидий,— деди бир куни Кенжа ишдан кейин,— мухбирларимиздан кўп шикоят хатлари келаетир. Инсоф юзасидан айтганда... текшириб кўрдим, газетамизнинг ҳар сони бошқарма хизматчиларининг материаллари билан тўлиб чиқади. Атрофдан келган хабарларга ҳаддан ташқари оз ўрин берилади.

— Кенжа ака,— деди Саидий, худди аччиқ ва жир-

канч доруни ичишдан бош тортиб докторга илтимос қилаётган афт билан,— газета учун аввал муҳаррир, ундан қола берса мен жавобгар, шунинг учун сиз шеърингизни ёзаверсангиз... Келган материалларни мен кўздан кечириб, яроқли-яроқсизга ажратаман. Модомики яроқли материал бўлмас экан, яроқлиси келгунча тўхтаб туролмаймиз. Иккинчидан, ҳар ҳафта газетамизда юзга яқин имзо бўлади.

— Газетанинг мундарижасини имзо билан белгилайман, десангиз имзони мингта қилиш ҳам мумкин.

— Қандай қиласиз?

— Битта Саидий қандай қилиб етти имзо билан ёзади? Битта Ёкубжон қандай қилиб беш имзо билан ёзади? Мана шундай қилиб-да!.. Инсоф қилиш керак, кечаги сонда Ёкубжоннинг тўртта имзоси бор. Мухбирларимизнинг хабарлари уюлиб ётади. Қанча хабарлар босмаҳонада эскириб набор тарқатилади.

— Сиз ҳам ёзинг...— деди Саидий, портфелини олаётиб ва чиқиб кетди.

Эртасига бўлим мудирлари ҳам, ишлаб берган хабарлари босмаҳонада эскириб қолишидан шикоят қилишди. Бу гаплар катта жанжалга айланиб, муҳаррирнинг қулоғига етди. Муҳаррир Кенжанинг сўзини ҳақли топди, аммо буни осойишталик, биродарона суҳбат тарзида кўзғоб ниҳоятига етказмагани учун койинди.

— Ишда иттифоқлик керак,— деди узун сўздан хулоса чиқариб, — ишимиз нима? — Сут. Иш шаклимиз нима?— Қўшқулоқ. Иш шароитимиз нима?— Арава. Қаерга борамиз?— Социализмга. Жанжал нима?— Йўлдаги ўйдим-чуқур. Демак, ўйдим-чуқур қанча кўп бўлса, аравамиз шунча нотинч бўлади. Арава нотинч бўлса — қўшқулоқдаги сут чайқалади, тўкилади. Иттифоқ бўлиб муроса билан ишлаш керак. Муроса нима?— Арқон; у билан сигирнинг бир шохидан боғлаб бўлмайди. Биродарлик керак. Биродарлик нима?— Оила. Эрининг аччиғи келганда хотин, хотиннинг аччиғи келганда эр паст тушуви лозим. Йўқса бола етим бўлади...

Саидий, айниқса Ёкубжоннинг аини муддаоси бўлиб, бу жиддий кулги, ҳатто ҳазил даражасигача юмшарди, Саидий билан Кенжа орасида ясама иноқлик, биродарлик муносабати туғилди.

Ҳеч қачон илжаймайдиган, ҳафталаб бир оғиз сўз айтмайдиган Ёқубжон бир куни эрталаб Саидийни кулиб қарши олди. Саидий ўз усталига ўтиргандан кейин Ёқубжон илжайганича келди-да, қонсиз, совуқ бармоғи билан Саидийнинг пешонасига туртди.

— Сизни мана шу ерингиздан отади...

— Ким? Нимага? — деди Саидий, унинг муздак бармоғини олиб ташлаб.

— Менга шундан иқтисодий манфаат бор...

— Менинг отилишимданми?

Ёқубжон икки елкасини кўтариб, бошини ичкари тортди-да, «ҳе» деб кулди ва бирон киши эшитиб қолишидан эҳтиёт қилгандай, оёқ учида юриб бориб, секин печканинг эшигини очди. Ундаги кул, талай қоғоз ёндирилганини кўрсатар эди. У, печканинг эшигини ўшандай оҳисталик билан ёпиб, ўз усталининг тортмасидан бир папка қоғозни олди ва келтириб Саидийнинг олдига қўйди.

— Буни Кенжага беринг, ичидан яроқлисини ажратиб берсин...

Саидий дарров тушунди. Ёқубжоннинг шу қилган ишида нимадир унга ёқди, яна нимадир ёқмади, лекин нима ёққанини ва нима ёқмаганини билмас эди.

Саидий Ёқубжоннинг айтганини қилганида Кенжанинг дами ичига тушди. Ёқубжон одатдагича ҳар кунги почтани бўлимларга бўлиб бергани ишдан кейин қолганида Саидий кулиб печкани кўрсатар ва секин: «Энди бас, ёқманг» деб кетарди. Ёқубжон эса хабарларнинг ҳаммасини эмас, бир қисмини куйдириш билан Саидийнинг ҳам сўзини ерга ташламайдиган бўлди, аммо шундай қисмини куйдирар эдики, орада бир ой ўтмасдан Кенжа яна норозилик билдирди:

— Бу кетишда газетамиз бебурд бўлади. Нима бу, ҳар сонда йигирмага яқин киши урилади. Газета шикоят билан тўлиб чиқади. Қанча ҳукумат идораларининг обрўи тўкилади. Бир йилда газетада урилмаган одам, сўкилмаган идора қолмас. Нуқул камчиликни кўрсатамиз, ахир биронта яхши иш ҳам борми?..

Муҳаррир қошини кериб, остки лабини тишлади. Кенжани шунча сўкиш хонаси келдики, ҳатто Ёқубжон ҳам тек туролмай дўнғиллади.

— Мухбирларнинг хабари босилмаса — пес дейсиз, босилса — мохов дейсиз... Асли муҳаррир бўладиган экансиз!

Кенжа аччиғи келиб, нимадир демоқчи эди, муҳаррир сўзни оғзидан олди:

— Аввало танқиддан чўчимаслик керак... Большевик матбуоти, большевик танқиди... Ёмон экан — уни яшириш аксилинқилоб! Бироқ, шу билан бирга, яхши томонларни ҳам кўрсатиш зарур. Бизда бу, ҳақиқатан, камчилик. Бунинг сабаби нима? — Мухбирлар бўлимнинг яхши ишламаслиги. Нега яхши ишламайди? — Чунки яхши саводли, сиёсий билимли мухбирлар кам. Нега кам? — Чунки биз маданиятга энди қадам босаётимиз. Нега энди қадам босамиз? — Чунки мамлакатимиз кечагина мустамлака бир ўлка эди.

Агар Кенжа шу тўғрида ўз таклифини айтиб сўзини кесмаса, муҳаррир буни ер юзида одамзоднинг пайдо бўлганига олиб бориб боғлашдан ҳам тоймас эди. Унинг таклифига муҳаррир рози бўлди ва ҳатто ундан шундай фикр чиқувига хурсандлик билдириб, Кенжани газетачилилик ишида анча ўсган ҳисоблади.

XXVIII

Агар бир тасодиф рўй бермаганда, Саидийнинг поччаси Муҳаммадражаб ер билан яксон бўлар эди.

Унинг бир оёғи ери, иккинчи оёғи дўкони устида эди, ер ислоҳоти ерни тортиб олгандан кейин бир оёқ узра қолиб, дўкони ёнида ўтадиган ҳар бир шабадага, шамнинг алангасидай, тебранадиган бўлиб қолган эди.

Мана шундай вақтда унга тўққиз минг сўм солиқ чиқди. Илгари солиқнинг ваҳимаси фақат чиққунча, чиққандан кейин уни қисман йўқотиш йўли топилар эди. Бу йўлни топиш эса шу замон савдо илмининг муҳим бир боби ҳисобланарди.

Муҳаммадражаб, одатда, ҳали чиқмаган солиқни қарши олишга ҳозирланар ва бу ҳозирлик ўзига маълум бўлган тешиқларга пул тиқишдан иборат бўларди. Шаҳарнинг кўп хуфия ва ошкоро савдогарлари Муҳаммадражабга тан беришар эди: Муҳаммадражаб ишнинг кў-

зини билади. Кўп савдогарлар бошига иш тушганда у билан кенгашиб, яхши маслаҳатлар оларди. Баъзан Муҳаммадражабнинг ўзи восита бўлиб кишиларнинг ҳожатини чиқарар, бу ҳожатбарорлик эса унга баъзан бир ойлик сафарнинг фойдасини берар эди.

Муҳаммадражабнинг воситали ё бевосита иши тушадиган ҳукумат идораларида бўладиган айчайин ўзгариш унинг учун ё мувофиқлашиш керак бўлган ёки яна ҳам мувофиқроқ шароит туғдирарди. Сўнгиси кам учрайди, аввалгиси рўй берганда унинг кўп пули ва талай вақти кетарди. Тўққиз минг сўм солиқ чиққан вақт мана шундай пайтга тўғри келди. Бу ўзгаришлар илгариги ўзгаришларга ўхшамади. Шунинг учун Муҳаммадражаб қандай мувофиқлашишни билмас эди. Шундай вақтларда восита бўладиган танишлари ҳам гаранг эди. Муҳаммадражаб буларнинг қайси биридан гап сўрамасин «пастан юқори» деган жавобни олар, лекин ҳеч бири изоҳлаб бермас, афтидан, изоҳлаш юрагига сиғмас эди.

Шундай бўлса ҳам, Муҳаммадражабнинг эски миждзи — бир инспектор тўққиз мингни яримга келтиришни зиммасига олиб, хизмати учун учидан етти юз сўм сўради ва Муҳаммадражабнинг бир зиёфатини еди; бир ҳафтадан сўнг келиб, ишни жойлаганини айтиб, яна юз сўм олди. Орада ўн кун ўтгандан сўнг эса Муҳаммадражаб унинг қамалганини эшитди.

Муҳаммадражаб бир-икки ой хавф-хатар остида юрди, аммо ҳеч гап бўлмади. Бир киши инспекторнинг бошқа иш юзасидан қамалганлигини айтди. Уч-тўрт кундан сўнг инспекторнинг укаси бир китоб келтириб, бунинг ичида акасининг ёзган хати бор эканини айтди ва буни ўқиш йўлини кўрсатди. Китобнинг ҳар саҳифасига биттадан ҳарф қўйилиб, бир неча саҳифага шу гап жойланган эди:

«Солиқни бутунлай йўқотганман. Шу ҳафта ичи чиқаман. Унгача шу болага уч-тўрт юз сўм беринг».

Муҳаммадражаб эртага ваъда қилиб, кечаси билан ўйлаб чиқди ва эртасига эрталаб ўзи юз сўм элтиб берди.

Орадан икки ой ўтди ҳамки, инспектор чиқмади.

Эски ошналар йўқ. Ошна ортдириш — ҳозирги замон савдо илмининг муҳим бир қисми — унинг назарида тамом

ўзгарди, у билмайдиган ҳолга келди. Бунинг устига шериклик бир юз йигирма уч тўп бахмал ва етти яшик фамил чой қўлга тушди. Муҳаммадражаб шу қадар тағл бўлдики, хотинига: «юз кўришсанг менга уч талоқсан» деган кишиси — Раҳимжоннинг олдига бориб ёрдам сўрашга тайёр эди.

Омбордаги молларни бир ҳафта ичида қавм-қариндош, таниш-билишларига тарқатди. Молларнинг намуналаригина қўйилган дуконини бутун бир ҳафта очмади; ҳар куни эртадан кечгача ёр-дўстлар, таниш-билишларнинг олдига бориб маслаҳат солди. Шу ҳафта ичи кўп ҳамкасабалари ундан юз ўтирди; баъзилари замон хотинч бўлиб турганда бировнинг касофатига биров қолиши жуда осон эканини очиқ айтиб унга рўйхуш бермасди.

Муҳаммадражаб кейинги бир ҳафтани турли закончилар, аризанавислардан йўл-йўриқ сўраш билан ўтказди. У, куни бўйи юриб чарчайди, ҳолдан тояди ва, назарида, бир неклик бордай бўлади, аммо кечқурун уйига келиб ўзига ҳисоб берганида натижа пуч чиқар эди. Шундай кечқурунларнинг бирида хотини унга Раҳимжонни эслатди.

— Айб ўзингизда. Раҳимжон бўлганда мана ҳозир қўлтигингизга кирар эди. Ҳозир илгаригидан ҳам кўп пул топар эмиш. Ҳамма идораларга кириб ишини кўраверар экан. . . Катта амалга минибди.

— Нима қилар эди? — деди Муҳаммадражаб, сипоҳгарчиликни қўлдан бермасдан; аммо хотинининг яна шу тўғрисида гапиршини хоҳлар, хотини яна гапирса ён беришга ва у билан маслаҳат қилишга тайёр эди. Хотини гапирмади, эртасигача кутди ҳам, гапирмади; кейин, чилимнинг сувини янгиламаганини баҳона қилиб, ўлгундай урди ва диққат бўлиб кўчага чиқиб кетди.

Шаҳар бир ҳафтадан бери офтоб юзини кўргани йўқ. Ҳар куни кечасю, кундузи ёмғир, қор, баъзан аралаш ёғади. Кундуз кунлари ҳаво қорамтил кул ранг-Осмон худди томларга тегиб тургандай. Тош йўллардан лойқа оқади. Тор кўчалар тиззагача ботқоқ. Деволлар нам тортган, қулаган. Шу куни бутун кун ёмғир майдалаб уриб турди ва кечга яқин қорга айланди. Аммо қор фақат ёғоч, хашак, уюляб қўйилган томлар устида,

томларнинг қирғоғидагина тўхтарди. Қоронғу тушгандан кейин тор кўчанинг ўртаси ҳам бир оз оқаришди.

Муҳаммадражаб қоронғуда эҳтиёт билан қадам босиб, катта йўлга чиқиб кетаётганида, тор кўчанинг нариги юзида деворни ушлаб зўрға келаётган бир мастни кўрди. Муҳаммадражаб то рўпарасига боргунча маст бир неча мартаба тойилди, бир мартаба тизланди. Муҳаммадражаб тўхтаб зеҳн солди, кейин гугурт чақиб қаради-да, мастни таниди: бу одамни ёзда, шаҳар боғининг ресторанида Раҳимжон билан ўтирганини кўрган; улфатлари бунинг терговчи Мирза Муҳиддин эканини айтишган эди. Муҳаммадражаб яна гугурт чақиб, «афандим!» деди. Маст қалқиб кетиб деворни тутиб қолди-да, сўжинди; сўнгра, тойилиб пастга тушиб кетган оёғини кўтармоқчи бўлган эди, иккала оёғи бирдан тойилди. Муҳаммадражаб, ёниб қўлга етган гугурт чўпини ташлаб, янгисини ёққунча бўлар иш бўлди: Мирза Муҳиддинни йўлнинг ўртасидаги тиззадан келадиган ботқоқдан қидириши керак эди. Агар лойнинг устида юпқагина қор оқариб турмаган бўлса, Мирза Муҳиддин шўнғиб кетган ерни билиш ва уни топиш учун бир қути гугурт ҳам етмас эди. Муҳаммадражаб бир гугурт чақиб унинг шўнғиб кетган ерINI топди-да, дарҳол лой кечиб бориб, тусмол билан қўл тикди. Агар шунда боши унинг қўлига кирмаса, Мирза Муҳиддиннинг тақдирини ҳал бўлар эди. Муҳаммадражаб чаққонлик билан унинг оғиз-бурнини лойдан тозалади, аммо ботқоқдан кўтариб эмас, судраб чиқиш ҳам кўп машаққат эди. У, Мирза Муҳиддиннинг устки кийимларини ечиб ташлади-да, кўтариб уйига олиб кирди...

Мирза Муҳиддин эрталаб барвақт ўзига келди, аммо кўзини очмади. Унинг бутун бўғинлари, хусусан, бошининг орқаси ҳаддан ташқари оғрирди, томоғи қуруқ, шаган, тили шишгандай, оғзига сиғмас, юрагининг гурсилаб уриши ўзига эшитилиб туради. У, ёпишган лабини остдан тили билан ҳўллаб юмшатиб қонатмасдан ажратишга уринганда, лабларини пўрсилдоқ боғлаганини сизди, қўлини тегизган эди, нимадир кўчди; яна озгина кўчириб, уқалаб кўрган эди, майдаланди. Бунинг лой эканини билиб, нима қилганини, қаерга борганини эс-лашга тиришди. Мирза Муҳиддин тушида кўргандай:

элас-элас хотирлайди: дуторни босиб синдирди, Маъруф бойваччанинг амакисини бир шапалоқ урди; бундан илгарими, кейинми ялага қўшилди; хотин икки мартаба ўз навбатини сўна қилди. Ош келди. Бундан кейин нима бўлганини билмайди ва лабига лой қаердан текканига, нима бўлиб сачраганига ҳайрон бўлди. Пешонасини ушлаб иссиғини билмоқчи бўлган, эди қўли қолиб кетган сочига тегди. Шошиб бошини ушлади. Сочи шалдиради. Кўзи очилиб кетди. Қўллари ҳам лой. Кийимларини кўрмоқчи бўлиб ўрнидан турган эди, боши айланиб кўнгли озди ва каравотдан ағдарилиб тушди.

Бутун жиҳози бир сандуқ ва ерга солинган йиртиқ гилам билан ёғоч каравотдан иборат бу уйни у ҳеч кўрмаган. Наҳот мезбон бошқа улфатларидан ажратиб, шу уйга ётқизган бўлса! Мирза Муҳиддиннинг аччиғи келди; ўрнидан турганидан сўнг қараса устидаги кўйлақ, лозими ўзиники эмас. Кўрпани ёпиниб бориб эшикни тақиллатди. Биров кирди.

— Эй, афандим, ишингиз тушсин..

— Қани у киши?.. Улар қани?.. Яхна чой борми?

Муҳаммадражаб чой олиб кирди ва уни шопириб совутар экан, ўзини танитди, сўнгра, бўлган воқияни айтиб берди.

— Мана бун кўринг,—деди у, кумуш томокидонни кўрсатиб,— шу, желеткангизнинг ички чўнтагида экан. Лой шунинг учига ҳам кирибди-да, ахир... Тоза кўйлақ, лозим кийгизиб шу сўричага ўтқизганимда, талай вақтгача дамингиз чиқмай қолди. Жуда кўрқиб кетдим...

— Пальто қани? Унинг чўнтагида...

— Яроғингиз бор экан, олиб қўйдим, хотиржам бўлсинлар...

Мирза Муҳиддин бир пиёла илиқ чойни шимирди. Совуқ чой ҳам унинг оғзидан то меъдасигача куйдириб кетди ва бир пиёла ароқдай кайф қилди.

— Аммо, ҳеч ким билгани йўқ,—деди Муҳаммадражаб,— йиқилмаганингизда кайфингиз борлигини мен ҳам билмас эдим. Узингизни жуда дадил тутар экансиз. Уртоғингиз Раҳимжон ҳам шундай. Улфатларингиз сизни шу аҳволда қандай кўчага чиқарди экан? Афтидан, уларнинг ҳам кайфи ошган бўлса керак. Сиз уйга кет-

моқчи бўлгансиз. Икковимизнинг одатимиз бир экан: мен ҳам маст бўлиб ҳеч бировникида қолган йигит эмасман... Йигитчиликда ҳар иш бўлади-да. Аччиқ мастава қилдираётиман, бир коса ичсангиз кўрмагандай бўласиз. Ё бош оғриғини дору билан босайликми? Бир рюмка-бир рюмка...

Мирза Муҳиддин афтини буриштириб бош чайқади ва кекирди.

Ҳар қошиғи доғланган ёғдай томоғини қовуриб ўтган мастава ҳам Мирза Муҳиддинни ўзига келтиролмади. У, шу куни кечгача сандалда ётди; кечга яқин, бўғинларининг оғриғи бир оз босилган бўлса ҳам, ланжлиги баттар бўлди. Шу ланжликдан қутулиш тўғрисидаги гапдан бошқа ҳеч гапни кўнгли кўтармас эди: кеча нима қилганини билмаганлиги сабабли таъби хира. Ланжликка таъби хиралик қўшилиб, Мирза Муҳиддинни тоза касал қилди. Шунинг учун Муҳаммадражаб унга арз ҳол қилолмади. Қоронғу тушгандан кейин у, Муҳаммадражабни кечаги мезбон-ҳаммомчининг уйига юбориб айтдириб келди. Ҳаммомчи келиб ҳеч қандай ортиқча ҳаракат қилмай, тинч кетганини айтгандан сўнггина Мирза Муҳиддиннинг таъби озгина очилди.

— Энди мен кетай, бир қоп топиб кийимларни солиб беринг,— деди Мирза Муҳиддин.

— Йўқ, афандим! Ички кўйлақларингизни ювдириб, дазмоллатиб қўйганман. Костюмингиз билан пальтонгизни ўзим элтиб бераман... Қолишга унамаётисиз. Элтиб қўяй десам—сиз ҳукумат одами, бу замонда ким кўп, галамус кўп.

Эшик олдида извош кутар эди.

Муҳаммадражаб эртасига кечаси Мирза Муҳиддиннинг уйига шим кўтариб борди. Унинг бориши Мирза Муҳиддиннинг кайфи чоғ вақтига тўғри келди, аммо ҳануз бошининг орқаси оғриётганидан шикоят қилар эди. Шундай бўлса ҳам, Муҳаммадражабни тез жўнатмади. Муҳаммадражаб бутун бир соат унинг лойга қандан йиқилгани ва лойдан чиққанида қандай аҳволда бўлгани, сўнгра «тез хотин топиб берасан» деб хархаша қилгани тўғрисида сўзлаб берди.

Мирза Муҳиддин хижолат бўлиб, гапни бошқа ёққа бурди:

— Мен буни Раҳимжонга айтиб, поччангиз бор экан, шу вақтгача билмас эдим, десам... Ораларингда гап ўтган эканми? Тузуккина гапирмади.

— Ҳа... шундай... айб мендан ўтган эди... У ҳам ёшлик қилиб... Жаҳли тезроқ. Арзимаган гап... Айб менда...

Муҳаммадражаб орада икки кун ўтказиб туриб костюм кўтариб борди. Мирза Муҳиддин бу сафар Саидий тўғрисида сира оғиз очмаган эди, ўзи сўради ва кетишда «Раҳимжонни сўраб қўйинг» деди; яна бир куни ботинка кўтариб келганида ҳам шундай қилди; сўнг даъфа пальто кўтариб келганида кетишга шошилмай, ярим кечагача сўзлашиб ўтирди.

— Бундай бўлмасин,— деди Мирза Муҳиддин унинг айни муддаосини айтиб,— ярашсинлар. Айтишингиздан, орада ҳеч гап ҳам ўтмаган экан. Мен Раҳимжонга айтаман, қўймайман. Айб сизда бўлса бир уэр-маъзур кечаси қиласиз. Мен Раҳимжонни олиб бораман. У менинг гапимни ерга ташламайди.

— Бажону дил,— деди Муҳаммадражаб,— уэр-маъзур кечаси қайси куни ва қандай бўлсин, десангиз биз хизматда...

XXIX

Агар бунга Жамол Каримий ҳам аралашмаганда шу пайшанба кечаси Саидийни уэр-маъзур кечасига олиб бориш Мирза Муҳиддиннинггина қўлидан келмас эди. Саидий ўйлаб қараса Жамол Каримий тўғри айтади: аввало Муҳаммадражабнинг ўзи бўйин эгди, сўнгра, муштипар опасида нима гуноҳ? Нега Муҳаммадражаб туфайлидан ўз опасини кўрмайди?

Саидий ҳатто ўзини опаси қошида гуноҳкор ҳисоблади.

У, кечанинг қандай бўлишини, Муҳаммадражаб қандай қилиб уэр сўрашни сира кўз олдига келтиролмас эди.

Саидий опасининг болаларига турли ўйинчоқлар, қанд-қурс олиб, шу кечаси Мирза Муҳиддин ва Жамол Каримийлар билан борди. Муҳаммадражаб буларни кў-

чанинг бошида қарши олди ва ҳеч тортинмасдан, ўнғай-сизланмасдан Саидий билан қучоқлашиб кўришди. Унинг оғзидан ароқ ва пиёз ҳиди келар эди.

Кечада Саидий гумон қилганча ўнғайсизликларга ўрин бўлмади. У, эшикдан кириши билан опаси бўйнига осилиб йиғлади ва ошхонага олиб кирди.

— Мен сени бунчалик бемехр бўларсан, деб ўйламаган эдим, худо раҳм айлади... Менинг кимим бор?..

Опасининг оҳ-зорини эшитиб, Саидийнинг кўзига ёш келди.

— Нимага йиғлайсан?— деди у ўзини аранг тутиб,—мана энди... келдим-ку...:

— Бу яшамай ўлгирнинг ўзи ёмон,— деди опаси, муштини ерга қадаб,—сен билан орани бузишга бузиб... Раҳимжоннингни кўрсанг менга уч талоқсан, деди-да, ахир!.. Бошига иш тушгандан кейин бирам ўтиргани жой тополмай юрдики... Ула, дейман, ичимда Бир куни Раҳимжоннинг Салимхоннинг синглисини яхши кўрар эмиш, деб келди. Индамадим. Билмасам, сени ўша билан кўрганми... Энди, ука, мен мундан чиқсам учта гўдак билан қаерга бораман? Осмон йироқ, ер қаттиқ. Қўл-оёғинг йўқ бўлса ҳам эркак бўлгин экан... Бунинг зихнави-ей!.. Мана энди, чиққан солиқ фойда туғиб ўн ярим минг сўм бўлиб келди. Энди Раҳимжон керак экан-ку! Ула, худой таола... Ҳар ким ўз феълидан кўрсин... Қайси куни ана у терговчи ўртоғинг йиқилиб қолган экан. Раҳимжоннинг ўртоғи, деб... Эҳа, айтмоқчи: Салимхоннинг синглисини мақтади. Раҳимжон шуни оладиган бўлса, бор-бисотимни сотиб бераман, деб ўтирибди. Шуни олиб бераман, йўлини топдим деди...

Опаси билан қилган озгина суҳбати Саидийни бегоналашиб кетгани бу оилага яқин келтирди. Бу сўзларнинг ичида нимадир уни ранжитди ва нимадир унга ёқди.

Муҳаммадражабнинг узр сўраши шундай жўн бўлдики, буни Саидийнинг ўзи ҳам билмай қолди. Муҳаммадражаб узр сўрайдиган пайтда ҳамманинг ҳам кайфи баланд: Жамол Каримий Мирза Муҳиддиннинг елкасига қўлини ташлаб, оламда ҳақиқат йўқлигидан шикоят қилар, Саидий эса поччасига қанча солиқ чиққанини

сўраб, шу тобнинг ўзидаёқ ёрдам ваъда қилишга тайёр эди.

Аммо бундан гап очилмади. Ҳатто меҳмонлар кетиб, Саидийнинг ўзи қолганда ҳам Муҳаммадражаб солиқ тўғрисида гап очмади.

Узр-маъзур кечаси шундай ўтди.

Бир ҳафтадан сўнг Муҳаммадражаб Раҳимжоннинг ёлғиз ўзини ошга чақирди. Саидий бу сафар унинг солиқдан гап очишини кутган эди. Бироқ Муҳаммадражаб индамади. У, фақат Муниسخон тўғрисида сўзлар ва ўзини оламда шундан бошқа ўйи йўқдай кўрсатар эди. Ахири Саидийнинг ўзи гап очди:

— Ҳукумат савдо ишида сиёсатни қаттиқ тутаётир...— деди, сўраётган папиросининг чўғига қараб.

— Ҳи... — деди Муҳаммадражаб, рюмка бўшатишдан буришган афтини ясама кулги билан ростлаб.— Қаттиқ, омон бўлсин, ҳи... Ерни ҳам олиб қўйди. Шу солиқни берсак бирон кооператив ишига кириб кетсак ҳам бўлади. Барака топкур оғайнилар шуни маслаҳат кўришади...

— Қанча солиқ чиқди?— деди Саидий ўсмоқчилаб.

— Боқиманда дейди... ўн ярим минг дейди... Ҳақиқат қилмасдан... Фуқарога жабр бўлади, демас экан...

— Тўлай оласизми?

— Энди... ҳи... тўлаймиз-у, тўлагандан кейин «тўлашни билар экан» деб тагин чиқаради-да. Шунини тўламасдан дўконни йиғиштириб қўя қолсам... Ҳукумат шунга унаса, деган эдим.

— Ҳукумат бунга нега кўнсин? Тўлайсиз-да. Майли, тўланг, бир йўлини қилармиз. Менда ҳам озроқ пул бор. Бир гап бўлар...

— Ҳе... ўзингиз... Йўқ-э... Сизга пул кўп керак бўлади. Унгача топсак ҳам... Муниسخон энди банди худо бўлиб қолди.

Саидий қулоқларигача қизарди ва гапни бошқа ёққа бурди, аммо Муҳаммадражабнинг яна шу тўғрида гап-ришини хоҳлар эди.

— Ҳалиги ўртоғингиз, Мирза Муҳиддинми отлари? — деди Муҳаммадражаб, гўё Раҳимжонни хижолатдан чиқариш учун жўрттага гапни бошқа ёққа бургандай. — Шу киши бирон йўл-йўриқ кўрсатсалар...

— У терговчи, молия ишига сира алоқаси йўқ.

Муҳаммадражаб гўё Саидийдан катта бир янгилик эшитгандай ҳайрон бўлиб, анграйиб қолди; кейин худди тамоман янги гап бошлаган бўлиб ҳукумат — дарахт, унинг бир шохи эгилса, бошқа шохи ўзи келади демоқчи бўлди.

Саидий «маст бўлиш пайшанбалари»нинг бирида ҳушдан кетгунча ичди. Эртаси жума куни эрталаб Мирза Муҳиддин келди.

— Энди ичмайман,— деди Саидий, Мирза Муҳиддинга қонли тупуригини кўрсатиб,— бунни кўринг. Ичган куним эртасига бутун милкларим безиллайди. Тилим билан қаттиқроқ боссам қонайди. Ичсам битта-яримта ичаман...

Мирза Муҳиддин кулди.

— Ҳозир қанчадан ичиб юрибсиз? Илгари ҳам баҳарнави эди, ҳозир яна битта майхона орттирдингиз, Ахир, ҳар борганингизда поччангиз қуруқ жўнатмас? Ҳа, дарвоқе, поччангиз билан яраштирганимни Аббосхонга айтдим. «Саидийнинг ундан узоқроқ юргани яхшироқ эди» дейди. Кечаги сафар борганингизда қуйиб бердимиз?

— Э, қуйиб бериш қаёқда дейсиз; сўлоғи ўйнаб ётибди-ю!..

— Нега?

Саидий тез жавоб бермади, орага бошқа гап ҳам тушмади; анчага чўзилган жимликдан сўнг солиқнинг дарагини айтган эди, Мирза Муҳиддин ўйланиб туриб тамоман бошқа, бунга ҳеч алоқаси бўлмаган гап гапирди. Шу билан Саидийнинг умиди узилди, бошқа ҳеч гапирмасликка қарор берган эди, шу куни кечқурун Мирза Муҳиддиннинг ўзи гап бошлади-ю илож қилиш тўғрисида мужмалгина жавоб берди. Бунни Саидий Муҳаммадражабга «илож йўқ» деб етказган эди, Муҳаммадражаб илжайиб ерга қаради; бир гапи бор-у, айтолмагандай кўринар эди. Саидий «ё қарз сўрамоқчи, ё бошқа бирон тadbирни айтмоқчидир» деб ўйлади, лекин иккаласини ҳам эшитишга тоби йўқ эди.

— Ҳайдар Ҳожини танийсизми?— деди Муҳаммадражаб, бирдан ёрилиб.

— Нима эди? Бир оз биламан... Тузук одам.

— Кечаси мени Аббосхон афанди чақиртирган эдилар. Мен у кишини билмас эдим, у киши ҳам мени танимайдилар, деб ўйлаган эдим. Танир эканлар... Қизиқ... ҳи... ярим кечагача чақ-чақлашиб ўтирдик. У киши ҳам... албатта.. хизматдаги одам, мояналари етмайдиганга ўхшайди. Ҳайдар Ҳожи билан бирга иш юргизинг, дейдилар. Нимага, деб сўрамадим; зийрак эканлар, ўзлари фаҳмлаб, «кейин биласиз, тушунасиз» дедилар.

Аббосхоннинг бу таклифига тушунолмаي Саидий ўйланиб қолди ва анчадан кейин:

— Солиқни айтмадингизми? — деди.

— Айтдим. Ҳайдар Ҳожи билан янги иш бошлашга рози бўлсам, солиқ ёнимга қолади. Аммо бир томони бор: Ҳайдар Ҳожи билан иш юргизадиган бўлсам, ўшанинг олдига кўчиб кетишим керак эмиш. Рози бўлдим. Майли...

Муҳаммадражаб, икки кун ичида омбордаги қолган қутган молларни тарқатди, Мирза Муҳиддин айтганча ариза ёздириб, Округ молия шубчасига топширди; Мирза Муҳиддин кўрсатган одамлар воситаси билан ҳовлисини бундан икки йил бурун хотинига ўтказганлиги ҳақида нотариусдан ҳужжат қилиб олди ва бу ҳужжатни, бундан бир ярим йил илгари ёзилган талоқ хатга қўшиб, хотинига топширди-да, шип-шийдан бўлиб ўйиннинг давомини кутди...

Мирза Муҳиддиннинг режасига кўра солиқ масаласида Муҳаммадражаб судга тортилиши, терговни Мирза Муҳиддиннинг ўзи олиб бориши, суд Муҳаммадражабнинг жазога тортмай, мол-мулкани мусодара қилиш ҳақида ҳукм чиқариши керак эди. Суд бўладиган ҳафтаси ҳамма нарса тахт бўлганда маҳалла комиссиясининг раиси ишнинг пачавасини чиқарадиган бўлиб қолди. Вилоят газетасида маҳалла комиссиясини порахўрликда айблаган бир фельетон босилди-ю, унинг тақдирини ҳал қилди. Мирза Муҳиддин дарров эҳтиёт чорасини кўриб, уни қамоққа олди.

XXX

Муродхўжа домла ўз меҳмонхонасига Саидийнинг кўчиб келишга розилигини олгунча юрак-бағри эзилиб кетган эди. Домла меҳмонхонасини ясатиб юрган кунла-

рида Саидийнинг поччаси бор эканини, поччаси билан уришган бўлиб, ҳозир ярашганлигини эшитиб, дод деб юбораёди. Кейинчалик Муҳаммадражабни бу ердан жўнатиш ҳақидаги Аббосхоннинг таклифини эшитиб, шунча севиндики, одатдагича «сиз тажрибали» дейиш билангина қаноатланмасдан, «доҳи, Аббосхон доҳи» деб қичқирди.

Апрелнинг бошида Муҳаммадражаб, майнинг охирларида унинг оиласи кетди. Бунинг устига домла кўпдан бери кутиб юргани бир мақола марказий газетада босилиб чиқди-да, Саидийни ундан тортиб турган жонсизгина ипни шартта кесди. Бу мақола Муродхўжа домланинг жузъий айбларини кўрсатиш билан бирга, тил соҳасида қилган хизматини тақдир қилар ва ўқувчида унга нисбатан ҳам аҳтиром, ҳам қизганиш ҳисси уйғотар эди.

Орада бир ҳафта ўтгандан сўнг Кенжа бу мақолага қарши узун бир мақола ёзиб берганида, Саидий ўқиб кулди ва шуни Кенжа имзоси билан босилишидан босилмаслиги яхшироқ, деб маслаҳат берди. Мақолани Кенжа муҳаррирга берган эди, муҳаррир ғалвага тоби йўқ эканини, бир газетада кўтарилган масала ўша газетанинг ўз саҳифасида ҳал қилиниши лозимлигини айтиб, журналистликнинг ибтидоий қоидалари тўғрисида бутун бир соат сўзлади; сўнгра мақолани Саидийга бериб, марказий газета бошқармасига махсус хат билан юборишини сўради. Саидий Кенжанинг кўз олдида марказий газета бошқармасига хат ёзди ва ўқиб бериб, конвертга солди. Марказий газета бошқармасига адресланган бу хат шу куни кечқурун Муродхўжа домланинг кўлида очилди.

Оқибат, Саидий Муродхўжа домланинг меҳмонхонасига кўчиб келди.

Неча минг сўм харжланиб ясатилган уй Саидийники эди. У истаса — қора бархит билан қопланган диванга белигача ботиб ўтириб, деворларга осилган шарқ ва ғарб адибларининг олтин рангли ҳал билан бўялган нақшли рамкалардаги портретларини, кун ботиши, ой чиқишини тасвирлайдиган ва киши ҳар қараганда бир янгилик топадиган чиройли манзараларни томоша қилади; истаса чиройли жовонга терилган китоблардан бирини олиб,

оёқларидан қуббаларигача никель каравотдаги шоҳи кўрпа ва пар ёстуқлар орасига кўмилиб ўқийди. Серсовлат иш столининг бир томонига таҳланган ёзув қоғозлари қўлига сиёҳдон ушлаб, «арзимас тортиқни қабул этинг» деган вазиятда турган кумуш ҳайкалча — яланғоч хотин Саидийни доим ишга чақиради. Уй тинч, ерга ёйилган патгилам оёқ товушини чиқармайди. Исталган вақтда эшик ёнидаги кнопкани босилса, ичкаридан оқсоч хотин чиқиб хизматга тайёр бўлади. Буларнинг ҳаммасини қилиб қўйиб, домла, худди зўр гуноҳ қилгандай, Саидийдан қўрқади. Унинг олдига кирганида, эшик ёнидаги курсида омонат ўтиради ва киргани учун афв сўрайди; аммо ҳар куни унинг олдига киришга ва икки-уч соат ўтириб чиқишга бир баҳона топади. Бир куни шундай баҳоналардан бири Сорахонни юз кўриштириш бўлди.

— Нимага уяласан, аҳмоқ!.. — деди домла йўлакда, — ўз аканг!..

Саидий ўрнидан туриб эшикка томон борди. Домла Сорахонни етаклаб ҳар сафардагидан кўра дадилроқ кирди ва қизини Саидийга томон йўллади.

— Сўраш, ўрисча, знаком бўлинглар...

Сорахон панжалари орасидан Саидийга қараб, қадқоматига келишмаган бир қийшанглаш билан қўл узатди. Унинг терлаган кафти текканда Саидийнинг қулоғига «чип» этган товуш эшитилиб кетди.

— Неча кундан бери акангни кириб кўр, дейман, бу бевош уяламан, деб ҳеч кирмайди. Нега уяласан?

Сорахон иккала қўли блан юзини қоплаб, оёқларини кериб ўтирар эди.

— Боринг-э,— деди ва отасига юзини ўгирди.

Сорахон қочмайдиган, уялмайдиган бўлгандан кейин домланинг оиласида Саидийнинг илтимоси фармон, фармони ҳукм бўлди.

Саидий бу ерга кўчиб келганидан кейин Мунисхон уни кўрганида мудом ўзини кулгидан аранг тутиб гаплашадиган бўлиб қолди. Саидий бир куни бу кулгининг сабабини сўраган эди, Мунисхон, жавоб бериш ўрнига, Сорахоннинг ундан қочиш-қочмаслигини сўради. Бу — Саидийнинг саволига жавоб эди. Саидий Сорахонга ўзининг қарашини қандай қилиб айтишни билмас, нима деса

сохта чиқаётгандай туюлар эди, шунинг учун ҳозирча индамай, Сорахондан жирканишини Муниسخонга қачон бўлса ҳам кўрсатишга жазм қилиб қўйди.

XXXI

Бир куни Аббосхон кечаси Муродхўжа домланинг олдига келиб, қайтишда Саидийнинг хужрасига кирди ва узоқ ўтирди. У, нега матбуотда ҳеч нарса кўринмаслигини сўраб, Саидийдан койиди. Саидий бира тўла каттароқ бир нарса ёзмоқчи эканини айтган эди. у «катта» ёзиш учун аввал «майда» билан ўқувчи ортдириш керак, деди.

— Мавзу кўп,— деди у,— хусусан, майда ҳикоялар учун ҳатто тайёр воқиалар бор. Кенжанинг ҳикоясини ўқидингизми?

— Йўқ,— деди Саидий,— мен умуман унинг асарини ўқимайман.

— Шоирингиз паранжи ташлаган хотин-қизларни саноатга қақрибдилар! Озодлик паранжи ташлашдангина иборат эмас, демоқчи бўлади. Бунга айтишга ҳали эрта. Бу — бу куннинг гапи эмас. Менинча, аввал, очилган хотин-қизларнинг ифратини сақлаш керак. Уларни саноатга эмас, бузилмасликка қақриш зарур. Бузилмасликка қақриш — бузуқ хотинларни қоралаш билан бўлади.

Аббосхон яна бирон соат вақтини аямай, шу мавзудаги унча ҳам катта бўлмаган бир ҳикоянинг планини тузиб берди.

План шундай эди: хунук бир хотин паранжисини ташлаб, катта резинка тўп олиб бермагани учун эрига талоқ хат топширади. Қишлоқнинг чапанлари бир ойда бу хотинни бузишади. Хотин бир мунча одамларнинг қамалишига, пичоқланишига сабаб бўлиб, оқибат, шаҳарга кетади.

Буларни ўйлаб чиқариш учун фантазияга эга бўлиш керак, аммо қаҳрамон — хунук хотинни барча келишмаган қилиқлари билан тасвирлаш Саидий учун тайёр, ёзилгани кўчиришдангина иборат эди. Ушандай хунук, ўшандай хулқларга эга бўлган хотин — Сорахон.

Саидий ҳикояни битириб, Аббосхон айтган қишлоқ хўжалиги журнаliga юборди, кейин бир нарса эсига тушди: бу босилиб чиқса, Муродхўжа домла ўқийди ва шунда у ўз қизининг сифатларини кўриб, хафа бўлмасмикин? Яна ўзига деди: «Мунисхоннинг бир қийқириб кулиши олдида мингта домла ўта берсин! Шу билан Сорахонга қандай қарашимни Мунисга кўрсатган бўламан-ку»!

Ўз боласини кўнғиз «опшоғим», кирпи «юмшоғим» деган экан. Ҳикоя босилиб чиққандан кейин домла бу ҳикоянинг қаҳрамони билан ўз қизи орасида ҳеч қандай ўхшашлик кўрмади. Домла буни ҳатто Сорахонга ўқиб берди. Сорахон аввал бу хотиннинг қаерда эканини сўради. Домла, бу нарса Саидий ўйлаб чиқарган воқиа эканини айтган эди, Сорахон узун, ингичка бармоғи билан Саидийнинг пешонасига туртиб, «боқса одам бўласиз» деди.

Бу ҳикоя Саидийнинг барча ўртоқларига ёқди. Ҳатто Маҳмуджон афанди Илҳомга, Саидийдан бундай гўзал лавҳа кутмаганини айтибди. Ҳикоя Кенжага ёқмабди. Еқмаса бунинг Саидий учун аҳамияти йўқ, чунки агар Саидий ўлимга тайёр бўлиб кафанга қараб қолган бўлса, Кенжа ўз терисидан кафан пичиб, суягидан товут ясашга тайёр, Саидий шундай деб билар эди.

Аммо бир неча кундан кейин катта жанжал бўлди. Бунга ҳам Муродхўжа домланинг нафсонияти сабаб бўлди.

Ёзувчилар уюшмасининг навбатдаги мажлисида Муродхўжа домла «Ҳозирги вақтли матбуотнинг имлоси» мавзуида маъруза қилиши керак бўлиб, Аббосхон сўраганда мамнуният билан қабул қилган эди. Шу тўғрида газетага эълон берилганда муҳаррир қандайдир мулоҳазага бориб, маърузачининг номини кўрсатмаган экан. Мажлис бўладиган куни эълон чиққанда, Муродхўжа домла эълонда номи йўқлигини кўриб нафси койиди: нахот, унинг маърузаси яхши бўлса-да, исми ёмон бўлса! «Маъруза қилишдан менга бир дона гуручга арзигундай манфаат йўқ,— деди домла ўзича,— отимдан ҳазар қилсалар, гапимдан ҳам ҳазар қилсинлар, илимимни ҳор қилмайман».

Домла бундай қарорга келганини жўрттага ҳеч ким-

га, ҳатто Саидийга ҳам айтмади. Аббосхон маърузачи келмаганлиги сабабли мажлис қолдирилишини эълон қилганда, Кенжа бир дадиллиги билан ҳаммани ҳайрон қолдирди. У аввали, қўйилган маърузани бу куннинг муҳим мавзуи эмас, деди; сўнгра, модомики бу кераксиз маъруза бўлмас экан, бу тўпланишдан фойдаланиш керак, деб таклиф киргизди. Кўпчилик унинг таклифини маъқуллади. Аббосхон бу йиғилишдан қандай фойдаланиш ҳақида кимда қандай таклиф борлигини сўраган эди, бир неча киши Саидийнинг қишлоқ хўжалиги журналида босилган «Ошиқлар» деган ҳикоясини муҳокама қилишни таклиф этди. Саидий, қути ўчиб Аббосхонга қаради. Аббосхон ўз навбатида, «ишингиз бўлмасин, парво қилманг, аҳамиятсиз» дегандай ишора қилиб кўз қисди. Аммо Кенжанинг қисқагина даромадидан кейин залда шундай кайфият туғилдики, Аббосхоннинг бу ишораси Саидийга тасалли бермай қўйди. Хусусан Кенжа, Саидийнинг «Ошиқлар»и очикдан-очик шўро ҳукуматининг хотин-қизлар озодлиги тўғрисидаги саёсатига зарба бериш, қишлоқдаги шўроларга қарши унсурларнинг акс ташвиқотлари, қора гуруҳларни террор йўлига ундашларига дастак қилиш ниятида ёзилганлигини, бунинг қишлоқ хўжалиги журналида босилуви ҳам тасодифий эмаслигини даъво қилгандан кейин, Аббосхоннинг ўзи тасаллига муҳтож бўлиб қолди. Аббосхон тезроқ музокарани тўхтатиб, охириги сўзни сўзлашга шошилади.

Мажлис тугади.

— Ҳаммаси маслаҳат қилиб келган экан,— деди Саидий Аббосхонга, йўлда кетаётиб. — Мен буни Кенжанинг дадиллигидан билган эдим. Домла келганда ҳам булар маърузани қолдиришар эди.

— Сиз хафа бўлдингиз, чоғи?— деди Аббосхон, Саидийнинг елкасига қўлини ташлаб. — Бундай бўлишини мен сизга шу мавзунини беришда билган эдим. Агар танқид шу билангина чекланадиган бўлса — қаноатланмайман. Бир мартаба эмас, бир газета эмас, кўп мартаба, жумҳуриятдаги ҳамма газеталарда танқид бўлишини хоҳлайман...

— Нима, бира тўла ер билан яқсон бўлишимни хоҳлайсизми? — деди Саидий.

— Асар қанча кўп ва қаттиқ танқид қилинса ўқувчи уни шунча қизиқиб ва қидириб ўқийди!

Саидий бунга ишонди, чунки, Аббосхоннинг ёмон ниятда бир иш қилишини кўз олдига келтиролмас эди.

XXXII

Оламдаги ҳамма эркаклар кетсиз бир сафга тизилган. Муниسخон жинснинг фарқига борадиган бўлганидан бери шу саф олдидан ўтиб боради. Муниسخон саф олдидан ўтиб бораётганлигини идрок қилмасидан бурун, назарида, эркакларнинг ҳаммаси бир хилда эди, сўнг эркак-эркакдан фарқ қила бошлади; ниҳоят, унга ёқадиган, олдидан ўтиб кетганда қайрилиб қарашга мажбур қиладиган эркаклар учрай бошлади. Энди бир сабаб шундай эркакларни сафдан бир қадам илгарига, унинг қаршисига чиқариши ва шулардан янги бир саф ташкил топиши керак. Ўзининг ёнидами ё дунёнинг у бурчидами эканини билолмай юргани эркакни Муниسخон шу сафдан топади ва бу эркак унинг учун шу жинснинг энг мукаммали бўлади. Бу — мукаммал қиз, у мукаммал эркак, аммо буларнинг ҳарқайси иккинчисининг ярми. Шунинг учун танлаш ҳар икки жинснинг табиий, қонуний ҳақидир. Муниسخоннинг балоғат имтиҳонига тайёр чоғи, ўзи сингари мингларча қизлар билан бу табиий, қонуний ҳақ орасидаги эски ва лағар деворнинг гулдираб қулаган ва қулаётган пайтига тўғри келди.

Салимхон ярим ойлик командировкага бориб қайтгач, Муниسخон онасидан хунук бир гап эшитди: акаси уни марғилонлик Мухторхон деган бир кишига бермоқчи эмиш! Муниسخон нимжон, хотинчалиш бу одамни бир неча марта кўрган. Мухторхон ҳар келганда Аббосхон, Муродхўжа домла, Маҳмуджон афанди ва бошқаларнинг иштирокида тонготар ўтиришлар бўлар, қачон бирон сабаб билан Муниسخон кирса, Мухторхон гапириб тургани устидан чиқар эди. Мижғов, хотинчалиш, эзма бу одам билан бир ёстиққа бош қўйиш эҳтимоли Муниسخонни шундай ваҳимага солдики, онасини восита қилишга сабри чидамай, акаси билан юзма-юз ўтириб гаплашишга мажбур бўлди.

— Яхши йигит! — деди Салимхон. — Мулойим, ширин сўз, қиздай йигит!..

Муниسخон бу «қиздай йигит»нинг мулойимлиги, ширин сўзлигидан кўра йигитдай йигит қисганда қўлининг оғришини афзалроқ кўрар эди.

— Менинг ўзимда ҳам ихтиёр борми? — деди.

— Бирон хоҳлаганинг борми? — деди Салимхон кумулираб.

— Йўқ, лекин...

Салимхон унинг гапини оғзидан олди:

— Йўқ, синглим, бу тўғрида гапиришдан илгари сенга бир нарсани айтиб қўяй, сен ҳар бир оғиз гапингни шуни эсда тутиб айт: мен сенинг аканг, сенга энг яқин киши. Бундан ташқари, отамиз оталиқ муҳаббатини ва масъулиятини менга ташлаб кетган. Сен хоҳлайсанми, йўқми, бундан қатъий назар, мен сени бахтиёр қилишим керак! Тушундингми?

Муниسخон ерга қараб тек қолди.

— Биламан, нима демоқчисан, — деди Салимхон, давом этиб, — сен «муҳаббат» ва «мажбурият» тўғрисида ўйлайсан ва «мажбурият»дан кўра «муҳаббат» натижасида вужудга келадиган никоҳни ортиқ кўрасан. Ўйлаб қарасанг, икови орасида фарқ катта эмас. Балки «мажбурият» натижаси бўлган никоҳ яхшироқ бўлади. Фараз қилайлик, мен сени мажбуран куёвга бердим. Сен то у одамга кўниккунча бир мунча вақт қийналасан. Мана шу сени ҳозир ваҳимага солади. Ҳолбуки, «муҳаббат» натижаси бўлган никоҳда ҳам хотин шу қийналишни, кўникишни бошдан кечиршига мажбур, чунки сен муҳаббат боғлаган эркак сенга ўзининг ялтироқ томонларини кўрсатади. Унинг қора, чирик томонларини никоҳдан кейин кўрасан ва шунга кўникишга мажбур бўласан. Шундай бўлгандан кейин бу икки никоҳ орасида қандай фарқ бор?

Муниسخоннинг кўз олдига Саидий келди, хаёлида унинг чирик ва ялтироқ томонларини излади.

— Бу бир, — деди Салимхон, давом этиб, — бундан ташқари, хотин нима? — Фақат она... Она... бўлиш учун эркакдан эркакни фарқ қилиш, менингча, зарур эмасдир.

— Эркак ҳам фақат ота-да! Нега у қизни қиздан

фарқ қилади? — деди Мунистон ўзи ҳам кутмаган бир дадиллик билан.

— Йўқ... Албатта ота, ammo... Мен бошқа нарса демоқчиман. Муҳаббат тўғрисида келганда севиш ҳуқуқини эркакка бериш керак. Хотин унинг муҳаббатини ўзига қаратиши лозим.

— Хотин эркакдан кам демоқчисиз-да!

— Сабр қил... Бу тўғри. Табиатни қонун билан ўзгартириб бўлмайди. Бунда насл масаласи бор. Мана мен сенга исбот қилай: бир хотин йигирмата эрлик бўлса ҳам барибир — битта туғади, балки туғмайди. Бир эркакнинг йигирмата хотини бўлса, ўнта бола туғилиши мумкин...

Салимхон асл муддаосини йўқотиб қўйди. У, «хотин эркакдан кам» демоқчи, ammo бу сўнгги фикрни нимага боғламоқчи бўлганини унутди, яна бошидан тушмоқчи бўлган эди, Мунистон унинг сўзини кесди:

— Маориф ишчилари союзининг мажлисида қилган докладыда нима деган эдингиз? Хотин-қизлар эрлар билан тенг ҳуқуқли, у-бу, деб ҳеч кимга сўз бермаган эдингиз-ку?

— У доклад, мен ҳозир сенга доклад қилаётганим йўқ.

Шу кечаси Мунистон кўрпага кирганидан кейин Мухторхон тўғрисида ўйлаб, «жуда ҳам хотинчалиш эмас эди шекилли, назаримга шундай кўрингандир-да», деган фикрга келди; икки кундан сўнг онасидан Мухторхоннинг бойлигини эшитиб, хаёл сурди. Мухторхон бориб-бориб тўлишади, чинакам йигитга ўхшаб қолади; қаср солади; қасрнинг орқасида кичкина боғча — истироҳат ва хаёл суриш ўрни бўлади. Боғчанинг ўртасидаги мрамар ҳовузда олтин балиқлар юзиб юради. Шабада эсганда дарахтлардан мусиқа товуши чиқади...

«Йўқ,— деди Мунистон сесканиб,— худо кўрсатмасин!».

Мунистон унинг суратини қидириб топди-да, унга узоқ тикилиб анча нарсалар кашф этди: кўзи унча ҳам юмолоқ эмас, қора билаги унча ҳам ингичка кўринмайди; озгина семирса ўртача одам бўлар...

Яна бир куни Салимхон бир муносабат билан шу тўғрида ҳеч қандай эътирозга ўрин қолдирмайдиган,

қатъий сўз айтди: «Сенинг учун мен ўйлайман, сенга ҳеч ўйлаш керак эмас» деди. Муниҳон бу сўзни эшитганидан сўнг Мухторхондан яна «ўртача одам бўлиш» белгиларини излади, топди, анчагина топди, изласа яна топади, аммо хилватга кириб йиғлар эди. У, ўзини турмага олиб кетилаётган маҳбусдай сезарди: унда қанақа хулқлар бор эканини билмайди; бир ёқдан тузукроқ камерага тушсам гўрга эди деса, иккинчи ёқдан қандай камера бўлмасин, ҳозирдан кўникишга мажбур.

Унинг сўнгги кунларда қиладиган иши Саидийдан нуқсон, Мухторхондан фазилат излашдан иборат бўлиб қолди. У, Саидийнинг фазилатини нуқсонга, Мухторхоннинг нуқсонларини фазилатга айлантирар эди. Бу қийин иш бир неча ҳафта ичида уни шунча сўлитдики, Саидий уни кўчада кўриб дарров пайқади.

— Нима бўлди, тобинг йўқми?— деди, унинг кўзига тикилиб.

Муниҳон ерга қаради.

— Йўқ... Умримда ҳеч қачон ҳозиргидай соғ бўлган эмасман.

— Рангинг қочгандай...

— Сенинг ҳам...

— Бу тўғри, Саидийнинг ҳам ранги кетган, чунки у ҳам бир неча ҳафтадан бери, Муниҳон сингари, шу қийин ишни қилар — Муниҳоннинг фазилатларидан нуқсон ясар эди. Иковининг фарқи шундаки, Муниҳон ўзини алдай олмаган — фазилатдан нуқсон ва нуқсондан фазилат ясашдан ожиз келган минутларида йиғларди, Саидий эса ичар эди.

Икови узоқ жим қолганидан кейин Саидий:

— Қутлашим мумкинми?— деди.

Бу сўзни у жуда тез айтди, аммо айтиб бўлгунча кўзидан ёш чиқиб кетаёзди.

— Мумкин!— деди Муниҳон ўзини хурсанд кўрсатишга тиришиб.

Муниҳон шу билан, бўлажак куёвини яхши кўришини, ўзини бахтиёр ҳисоблашини билдирмоқчи бўлди. Саидий бунга ишонмаса ҳам, ҳар қалай, Муниҳоннинг шу ҳаракати унинг юрак бағрини эзиб юборди.

Саидий унинг билагидан ушлаб:

— Орамизда... деб гап бошлаган эди, Мунистон сўзни кесди.

— Бўлди, бўлди... Қалин ўртоқ эдик, аммо нима бўлиб ўшандайлар... бўлганига ўзим ҳам ҳайронман.

Саидий унинг билагини секин қўйиб юборди.

XXXIII

Мунистоннинг тўйи шу йилнинг кузида бўладиган эди. Саидий сўнгги ойлар ичида Мунистоннинг фазилатларидан нуқсон яшашдан чарчаб, ўзига тасалли бериш учун янги, ўз назарида ундан кўра жўнроқ иш топди: қачон шу тўғрида ўйласа дарҳол ўзига-ўзи: «Мен уни олмоқчи эмас эдим, муҳаббат боғлаганим йўқ» дейдиган, ва кўнглининг фарёдини ичкилик билан босадиган бўлди.

Бусиз ҳам «маст бўлиш пайшанбалари», Аббосхон, Салимхонлар суҳбати, домла билан бўлган ўтиришлар— ҳаммаси Саидийга рюмка тутар, қаерга борса қаршисидан шиша чиқар эди.

Бу орада Сорахон унинг олдига тез-тез кириб турадиган бўлди. Қачондандир бошлаб чой ва овқатни оқсоч хотин эмас, Сорахон олиб кира бошлади, яна кечалари кириб Саидийнинг чойга майлини ҳам сўраб қўяр эди. Бундан кейин тез фурсат ичида домланинг хотини ҳам юз кўришди. Пакана, ориқ, юзи кўкимтил, заҳил бу хотин Саидий билан биринчи кўришганида «Ўзимнинг ўғлим бўласиз», деди, иккинчи кўришганида эса титраб-қақшаб оқсоч хотиннинг ярамас хулқлари бор эканини айтиб берди. У, худди ҳозир шу оқсоч билан уришаётгандай, юпқа лаблари бир-бирига тегмай, заҳил ранги кулранг бўлиб кетди, кўз жияклари қизарди. Саидий буни «Нега чой, овқатни оқсоч хотин олиб кирмайди?» деган сўроғига жавоб деб ўйлади. Сорахон бир кирганда Саидий бошқа гап тополмай:

— Оқсоч хотин шундақа ёмонми, Сорахон?— деган эди, Сорахон қўл силтаб:

— Онаминг ўзлари ҳам уришқоқлар,— деди.

Сорахоннинг онаси ҳар кирганида уйда кўнгилсиз бир воқиа ёки жанжал бўлиб ўтгандай бир кайфият қолар эди.

Бир куни Сорахон ҳеч кутилмаган бир иш қилди: Саидий бир кечаси одатдагидан кўра ҳушёрроқ келди-да, яна кўчага чиқиш нияти бўлганлиги сабабли ечинмай, каравотга чўзилди. У, хаёл суриб ётганида секин эшик очилиб, Сорахон чойнак олиб кирди. Саидий ўзини уйқига солиб ётаверди. Сорахон қўлидаги чойнакни каравотнинг боши томонидаги курсига қўйди-да, Саидийни уйғотди. Саидий уйғонмади. Сорахон уни учиб қолган гумон қилиб, секин оёқ кийимини ечди, устига кўрпа ёпиб чиқиб кетди.

Саидий ўрнидан туриб, чойнакни олиб кўрди. Бу — совуқ чой эди. Учиб қолган одамнинг оёқ кийимини ечиш, устига кўрпа ёпишни ҳар ким ҳам билади, аммо ўшандай кишининг бош томонига, бошқа жойга эмас, уйғониб пайпаслаганда қўли етадиган жойга совуқ чой қўйиш ҳар кимнинг иши эмас! Наҳот Сорахон шуни билса! Демак туппа-тузук! Саидий шифтга қараб узоқ ўйланиб ётди. Унинг кўз олдидан бу кунгача кўргани қизлар ўта бошлади. Буларнинг ичида Сорахон қўлидаги чойнаги билан ажралиб турар эди. Саидий шунча вақтдан бери биринчи мартаба унинг афт-бошига тузукроқ қарашга қарор берди.

Эрталаб Саидий Сорахонга миннатдорчилик билдирмоқчи бўлган эди, эрталабки чойни, нима бўлиб, яна оқсоч олиб чиқди. Сорахон шу куни кечқурун ҳам чиқмади ва шунақаси уч кун йўқ бўлиб кетди. Учинчи кун кечқурун Саидий Мирза Муҳиддин билан чиқиб кетаётганида уни дарвозанинг олдида учратди. У, духоба паранжи ёпинган, қўлида чиммат, кўчанинг нариги юзидаги бир қиз билан хайрлашар эди. Саидий у билан сўрашмоқчи бўлиб Мирза Муҳиддиндан кейинда қолди. Сорахон юзини чиммат билан тўсиб, Мирза Муҳиддинни ўтказиб юборди-да, ўзига одат бўлмаган бир абжирлик билан бурилиб бир қадам ташлаганида Саидийга тўқнаш келди. Саидий сўрашгани қўл узатди.

— Нима бўлди, Сорахон, чиқмайдиган бўлиб кетдингиз?— деди кайфдан қисилиб милтиллаб турган кўзларини унинг кўзига тикиб.

Сорахон бу қарашга бардош беролмай, унинг кўкрагига қараб туриб:

— Қовун сайлига чиққан эдик...— деди ва Саидий-

нинг оқ шоҳи кўйлагига қаердандир илашган қизил ипни олиб ташлади.

Чойнак уни ҳамма хунук қизлардан ажратган бўлса, бу ипни олиб ташлаши уни Саидийга озгина яқинроқ келтирди. Оқ кўйлакка қизил ипнинг ёпишиб туриши бир нуқс — камчилик. Ҳар қандай камчиликни шу камчиликдан манфаатдор бўлмаган киши тез пайқайди. Демак, Сорахон Саидийнинг нуқсонли бўлишидан манфаатдор эмас!

Саидий, Сорахоннинг тез-тез кириб туришини илтимос қилди, бу илтимосни хайрлашишда бошқа гап тополмагани учун қилмади, лекин нима муддаода қилганини очиқ билмас эди. Шу кўришишда Саидий катта бир нарса кашф қилди: Сорахоннинг кўзи қора, киприклари бу кунгача кўргани ҳамма киприклардан узун.

Шу кундан бошлаб Сорахон ҳар кирганида Саидий янги бир нарса кашф қила бошлади... Ахири бир куни «Сорахон хунук, бу рост, аммо истараси иссиқ» деган фикрга келди, бир ҳафтадан кейин эса бу фикрга яна янги бир фикр қўшди: «Баъзи қизлар чиройли бўлса ҳам, истараси совуқ бўлади, ҳуснда истаранинг аҳамияти зўр».

— Муҳаббат нима?— деди Саидий бир куни Жамол Каримийга, бўшатган рюмкасини столга қаттиқ қўйиб,— ҳайвоний хоҳиш, лекин унинг яланғоч ўзи эмас, ҳисдан гуллар ясаб безалгани. Бу гуллар қуриб тушса, ҳайвоний хоҳишнинг ўзи қолади. Шу сабабли никоҳ учун муҳаббат шарт эмас. Шунинг учун «Бу хотин хунук, буниси чиройли», дейишда маъно йўқ.

Бу тўғрида шунча кўп гапирдики, Жамол Каримий «Мени яхши кўрган қизимдан айнитмоқчи» деган шубҳага тушиб:

— Муҳаббат борми, йўқми, хунук хотин яхшими, чиройлигими, бундан қатъий назар, мен ўша қизни оламан,— деди.

Саидий учун эса у, ўша қизни оладими ё бошқаними — барибир, фақат муҳаббатнинг йўқ эканига ва турмуш учун чиройли хотиндан хунук хотин яхшилигига ишонса бўлгани эди.

Бир куни Саидий газетага шошилиш равишда тушириладиган кампания материалларини ишлаб, ишга бор-

мади, тушки овқатдан сўнгги бир соат истироҳатини ҳисобга олмаганда, бу куни эртадан кечгача ишлади. Унинг кўзлари шунча толдики, яқин нарсалар узоқ, тиниқ ранглар хира кўринар эди. У, қаттиқ бир керишиб ўрнидан турганида кўзи қоронғулашди, боши айланиб, қулогига гувулаган товушлар эшитилди; секин ташқарига чиқди. Ҳозиргина тинган ўткинчи ёмғир кундузги тинимсиз ҳаракатдан кўтарилган чангни босган. Ҳаво соф. Дарахтларнинг барги тиниқ кўк ва улардаги ёмғир томчилари, ботиб бораётган қуёшнинг қизғич нурида жилваланар эди. Саидий панжаларини чалмаштириб боши орқасига қўйганича узоқ айланиб юрди. У, уйдаи чиққанидан бошлаб қайтиб киргунича хаёлдан бўшамасди; шунча хаёл сурар эдики, ҳатто оёғини артмасдан кириб кетганини, столнинг олдига борганида орқасига қарабгина билди. Бўялган полнинг бир неча ерида оёқнинг изи қолди. Эшикка яқин ерда эса пошнадан кўчган бир парча лой ҳам ётар эди. Саидий оёғини артиб кирди-да, яна ишга ўтирди; қоронғу тушиб чироғ ёқилгунча яхши ишлади, аммо чироғ ёқилгандан сўнг эшик олдида ётган бир парча лой унга халал бера бошлади; шипиргини олиб кириб, энди энгашганида Сорахон кириб қолди.

— Вой ўлай, Раҳимжон ака,— деди. Саидийнинг қулида шипирги кўриб.— Сиз ишлаб ўтирганингиз учун ювдирмаган эдим. Кўйинг, бемаҳалда, ёмон бўлади...

— Озгина...— деди Саидий, шипиргини ундан олиб қочиб,— шундай... мана шу лойни...

Сорахон қўймасдан шипиргини олди ва уйни шипирди.

— Хаёл суриб оёғимни артмасдан кирибман. Шунча парво қилмай десам, яна кўзим тушади.

Сорахон эшик олдидаги латтани олиб кириб, оёқ изларини артиб олди. Сорахон то бу ишларни қилгунча Саидий яна талай нарсалар кашф қилиб қўйди; кейин Сорахон жувон бўлганда қандай хотин бўлишини кўз олдига келтириб кўрди: жувон бўлганида тўлишар, тўлишганда ёмон бўлмас...

— Ишингиз бўлаёздими?— деди Сорахон, дераза ёнидаги креслога ўтираётиб,— овқат яқин...

Унинг, шоҳи кўйлакни кўтариб турган кўкрагига

кўзи тушган Саидийнинг қулоғига бу товуш жуда майин ва ёқимли эшитилди.

— Ишни-ку, ҳар қачон йиғиштирилса бўлаверади, аммо иштаҳа йўқ... Билмадим, куни бўйи бир жойда ўтирганданми...

— Йўқ, мен-чи, мен куни бўйи юрдим. Менинг ҳам иштаҳам йўқ. Бир жойда ўтиргандан эмас. Емғир ёққанга суюнган эдим, ҳаво салқин бўлса...

У, сўзини тамом қилмасдан, Саидийнинг столи ёнига келди. Саидий эса унинг яна ҳам яқинроқ келишини хоҳлар эди, келмагандан кейин икки тирсагини столга қадаб, Сорахонга яқинлашди.

— Сизнинг ҳам менга ўхшаш ёзлигингиз йўқ экан,— деди, Сорахоннинг қўлини ушлаб.

Сорахоннинг қўлига Саидийнинг эмас, йигитнинг қўли тегди. Сорахон ҳуркиш акс этган ҳаракати билан шуни билдирди. Саидий буни фаҳмлаб дарҳол қўлини олди-да, шу дамни совутмай ўз билагининг терисини чўзиб кўрсатди.

— Кўрдингизми, мен шунча семиришим керак...

Сорахон ўз билагига қаради. Саидий унинг билагига эмас, стол устидаги бошқа бирон жонсиз нарсага қўл узатгандай беғараз ҳаракат билан унинг билагидан ушламоқчи ва терисини чўзиб кўрсатмоқчи бўлди. Сорахон қўлини олиб қочди ва кулди. Шу кулги Саидийнинг кейинги ҳаракатига йўл очди. У, Сорахонни иккала билагидан ушлаб ўзига тортар экан, ичида аввал «бу қандоқ бўлди, бу қандоқ бўлди» деди, кейин эса «аввал буни ўпай, қандоқ бўлганини кейин суриштираман», деди.

XXXIV

Сорахон питиллаб қўймадими, ё биров кириб қолишдан ҳадиксирадими, ишқилиб нима бўлди-ю, Саидий Сорахонни ўша куни ўша тобдаги хоҳишича тузукроқ ўпа олмади.

Икки кун йўқ бўлиб кетган Сорахон учинчи куни кечаси кулумсираб, зада бўлган отдай ҳурқа-хурқа кирганида, Саидий яна унинг билагидан ушлади; аммо не-

гадир бу сафар ҳам муддаосидагича ўпа олмади. Тузук-роқ бўлиши учун, назарида, нимадир кам эди. Сорахон деярлик ҳар куни киради. Саидий ҳар сафар кеча мўл-жаллаб қўйганича амал қилади, аммо кам нарса ҳамон кам бўлиб келар эди. Кейин у, «кўнгилдагидай бўлиши учун ҳар икки томоннинг ҳам интилиши шартдир», деган фикрга келди. Орада уч ҳафта ўтгандан кейин бу шарт ҳам жойига келди. Аммо Саидий ҳамон норози эди. Ахир бир куни ўзидаги бу хоҳишни таҳлил қилиб, «чиройли қизларни севиб изтироб чекиш, хунукларининг бешини айлантириб эрмак қилиш — йигитлик ёшининг оғриғи» деган натижага келди.

Албатта эрмак. Наҳот уни ўпиш бошқа ҳақиқий ўпишлардай муҳаббат ҳаврини бир оз пасайтириш бўлса!

Никоҳ учун хотиннинг чиройлигидан хунуги яхшилиги, муҳаббат ҳислари билан безатилган ҳайвоний хоҳишнинг ўзигина эканлигига Саидий қанча бошқаларни ва шу билан ўзини ҳам ишонтиришга уринса, Муниسخоннинг фазилатларидан нақадар нуқсонлар ясаसा ҳам, ҳар ҳолда, Муниسخон Муниسخонлигида қолди. Муниسخон билан биринчи мартаба учрашувини хотирлашнинг ўзи бу фикрларнинг ҳаммасини пучга чиқарар ва бунга ўзини яна ишонтириш учун ойлаб Жамол Каримийнинг миясини қоқиб қўлига беруви керак бўлар эди.

Саидий нима учун университетга кирди? Университет уни Муниسخоннинг кўзи тушадиган йигитлар қаторига қўйиши керак эди. Энди у нега мартаба, бойлик ортдириш учун бунчалик жонини жабборга бераётир? Мартаба, бойлик — уни бошқа ҳамма эркаклардан ажратиши, Муниسخоннинг диққатини жалб қиладиган ўринга қўйиши керак эди.

Бироқ Саидий кечикди. То у мартаба зинасидан кўтарилиб оламдаги ҳамма эркаклардан юқорига чиққунича бошқа киши — Мухторхон ўзининг алақандай фазилати билан Муниسخонни ўзига қаратиб олди.

Аммо Саидий ўзини унча ҳам кечикмаган ҳисоблар эди. У ўзини мартаба поғонасига қадам қўйиш олдида турган ҳис қилар ва сўнгги қадамни ташлаш, назарида, жумҳурият матбуотининг бир шовқин кўтариши билан бўлиши керак эди.

Нега матбуот шовқин кўтармайди, нега Аббосхоннинг «Саидий ўзбек адабиётининг ифтихори бўлажак» деганини газеталар йирик-йирик ҳарфлар билан сарлавҳа қилмайди? Ахир, буни Аббосхонгина эмас, ҳамма билади-ку! Талантнинг қадрига етадиган Муродхўжа домла бунга ишониб неча минг сўм сарф қилди. Маҳмуджон афанди ўзининг Туркияда кўрган адибларига таққослаб, «бошқа қобилият эгаларининг бир йилда босадиган йўлини Раҳимжон бир ҳафтада босади», деди.

Ҳақиқатда эса Саидий ёзувчиликда сўнгги зинага қадам босиш эмас, биринчи зинадан ҳануз оёғини кўтаролмаган эди. У, шунча вақтдан бери «Ошиқлар», «Қаландар» сингари яна икки-уч ҳикоя ҳам шунча шеъргина ёзди, холос. У ўз доирасидаги танқидчилар, адабиёт назариясининг етакчилари таълими билан отоқли ёзувчиларнинг отоқли бўлувлари сирини очмоқчи бўлиб, бундан илгарироқ «оламнинг бузуқ эканини ва яна бузилиб келаётганини» очиб қўйди. Бурун Ёқубжондан ҳам камгап бўлган Саидий, гап мавзуи оламнинг бузуқлиги бўлар экан, Маҳмуджон афандидан ҳам сергап бўлар эди. Унинг адабий фаолияти! «оламнинг бузуқ» эканини биладиган одамлар билан суҳбат қуриш, билмаганларга тушунтириш бўлиб қолди. У, сўзлайди, ишонтиришга тиришади, фикрига қўшилмаган одамни мия механизмидан бирон винти тушиб қолган гумон қилади. Кенжа, Теша сингари кишиларнинг эса мия механизмидан бир винти эмас, бутун бошлик бир парраги тушиб қолган ҳисобларди.

Унинг учун мия механизми бутун кишилардан бири — Илҳом. У, Саидийнинг тилига тез тушунади, бирон фикрни англатиш учун бирон имо қифоя. Бир куни «сиёсат ёмон» демоқчи бўлганини Илҳомга кўз ва юз ҳаракати билан англатишга муваффақ бўлиб шунча завқ қилдики, ичида «ер юзида иккита ақлли одам бор: бири — мен, иккинчиси — Илҳом» деди.

Ўз доирасидаги кишиларнинг ҳаммасини Саидий ақлли, ҳаммасининг мия механизмини бут ҳисоблар, буларни «тушунадиган одамлар» деб атарди.

— Мен ўйлайман биз мохов эмасмиз,— деди Ёқубжон, бир куни босмаҳонада Саидийнинг биқинига туртиб,— йўқ, агар мохов бўлсак уни айтгинг...

— Хўш?— деди Саидий,қўлидаги отгискаларни ўлчаётиб.

Ёқубжон жавоб бермай, қўлидаги ўзи терган бир неча сатрлик набордан отгиск олиш учун пресс ёнига кетди. У, қайтиб келиб изоҳ бермоқчи эди, ammo метранпаж, рухсатсиз ҳарф териш мумкин эмаслигини айтиб, отгиск олгани қўймаганидан кейин, верстка тамом бўлгунча индамай, терган наборини тарқатиш билан овора бўлди. Метранпажнинг бу гапи Саидийга ҳам тегди, чунки у ҳам ҳар замон ҳарф теришни машқ қилар эди.

— Ҳеч шубҳасиз биз мохов эмасмиз,— деди Саидий кўчага чиқишганда.— Нима эди?

— Ҳамма гап ейди, биз нега емаймиз? Гап — кужнинг зеб-зийнати...— деди Ёқубжон.

Саидий, жўралар тушунадиган одамлар бўлса гап ейишга тайёр эканини билдирган эди. Ёқубжон эртасига жўраларни ном-баном айтди. Булар орасида Саидийга унча синашта бўлмаган бир мунча киши, жумладан, вилоят ижрокомининг собиқ секретари, ҳозир техникумининг мудирини Зокирхон ҳам бор эди.

Саидий Зокирхонни Салимхоннинг уйида, терговчи Мирза Муҳиддин ҳикоя юзасидан тергов юргизганини айтиб, ёзувчиларнинг қўрқоқлигидан шикоят қилган куни кўрган эди.

Зокирхон ер ислоҳоти ўтказилаётган вақтда бир неча масъул ишчилар билан бирга вилоят партия комитетига ариза берди. Гуруҳ шикаст еди: булардан бир неча киши партиядан ўчирилди, бир нечаси тавба қилиб тавбаси рост эканини ер ислоҳоти вақтида кўрсатди. Зокирхон эса ёлғондакам тавба қилди, орада бир неча ой ўтказиб туриб, вилоят партия комитетига қарши гуруҳ ташкил қилди. Бу ҳам тор-мор этилди. Унинг ожиз парчаси бўлиб ўзи, яна бир ҳамфикри билан қолди. Урганган қиморбоз турли йўллар билан пул топиб қиморга бой бергандай, Зокирхон ишлаб-ишлаб эътибор ортдиради-да, бу эътиборга бир гуруҳбозлик чиқиш билан барҳам беради. Бу шунча кўп такрорландики, бутун шаҳар уни танир ва ҳамма унга «гуруҳбоз» деб қўлини бигиз қилар эди. Зокирхон қўлига кичкина чамадонини ушлаб кўчага чиққан куни ҳамма билар эдики,

бир иш қилган ва ариза бергани марказга кетаётир. Оқибат, бу курашда Зокирхон шунча ҳолдан тойдики, ким ёрдам қўлини чўзса, унинг башарсига қарамасдан қўл узатадиган бўлди. У ҳам оламдан норози, шунча норозики, ҳатто биринчи гап мажлисидаёқ Саидийга ёқа қолди.

Бошланишда бешта бўлган жўралар сони ойнинг охирида тўққизга етди ва Саидий буларнинг ҳаммасидан ҳам мамнун эди.

— Гап мажлиси — каъба уйи, унда нима гуноҳ қилинса гуноҳ дафтарига ёзилмайди, аммо гап шу ерда қолиши керак, бу шарт,— деди бир сафар Ёқубжон суяк кемираётиб.

Зокирхон қулди.

— Ҳа, бўлмаса шу ерда ҳам мафкура суриштиринг!.. Зиёлилар қурултойи эмас бу ер!..

Гап бошланиши вақтида «гуноҳ» ҳисобланган сўзлар кейин-кейин оддий сўзлар қаторига кириб қолди. Саидийнинг назарида, оламнинг ҳамма ери бузук, оёқ босадиган ери йўқ, фақат шу гап-мажлисларигина тузук, шунинг учун шу гап-мажлисларидагина ўзини фароғатда ҳис қилар эди.

Бир сафар қотма, Маҳмуджон афандидай товши ингичка бир муаллим искарддан бир қултум ортиқроқ ичиб олиб, кўкрагига муштлади.

— Мен ўзимга тўқ; ҳар куни қазилик ош ейман, аммо ичимга ош эмас заҳар киради. Зиёлилар қурултойида мени сўкдилар. Сўксинлар!!

Жамол Каримий Зокирхонга қаради. У, ўз навбатида Саидийга қаради. Саидий ерга қаради.

— Нима қилиш керак? — деди муаллим давом этиб.— Қани?

— Ташкил қилиш керак...— деди Зокирхон кулумсираб.

Нима ташкил қилиш керак эканини ҳамма билар эди.

Ёқубжон, ҳозир гўшт ўғирлаб еган мушукдай, лабораторини ялаб, ҳаммага ер остидан қаради.

ИККИНЧИ БУЛИМ

I

Саидий Мухторхонни тўй ҳафтаси Салимхоннинг уйида кўриб ҳайрон қолди. Бунинг нимаси бор, бир бедаво-ку! Қангшари паст, икки кўзи лойга тушган мунчоқдай. Бет суюклари чиққан. Қулоқлари елпуғичдай. Яна соч-соқолига оқ тушган. Наҳот Муниҳон бунинг фақат бойлигига учган бўлса! Бошқа бир нарса ҳам бордур. Мухторхонни, шу оддий бир киши, ибтидоий мактабнинг муаллимини Аббосхондан тортиб Маҳмуджон афандигача ҳамма иззат қилади. Маҳмуджон афанди у билан сўрашганда энгашиб, қўлини ўпгундай бўлади. Саидий унинг, Муродхўжа домланинг уйида Аббосхон, Салимхонлар билан сенсирашиб, ҳазиллашиб кулишиб ўтирганини кўрганидан кейин, «ҳар ҳолда бу одамда бир сир бор, бир тилсимнинг калити бунинг қўлида бўлса керак» деган фикрга келди.

У, бир вақтлар Муниҳоннинг турар жойини тасаввур қилолмай, «дарвозаси оддий дарвозалардан бўлиши, унинг ичи ҳам шундай оддий, деган сўз эмас, ким билади, бунинг ичида қандай сирлар бор» деганидай, Мухторхоннинг ташқи кўриниши тўғрисида ҳам шундай ўйга борди. Унинг қаршисида ўтирганида ҳар дам ундан бирон мўъжиза кутар эди.

— Дарвоқе, поччангиздан салом. Хаёлимдан кўтарилибди...— деди Мухторхон, Мирза Муҳиддин билан шахмат ўйнаб ўтириб.

Саидий бир чўчиб тушди: Мухторхон Муҳаммадражабни танир, деб сира ўйламаган эди.

— Саломат бўлсин,— деди Саидий шошиб,— танир ёкансиз. Кўпдан бери хат олганим йўқ.

Мирза Муҳиддин қалтис бир шах берган эди, Мухторхон ўйланиб қолди. У, шаҳни қайси катакка қўйса фойдалироқ бўлинишини ўйлаб:

— Ҳимм... Кўп хат ёзишмаслик керак...— деганини ўзи ҳам билмай қолди.

Сандий ҳайрон бўлди ва бу сўздан мутлақо Муҳаммадражаб таъқиб остида деган мазмунни тушинди.

— Ҳозир қаерда?

— Гарди...— деди Мухторхон ва Сандийга энди жавоб бераман, деб турганида Мирза Муҳиддин бир пиёда суриш билан уни яна илгариги аҳволга солди, Мухторхоннинг фикри яна мудофаа ўйи билан банд бўлиб, нима деганини ўзи билмай жавоб берди,— ҳимм... Ўзгантда... Шах! Ҳимм... Ўзгантда... Йўқ, йўқ, очмас... Ўз... гантда...

— Ўзгантда нима қилади?— деди Сандий.

Аббосхон кулди. Мухторхон, Мирза Муҳиддинни мот қилишга шошилиб, Сандийнинг саволини жавобсиз қолдирди. Аббосхон ўрнидан туриб, Сандийнинг ёнига келди-да, унинг елкасига қўлини ташлаб, яна кулди.

— Ўзгантга боришини хоҳламайсизми?

— Нима қилади у, Ўзгантда?— деди Сандий Аббосхоннинг кулишидан шубҳага тушиб.— Ростдан Ўзгантдами?

— Билмадим... Ҳай, Мухтор, Муҳаммадражаб қаерда?

Мухторхон жавоб бермади. Аббосхон Сандийни диванга олиб кетди.

— Бу киши Муҳаммадражабни қаердан танийди?

— Ҳой, менга қара, Мухтор,— деди Аббосхон, ҳамон илжайиб,— сен Муҳаммадражабни қаердан танийсан?

Мухторхон мот қилишга шошилар эди:

— Шах... шах... Биз ҳаммани таниймиз...: Биз ҳаммани... шах... ҳаммани... гарди... Сиз бизни танитайсиз холос... Шах, шах. Мот!

Мухторхон мот қилиб мамнуниятидан қизарди.

— Сиз бизни танитайсиз-да, биз сизни таниймиз. Раҳимжон Сандийни биламиз,— деди, доналарни қайтадан терағтиб.

Муҳаммадражабнинг ростдан ҳам Ўзгантда эканини

айтиб, Аббосхон Саидийни тинчитди, аммо бу ҳақдаги изоҳни кейинга қўйди.

Шу куни Мухторхоннинг нимасидир Саидийга ёқди, шу қадар ёқдики, эртасига Ёқубжонга «Мухторхон тушунадиган одам кўринади» деди. Ёқубжон эса Мухторхоннинг таъриф-тавсифини қилди. Унинг сўзича, ер юзида мия механизми бутун одам битта бўлса ўша — Мухторхон эди.

— Кўп иш кўрган одам,— деди у.— Қўлидан ҳар иш келади. Мен уни яқиндан танимайман, аммо билман.

— Бизнинг йўлларга ҳам юрадимиз?

— Унисини билмадим... Юрмаса ҳам, ҳар ҳолда, шундай ишимиз бор эканини билса, бориб ҳукуматга айтмайди.

Аммо Мухторхоннинг Саидий билган яхши томонлари Муниҳонга куёв бўлиш учун кифоя қилмас эди. Ҳар ҳолда, Муниҳоннинг шу бедавога нега кўнгил берганлиги, бу одамда қандай сир борлиги, бу нимжон одамнинг қўлида қандай тилсимнинг калити бўлуви мумкин эканлиги Саидийга қоронғулигича қолди.

Саидий тўй куни эрталабдан уйини ичкаридан беркитиб олиб, кечгача ичди. Рюмка кетидан кўтарилаётган рюмка истаган жойига бориб тушмас, ичган сайин ўзида ичшига катгароқ хоҳиш сезар эди. У тўйга боролмади, бормоқчи ҳам эмас эди. Тўйнинг қандай ўтганини эртасига Сорахон сўзлаб берди: Муниҳон йиғлабди, Салимхон уни урибди. Ичкарида анча дилсиёҳлик бўлибди.

И

— Сиз Муниҳон ўртоғимни яхши кўрар экансиз, эшитдим...— деди Сорахон, бир кечаси Саидийнинг ҳужрасига кирганида.

Саидий, тош ойналарининг қирралари ёруғ чироғ шуъласида ранг-баранг зиё берган катта жовонга терилган китоблардан бирини олар экан, электр қуввати теккандай бир ирғиб тушди ва олаётган китобини ярим сугурилган ҳолича қолдириб, Сорахонга қаради.

— Бирга юрган бўлса яхши кўрган бўлаверадими? Рост, бирга юрдик, аммо беғараз...

— Бо, худо... беғараз эмиш! Йигит билан қиз бирга юрар эмиш-да, беғараз бўлар эмиш!..

— Нега, мана икковимиз кўп ёлғиз қоламиз. Мана ҳозир ҳам... беғараз гапиришамиз-ку?..

— Упишганларимиз, қучоқлашганларимиз ғаразга кирмайдими?

Саидий жовоннинг олдига нега келганини ҳам унутди, келиб жойига ўтирди. У ўзининг айтган гапидан хижолат бўлди.

Бундан бир неча ой бурун Қирғизистондан келган бир қирғиз меҳмонга домла, Саидийни «куёвим», деб таништирган, Саидий баъзан овқатни ичкарига кириб ейдиган бўлиб, оилада домланинг ўнг қўли ҳисобланар эди. Бундан ташқари, домла бир куни у билан майхўрлик қилиб ўтириб, «Раҳимжон, Сорахон билан шўхлик қилманглар... Ҳар ишнинг вақт-соати бор... Рўзани дастурхон устида туз билан очадилар...» деган эди. Гап шу даражага етганда Саидий Сорахонга «Мен сен билан беғараз гапиришаман» деб ўтирса, тагин ҳам Сорахон йиғлаб чиқиб кетмади. Саидий сўзининг мантиқсиз эканига иқрор бўлиб, кейиндан Сорахоннинг кўнглини олди. Саидий шу куни биринчи мартаба ўзига ўзи ҳисоб берди, оқим ўзини қаёққа олиб кетаётганлигини фаҳмлаб, кўзини чирт юмди-да, «хайр, нима бўлса бўлар...» деб қўл силтади.

Шундан кейин у, Сорахонга эр бўлишга кўника бошлади ва авваллари хуши келганда, кейин-кейин доимий равишда оилада ўзини куёвдай тутадиган бўлди.

Сорахон билан Саидий орасидаги алоқанинг жиддий тусга кириви таниш-билиш, қавм-қариндошларгача маълум бўлиб, Сорахоннинг онаси ҳаммага «биттаю-битта қизимга ичкўев орзу қилиб юрар эдим, худо ниятимга етказди» деб юрди.

Муродхўжа домла ҳам мамнун. У энди Саидийнинг олдига бир хайрихоҳ бўлибгина эмас, қайната бўлиб кирар эди.

Домла бу ўйинда ютиб чиқди. У, Саидийни ўз меҳмонхонасига олиб келди. Саидий, Сорахонга эр бўлишга кўника бошлади, энди «бўлажак никоҳ, бутун бойлик

хазинасининг калитини қўлимга топширади» деб билуви керак эди. Саидийни шундай уйга олиб келиш домладан кўп меҳнат талаб қилмади. Домла мулкларига келган солиқ ёки далага қайси ҳўкизни юбориш керак эканлиги сингари масалаларда Саидийга маслаҳат солар экан, Саидий ўзини бутун мулк-амлоққа шерикдай сезар эди. Кейинги вақтларда домла шундай масалаларда ундан маслаҳат сўраш ўрнига, тўғридан-тўғри рухсат сўрайдиган ва Саидий қилма, деган ишни қилмайдиган бўлди.

Саидий ўзининг «хунук бўлса ҳам истараси иссиқ» рафиқаси билан Муродхўжа домланинг меросхўри! Домла шу тўғрида гапирганда, Саидийнинг назарига домла бу бойликларга яна кўп бойликлар қўшиб бўлганидан сўнг кўп турмай ўладиган кўринар эди.

Ер-сув, бир неча авлоднинг қўшимчалари — тўлдиришлари натижасида сарой ҳолига келган ҳовли ўзининг «Боғи эрами» билан Саидийники. Оёқ остидаги сомон парчасидан тортиб томдаги йилдирим соқчисигача Саидийга қарайди. Шунинг учун бирон дарахтнинг пўстлогига етган зарардан тортиб, ёмғир ёққанда деворнинг нам тортишигача Саидийнинг диққатини жалб қилар ва кўнглига ғашлик солар эди.

Саидий баъзан кечалари кўрпада уйғоқ ётиб туш кўради. У, оламшумул ёзувчи; америкалик машхур муҳаррир сингари ҳар куни бир стунлик нарса ёзиб, йилига ўн икки минг олтин маош олади; турли мамлакатлардан франк, доллар, рупиялар келиб туради; шундан сўнг бу серғовға, серазият шаҳардан кетиб, Шимолий Америка адиби — Торо сингари табиат қучоғига киради; водининг энг баҳово, энг гўзал ерига солган қасрида ўтириб, хотини Ариаднанинг роялда қилган машқиға қулоқ берар экан, бутун води ва ундаги ўтлаб юрган қўй-қўзилар, йилқилар, тоғ ёнбағирларида ўсган писта, арча, кўм-кўк ўланлар ва уларнинг орасидан илон изи бўлиб оққан, қуёшнинг нурида кумуш тасмадай ярқираган ариқ ва ариқчалар кўриниб туради. Унинг қасри орқасида ер юзидаги ҳамма мевалардан топиладиган катта боғ бўлади. Саидий олтиннинг кучи билан бу боғда лотос гуллари, хурмо ва апельсин дарахтлари ўстиради...

Саидий шу қадар кўп хаёл сураб ва бу манзарани тасаввур қилар эдики, бу води, ундаги қаср худди яқинда кўриб келгани жойдай кўз олдида турад эди.

Бу хаёлнинг ҳаммасини ҳақиқатга айлантириш керак. Домланинг меҳмонхонасига кўчиб келиш ўша води, ўша қаср, ўша Ариадна, ўша ғурраклар ғуриллаб, асалари-лар гул сўриб юрган жаннат томон босилган биринчи қадам эди.

Шундай кезларда Саидий ўзига-ўзи «шу замонда ўшандай маишат қуриб бўладими?» деб савол ҳам берар эди.

У қасрда, у водида чўрилар, куллар, ҳозирги замон тили билан айтганда — хизматкорлар керак бўлади. Ким унга чўри, кул бўлади? Замон хотин-қизлари ҳар куни, ҳар соатда «чўри бўлмайман!» деб, баланд товуш билан қичқираётир. Чўрилик либоси — паранжини: ўткир пичоқ, ойболта, сиртмоқ, «жаҳаннам азоби» ҳам сақлашдан ожиз. Қишлоқ халқи, домла айтгандай, бир-бирга душман ва бу душманлик кун сайин ортиб бораётир. Бундай кезларда Саидийнинг нафаси қайтар ва ҳар қандай кенг жойда ўтирган бўлса ҳам, дам олгани ҳаво етишмас эди. Демак, аввал, водига қаср солишдан илгари кул ва чўрилар топиш керак. Бунинг учун бу оқим — замонни ўзгартириш зарур. Замонни ўзгартириш нима билан бўлади? Бундай саволга жавобни Саидий гап мажлисларидан топар эди.

Замонни ўзгартириш — аслига қайтариш деган сўз. Демак, парчаланган эски занжирни ямаш керак. Узилган эски занжирнинг ямоқчиси бўлиш Саидийга фақат хаёлни ҳақиқатга айлантириш учунгина эмас, Муродхўжа домладан қоладиган меросни сақлаш учун ҳам зарур эди.

Муродхўжа домла билан суҳбат қурганида, Саидий мамлакатдаги бутун халқни ўзидай ҳис қилар эди. Ҳамма ҳам гўё замоннинг орқага қайтишидан манфаатдор; замон ўзгарса ҳамманинг ҳам эски деворидан тортиб бўлажак қасригача хавф остидан чиқади.

Саидийнинг қасридаги чўрилар, экин майдони, боғ ва яна кўп жойларда ишлайдиган сон-саноқсиз батраклар кимлар бўлади? Булар нега замоннинг ўзгаришидан мафаатдор бўлсинлар? Саидий бунга, сўнгги вақт-

да севгани файласуф Оммондан жавоб топди: «Бу жамиятдаги табиий жараённинг натижаси: ҳаётда ҳар ким ўз иқтидорига яраша ўринни олади...»

Саидий шу фикрни домлага айтганида, домла буня жуда маъқул топди, сўнгра Саидийнинг отасидай эпчил кишилар ҳалок бўлган тузумни ўзгартириш ҳам фарз, ҳам қарз деди.

Тўғри, Саидийнинг отаси эпчил, иқтидорли киши эди. Машина-босқон, машина-дам билан ишлайдиган корхона ташкил қилиб, синди, уни тузум-замона сийдирди.

Ҳатто Сорахоннинг назарида ҳам, замон ёмон. Бир куни домла тўйни қандай қилиш тўғрисида сўз бошлаганида, бу сўзнинг охири замоннинг ёмонлигига келиб тақалди. Сўз замон устида кетаётганида кирган Сорахон «ҳуқумат ёмон, деб эълоннома ёзиб беринглаар, мен кўчаларга ёпиштириб келаман», деди. Шунда Сорахон Саидийга шунча яқин бўлдики, бир лаҳзали тикилишда унинг юзидан яна талай гўзаллик чизиқлари топди.

III

Муҳаммадражабни эсон-омон жўнатиш учун қамалиши шарт бўлган маҳалда комиссиясининг раиси терговчи Мирза Муҳиддин томонидан аҳтиёт чораси кўрилгунича бир йилдан ортиқроқ қамоқда ётди. Бу муддат унга неча йил кўринса кўрингандир, аммо қўлида бир ярим яшар ўғилчаси билан қолган хотинининг назарига бутун бир умрдай туюлди.

Эри бор вақтда кундалик тирикчилик аранг ўтиб турган эди, эри қамалиб, орада бир ҳафта ўтар-ўтмас, рўзғорга қўл кетди. Икки ой ўтмасдан рўзғорда сотарлик нарса қолмади. Бундай вақтларда ичкари хотинлари учун «осмон йироқ, ер қаттиқ» бўлади. Қавм-қариндошлар ҳам умр бўйи боқолмайди, аҳир! Саводи йўқ; бўлганда ҳам паранжи билан столда ўтириб бўлмайди. Столда ўтириш учун эмас, замбил кўтаргани ҳам очик юз, бўш қўл керак.

Саккиз ой ўтгандан кейин маҳалла фаоллари, гуноҳкорнинг ҳамкасабалари — шувоқчилар иттифоқнома ёзиб, уни кафилга сўрашди. Терговчи Мирза Муҳиддин

порахўр Мавлонқуловни кафилга бериш мумкин эмаслигини билдирди.

Гуноҳи порахўрлик, аммо вақт ўтган сайин унинг устига янгидан янги мағзавалар тўкилар эди: у — порахўр, у — хотинбоз, у — хотин-қизлар озодлигига қарши. Унинг бобоси табиб бўлган. У — аллақандай кишини ўғли билан ўлдириб, сигирини олган. Ишқилиб Мавлонқулов ёмон. Агар бирор тентак ер юзидаги ёмонларнинг рўйхатини тузса, биринчи қилиб Мавлонқуловни ёзиши керак эди. Мавлонқулов жиноят қонунлари мажмуасининг ҳамма моддаси билан айбланади. Терговчи Мирза Муҳиддин кафилга олмоқчи бўлиб келганларга шундай деди ва кулди.

Ахир бўлмади. Кафилга олиш умиди йўққа чиқди. Энди судни тезлатиш керак. Маҳалла фаолларидан бири унинг хотини қўлига оиланинг аҳволини тасвирловчи бир ариза ёзиб бериб, терговчи Мирза Муҳиддиннинг ҳузурига юборди.

Умрида маҳкама эшигини кўрмаган хотин учун шу аризани олиб бориб керакли одамга тутиш — юзишни билмай туриб дарёнинг ўртасига ўзини ташлашдай эди: суд идораси қандоқ, унда қандай одамлар ўтиради — буни ҳеч тасаввур қилолмас ва юрагини ваҳима босар эди. Аммо, нима қилсин, бошга тушгандан кейин киши юзишга эмас учишга ҳам уриниб кўради.

Суд идораси тасаввур қилганича бўлиб чиқмади. Оддий бино, ўзи кўриб юрган одамлар. Бутун суд унинг кўзига стол ва қоғоздан иборат бўлиб кўринди. Мирза Муҳиддиннинг кабинети эшигига рўпара бўлганида, дастлабки ваҳима уни яна босди. Кабинет қизил байроқлар билан безатилган, суратлар осилган. Қизил мовут ёйилган, ҳашаматли стол орқасида ўтирган Мирза Муҳиддин аризани олиб хотинга ўтиргани жой кўрсатди. У, аризани кўздан кечириб, ингичка ва қора қошларини чимирди-да, бир қўлини галифе шимининг чўнтагига солиб иккинчи қўли билан аризани стол устига қўйди; сўнгра ўрнидан туриб нари-бери юрди; анчадан кейин тўхтаб, аризага яна кўз ташлади-да, ўзини даргазаб кўрсатишга тиришиб, лунжларини шиширди.

Ариза узатган оппоқ қўл чимматнинг остидан чиқиб турар эди.

— Мавлонқулов сизнинг кимингиз бўлади?

Хотин йиғи аралаш жавоб берди:

— Эрим бўлади...

Мирза Муҳиддиннинг икки кўзи титраб турган оппоқ кўлда эди.

— Порахўрни шўро қонуни сира аямайди. Порахўр шўролар ҳукуматининг душмани. Эрингиз шўролар ҳукуматига қарши...

Хотин аччиқ йиғи аралаш эътирози билан унинг сўзини кесди.

— Вой худо... Суд почча... Бу хусуматдан... Ўзи шувоқчи бир камбағал. Ҳукуматга сираям қарши эмас. Ҳаммага тушунтириб юрар эди.

— Қаршилиги кўриниб турибди-ку! Мана сиз, унинг хотини, сиз ҳам қарши. Нега бўлмаса шу чоққача паранжини ташламадингиз? Бу қаршилиқ эмасми? Ҳукумат паранжи ташласин, деганини эшитмаганмидингиз?

Хотин қўрқиб дудуқланди. У ҳозир паранжини бошидан олиб ташлашга тайёр, аммо ўнғайсизланар эди.

— Ё фақат шу ерга ёпиниб келдингизми?— деди Мирза Муҳиддин унинг ўнғайсизланганини сезиб.

— Ўзим... Уялиб...— деди хотин ва чимматини юзидан туширди.

Давомли ғам— койишдан сўлиброқ қолган бўлса ҳам, бу тиниқ юз қизил гулнинг ғунчасидай оғиз, ёш йилтираб турган узун қора киприкларни кўриб Мирза Муҳиддиннинг кўзлари ўйнаб кетди; аммо сирни бой бермасдан қовоғини солиб аризани яна кўздан кечирган бўлди.

— Хўп, касби шувоқчиликми? Қандай шувоқчи, бойми, камбағалми?

— Ўзимиз кўчманчи... Ҳеч нарсамиз йўқ...

— Хўп. Мен ҳозир буюраман. Ишни топиб менга беришади. Эртага марказга кетмоқчиман, аҳтимол бирон ой қолиб кетсам. Шунинг учун бу кун кечқурун менга учранг аризангизнинг жавобини оласиз.

Мирза Муҳиддин адрес берди.

— Хўп,— деди хотин адресни олиб.

Мирза Муҳиддин керишди ва телефонга қўл узатди.

Шу бугун кечқурун бормаса эртасига терговчи марказга кетади, хотин унинг олдидан чиққандан кейиноқ тўғри ўша адрес бўйича эртароқ бориб кўчанинг бошида ўтирди.

Кечқурун кун ботиш олдида гузардан дабдаба билан ўтган пар отли извош кўчанинг бошида тўхтаб, ундан Мирза Муҳиддин тушди ва ҳеч ёққа қарамай ичкарига кириб кетди.

Хотин орада ярим соат чамаси ўтказиб туриб кирганида уни Жамол Каримий ташқарининг саҳнида қарши олиб, меҳмонхонага олиб кирди. Хотин чимматини қўлига олиб эшикдан кирганида, Мирза Муҳиддин шоҳи кўрпа устида пар ёстиққа ёнбошлаб папирос чекиб ётар эди. Хотин бўсагадан ўтиб, бир-икки қадам босар-босмас, ўтирмоқчи бўлган эди, Мирза Муҳиддин жой кўрсатиб кўрпачага таклиф қилди. Унинг кўзлари қисилган, қизарган, сўзлари мулоим эди. Хотин паранжи-чимматини дераза олдида турган стол остига тикди-да, худди ўйилиб кетадиган муз устида тургандай, кўрқиб, қалтираб, кўрпачага ўтирди. Давомли гамкойишдан оқаришган юз ҳозирги кўрқувдан бўз бўлиб кетди. Жимлик чўкди. Қаердадир ўргимчак уяга илинган пашша гингиллар эди.

— Езилиброқ ўтирсангиз-чи!— деди Мирза Муҳиддин қисилган кўзларини хотинга тикиб.— Езилиб ўтираверинг, бу ер маҳкама эмас...

— Яхши ўтирибман...

Мирза Муҳиддин гоҳ жиддий гапириб, гоҳ суюқлик қилиб хотинни юқориоқ ўтиришга ундар ва ҳар сафар уни бир оз юқорига силжитар эди.

— Мен ишни кўриб чиқдим...— деди Мирза Муҳиддин ёстиқни хотин томонга қўйиб.— Иш зўр...

У, бир учи хотиннинг тиззасига тегиб турган ёстиққа ёнбошлаб илжайди. Хотин қимтиниб ўзини орқага тортмоқчи бўлган эди, Мирза Муҳиддин қўлини унинг елкасидан ошириб ўзига тортди. Шу дамда хотиннинг бошига бир неча фикр келди: биринчиси — аризанинг оқибатини билишдан воз кечиш, иккинчиси — яқинлашиб келаётган сассиқ оғиз ва ҳаяжондан қийшайган башарага туфлаш, учинчиси — Охунбобоевга арз қиламан, деб кўрқитиш, тўртинчиси — дод дей-

иш ва, энг охиргиси — юзини икки қўли билан бер-
китиб қуюниб йиғлаш. Ягона йўл — шу эди, шундай
қилди.

— Хафа бўлманг, — деди Мирза Муҳиддин, сўнг,
дастурхон ва шипша кўтариб кирган Жамол Каримийга
юзланди — Тергов алақачон тамом бўлар эди, бироқ
янгидан-янги жинойтлар очилаётибди... Бир иложини
қиламиз...

Жамол Каримий рюмкаларга вино қуйиб бирини
хотинга тутди.

— Ичинг шу аламларга!

Хотин кўз ёшини артиб бош чайқади. Жамол Кари-
мий қанча уриниб олдиrolмагандан кейин рюмкани
Мирза Муҳиддин олиб, хотиннинг қаршисига чўккала-
ди ва ишни бетўхтов судга чиқаришни ваъда қилиб бир
рюмка вино ичирди.

Орадан икки кун ўтмай, дарҳақиқат иш судга
чиқди.

Халқ суди ишни олганидан сўнг, икки сутка унинг
устида бош қотириб мағзини тополмади; «Ахир бу
одамнинг асосий гуноҳи нима?» деган савол унинг бо-
шига сўйил бўлиб тушар эди. Судья учинчи кун ишни
қўлтиғига қистириб, бош терговчининг олдига борди.

Бош терговчи судьянинг фикрини эшитиб Мирза
Муҳиддинни чақирди ва:

— Бу ишнинг ҳар бир варағидан шахсий ғараз ҳи-
ди келади-ку! — деди.

Мирза Муҳиддин «Бу қандай иш экан» дегандай,
уни қўлига олди, варақлади-да, эслаганига ишора қи-
либ қошини керди.

— Хўш, қандақ шахсий ғараз экан?

— Порахўр дейилади, порахўрлигига далил йўқ.
Хотин-қизлар озодлигига қарши дейилади, унинг қар-
шилиги нимадан иборат экани тўғрисида бирон қил-
миши ишда кўринмайди. Хотинни зўрлаган, одам ўл-
дирган дейилади, даъвогар йўқ. Ҳоказа ва ҳоказо...
Ахир, бунинг асосий гуноҳи нима? Саккиз йилдан бери
суд аппаратида ишлаб, бундай бетутуруқ айблов фик-
рини, бундай пуфлаб шиширилган ишни кўрганим
йўқ.

Мирза Муҳиддин ўйлааниб қолди ва зўр бериб пе-

шонасини уқалади; қоғоз устига тушган юмолоқ-юмолоқ кирларни пуфлаб ташлади-да, ишни варақлаб, газетадан қирқиб олинган хабарни кўрсатди:

— Гап мана бунда... фирқа матбуоти бўлган газетанинг обрўйини сақлашда... Газета уни порахўрликда айблайди. Асосий гувоҳи шу, албатта. Бошқалари унинг томонидан шундай бир жиноят содир бўлуви мумкин эканига далолат қиладиган ёрдамчи фактлар. Албатта, жазо берилганда унинг порахўрлигини назарда тутиб жазо берилади.

— Менингча, бильакс, бу фирқа матбуотининг обрўйини тўкади.

Мирза Муҳиддиннинг аччиғи келди:

— Порахўрлиги рост, мен буни шахсан биламан!

— Ишда бунга асос бўларлик ҳужжат йўқ.

— Ишда бор!

— Бўлса кўрсатинг...— деди судья қизишиб.

— Жонли гувоҳни ишга тикиб бўлмайди!

— Сиз айтган жонли гувоҳни мен танийман. Унинг ўзи ҳали суд олдида жавоб бериши керак. Яшириқча ипакфурушлик қилиб қўлга тушган бир савдогар. Мен бундай масъулиятни ўз устимга ололмайман.

— Фирқа матбуотининг обрўйини тўкадиган одамга тушиб қолган масъулият бўлмаса керак.

Мирза Муҳиддин эртасига Мавлонқуловнинг хотинига учраб, уни ваҳимага солди: «Ишни енгиллаштириб судга чиқарганимда, халқ суди Иброҳимов ишни яна сғирлаштирди. Эринг отилса эҳтимол» деди. Хотин, эри билан уни танимаган халқ суди орасида қандай адоват бўлуви мумкин эканини ўйламади, чунки икки яшар гўдак билан тул қолиш ваҳимасида гангиб қолган эди. Бундан Мирза Муҳиддин фойдаланди, шундай қилдики, хотин эртасига вилоят газетасининг бошқармасига «Халқ суди Иброҳимов мендан пора сўради, айб гаплар гапирди...» деб йиғлаб борди. Мирза Муҳиддин билан гапни бир жойга қўйган Саидий буни кутиб ўтирар эди.

Орада икки кун ўтмасдан Мавлонқуловни порахўрликда айблаган ўша имзо билан яна кичкина бир фельетон босилиб чиқди. Бунда халқ суди Иброҳимовнинг хотиндан қандай пора сўрагани ва уйига чақириб зўрла-

моқчи бўлгани, йиртилган кўйлакнинг бир парчасини у бадмастнинг кўлида қолдириб, хотин қандай қочиб чиққанлиги худди кўргандай тасвир қилинар эди.

Тез кунда суд бўлиб, Мавлонқулов беш йилга кесилди, бир ҳафтадан сўнг бола-чақаси билан хайрлашди.

Хотини уни йиғлаб қарши олди:

— Шундақа ҳаром-хариш ишларга юриб, бошимга шундай кулфатлар солдингиз... Энди нима қиламан..

— Ёлғон, ҳаммаси ёлғон, хотин! Нима гап эканини ҳали ҳам тушунолганим йўқ. Менинг қамалишим, беш йилга кесилишим кимга бунча зарур экан, билмадим. Ҳар қалай охири бунинг таги чиқар. Хайр, бўлар иш бўлди энди.

Мавлонқулов ўпкаси тўлганини хотинига билдирмаслик учун энгашиб ўғилчасининг бошидан ўпди; кейин ўзини тутиб олиб, давом этди:

— Энди анча қийинчилик бўлади. Бошга тушгандан кейин илож қанчалик... Биз бу кун поездга чиқамиз. Сен энди... пилла фабрикасига ишга кирсанг бўлармикан...

— Мен ҳам шуни ўйлаган эдим,— деди хотин, унинг сўзини кесиб,— Бегижоннинг хотини ўша ерда ишлайди...

— Шундай қил. Улмасак кўришармиз. Бу ишнинг таги очилиб қолар... Бунга хафачиликнинг ҳеч ҳожати йўқ... Гап шу, ишга кир. Кечқурун станцияга чиқинглар.

Унинг кўзи жиққа ёшга тўлди; ўғлини қулига олиб яна ўпди ва часовой кўришиш муддати тамом бўлганидан хабар бергандан сўнг, болани хотинига узатди.

У, бурилиб ёғоч панжара орқасига ўтганда, ўғилчаси қичқириб қолди.

— Э, дада тетти... дада тети... дада! Дада!... да-да!

IV

Мирза Муҳиддиннинг Муҳаммадражабга қилган бу жонкуярликлари — қиличнинг дамидан юриб бориб уни ҳалокатдан қутқаргани учун Саидий унга кўпдан-кўп

миннатдорчилик билдирди. Аммо бу миннатдорчиликнинг тўлароқ бўлиши учун Муҳаммадражабнинг ҳам бир таъзими зарур эди.

Саидий, Муҳаммадражаб келганда унинг номидан бир зиёфат ташкил қилиб, Мирза Муҳиддинни хурсанд қилишни мўлжаллаб қўйган эди. Муҳаммадражаб Ҳайдар Ҳожи, Мухторхонлар билан бирга келди. Саидий уни, бўлиб ўтган воқеалардан хабарсиз, эшитса ваҳима ва шодликдан энтикар деб ўйлаган эди. Аммо бундай бўлиб чиқмади. Муҳаммадражаб ҳаммасини эшитган, ҳаммасидан бохабар экан. У, «Мирза Муҳиддин шундай қилибди, яхши одам экан» ҳам демади. Саидий «демак, уни ўзи хурсанд қилмоқчи экан-у, менга айтишни лозим кўрмаётир» деб ўйлади-да, бу ҳақда иккинчи оғиз очмади.

Муҳаммадражаб тўлишган, юз ва бўйинлари ёғдан йилтирайди, ўзи хушвақт.

Ҳожи бир кун туриб эртасига Мухторхон билан марказга кетди. Муҳаммадражаб Ҳожи келгунча туриши керак эди. Икки кунда қайтишни ваъда қилган Ҳожи бир ҳафтадан сўнг яна бир ҳафта кечикиш эҳтимоли бор эканини билдириб телеграмма берди. Муҳаммадражаб бу кунларни Саидийнинг ҳужрасида ўтказди.

Орада бир неча кун ўтди — Муҳаммадражаб жим, Мирза Муҳиддинни оғзига ҳам олмади. Саидий ишда эканида кунни бўйи уйда ўтиради-да, Саидий келиши билан чиқиб кетганича саҳарга яқин келади. Саидий, Мирза Муҳиддинга нисбатан Муҳаммадражабнинг одобсизлигидан хижолат бўлар, ичида «юзсиз, беандиша» дер эди.

— Ишларингга Мухторхоннинг ҳам қатнашиши борми, дейман? — деди Саидий, бир кечаси, Муҳаммадражаб одатдагидан эртароқ келганида.

Саидий бу сўроқни кўпроқ бошқа гап тополмагани учун берди.

— Ҳожи билан бирга кетгани учун айтаётирсизми? Йўқ, бизнинг ишга аралашмайди. Унинг иши бўлак.

Саидий, гарчи бу сўроқни шунчайики берган бўлса ҳам, Муҳаммадражабнинг жавобидан қаноатланмади. Муҳаммадражаб умуман унинг саволларига шундай қисқа жавоблар берар эди. Саидий шу чоққача ичида «нега бу

ёзилиброқ гапиришмайди?» деб юрган бўлса ҳам, ўзига айтмаган эди, бу сафар очиб ўпкалади:

— Жуда қўрқиб қолганга ўхшайсизми?

— Нега бундай дейсиз?

— Энди... келганингиздан бери ёзилиброқ гапиришмайсиз. Мен келганда кетиб қоласиз...

— Йўқ, Раҳимжон, нахот... Сиздан яширадиган гапим бўладими... Энди, кечқурунлари учрашадиган ерларга учрашаман.. Сиз кечқурунлари ишлайсиз. Ҳалақит бермайин деган ўйга ҳам бораман-да...

— Бу важ эмас! Тўғриси, нима қилиб юрганингизни, ишингиз қалай эканини шу чоққача билмайман. Сиз айтишни лозим ҳам кўрмайсиз...

Сандий ростдан ўпкалади. Муҳаммадражаб, ваъдасининг устидан чиқмаган машиначидай, ширин сўз бўлиб сайраб кетди ва бирпаस्ता Сандийнинг кўнглини олиб, орадаги тундликни кўтарди.

— Узингиз биласиз, Ҳайдар Ҳожи билан иш бошладик. Ишимиз ёмон эмас. Энди сиз билмаган нарса шуки, тенг шерик эмасмиз. Мен тўртдан бир тан.

— Нега, дастмоя Ҳожиникими? Ё молни у топадимми?

— Йўқ, дастмоя ўртада. Мол топиш ҳам жўн. Кооперативдан миждоалар кўп. Гап бунда эмас. Узингиз биласиз, бу замонда бу ишнинг ҳар куни минг хил чатоғи чиқади. Бу чатоқликларга мен рўпара бўлсам бир кунда илинаман. Ҳосни бўлса ишнинг кўзини билади. Ундан кейин баъзи амалдорларга инобатлик. Улгуржи солиқ чиқса, Ҳожи, ҳеч бўлмаганда яримга келтиради ё буткул йўқ қилади. Аммо, лекин Мирза Муҳиддиннинг ит ялоғи тилладан бўлгандир, порани илиқдай ютади. Ҳар борганида Ҳожини кўрмасдан қайтмайди. Кузда борганида иккита босмачининг терговини олиб борди. Ҳамма «отишга ҳукм қилар» деб ўйлаган эди, нимагаки, буларнинг устидан ариза жуда кўп тушди. Шундай бўлса ҳам, бадавлат одамлар экан, пул билан ўлимдан қолди. Иккови ҳам етти йилданга кесилди. Ҳовир биттаси қутулиб чиққан эмиш, деб эшитаман. Асли терговчиликка ўқийдиган экансиз.

— Мирза Муҳиддин ўша томонларга бориб турадимми?— деди Сандий.

— Ҳа, бориб туради.

— Мухторхоннинг иши бошқа, булса унинг Ҳайдар Ҳожига қандай муносабати бор? Уни қаердан танийди?

— Ҳожини билмайдиган одам йўқ экан. Унинг олди-га бу ёғи Қашқардан, бу ёғи Оренбургдан, Қозон деган шаҳардан тортиб одам келади. Ҳар шаҳарга борса иззати жойида.

— Мухторхоннинг муаллимликдан бошқа иши ҳам борми, ахир?

— Бордир-да.

Муҳаммадражаб жим қолди, афтидан, шу мавзуда сўзлашни хоҳламас эди. Саидий яна ўпкалади, аммо бу сафар ўпкалаганини сўз билан эмас, ҳаракат билан билдирди.

— Утган йили Ҳожи мени Узгандга юборди,— деди Муҳаммадражаб давом этишга мажбур бўлиб,— тўртта от олиб борган эдик. Бир одамнинг уйига тушдик. Кечкурун Мухторхон пайдо бўлиб қолди, кейин билсам икки ҳафтадан бери шу ерда экан. Келганда ранги ўчган, худди рўзғори опись бўлган одамдай шошилган эди. Мен билан тузукроқ сўрашмади ҳам. Мезбон билан пичирлашиб дарров чиқиб кетди. У кетгандан кейин мезбон ундан баттар ҳолга тушди. Узингиз биласиз, мезбон ташвишманд бўлгандан кейин меҳмон ўтиргани жой тополмай қолади. Охири хуфтон бўлмасдан, «лохас бўлиб кетаётгилман» деб, жой солдириб ётдим. Мезбон кўчага чиқиб кетди, хуфтондан кейин Мухторхон билан бирга келди. Мен ўзимни маст уйғига солиб ётавердим. Иккови узоқ пичирлашиб ўтириб, Мухторхон ярим кечаси кетди.

— Мухторхон нима қилиб юрган экан?— деди Саидий, шошилиб.

— Эрталаб номоз вақтида тоҳорат олиб юрсам, бир ўрис башара киши келди. Мезбон у билан икки-уч оғиз гапиришди-да, билмадим, нима сир ўтдики, турган ерида тахта бўлиб қолди. Мен ўзимни гўлика солиб зеҳн қўйиб турибман. Отилишга ҳукм бўлиб ўз оёғи билан ўлимга кетаётган одамни кўрганман, аммо унинг ранги бу мезбонникича эмас эди. Ахири оёғидан дармон кетиб тиззалари бўкилди — чўккалади. Ўрис шошилганича чиқиб кетди. Нонушта қилдик. Худо ҳақи, одам ҳаддан

ташқари қўрқса қизиқ бўлар экан: бир тўғрам нонни оғ-
зига солиб чайнай-чайнай ҳеч ютолмайди денг!

— Ахир, нима гап эканини сўрамадингизми?

— Узи сирни бой бермасликка уриниб турибди. Ай-
тиб бўлмайдиган сир бўлса, «билган экан» деб ўса
бўлмасин, дедим-да, сўрамадим. Нонуштадан кейин
Мухторхон келиб мезбонни олиб кетди. Пешинга яқин
«Самандар қўрбоши ўлдирилди» деган дув-дув гап тар-
қалди. Бу қўрбоши ҳукумат билан ярашиб кирганига
икки кунгина бўлган экан. Кейин билсам, агар шу қўр-
боши ўлдирилмаганда Мухторхонга бир азият етар экан.

— Нега?

— Азият етишнинг важи шуки, Мухторхон Саман-
дар қўрбошига яроғ-аслаҳа етказиб турган экан.

— Қаёқдан билдингиз?

— Мухторхоннинг менга бир иши тушиб қолди, жо-
нига ора кирмаганимда, кетар эди.

Сандий, Мухторхоннинг унга қандай иши тушганига
қизиққан эди, Муҳаммадражаб гапни бошқа ёққа бурди:

— Мен Мавлонқуловнинг ғалвасини эшитиб кўн-
гим ғаш бўлди. Ҳожига айтган эдим, «мен Мухторхон-
га тайинладим, хотиржам бўлинг» деди. Кейин билсам
Мирза Муҳиддин билан Мухторхон қалин оғайни экан.
Албатта, Мирза Муҳиддин бир ёқдан сизнинг юз-хоти-
рингизни қилган бўлса, иккинчи ёқдан энди... яхшиликка
яхшилиқ қайтади-да...

Сандий, Мирза Муҳиддиннинг жонкуярликлари ким-
нинг туфайлидан эканини яхши англади, аммо Мирза
Муҳиддинга бўлган меҳри заррача қайтмади.

Сандий, Муҳаммадражабни шу кечаси узоқ гапга
солди, унга сон-саноксиз сўроқлар берди. Бу сўроқларга
берилган жавобларнинг ҳар бири чигал калаванинг учи-
ни топиб берар эди.

Соққа ўйнаб чўнтагини ёнғоққа тўлғазган ёш бола,
душманининг жанозасидан қайтиб келаётган киши — ҳар
қайси ўзича мамнун, ўзича бахтиёр, аммо булардан ҳеч
қайсисининг мамнуният ва бахтиёрлигини ҳозирги Саи-
дийники билан тенглаштириб бўлмас эди.

Асаларининг ғингилаши, расида қизларнинг қий-
қириб кулиши, энди тили чиқа бошлаган гўдакнинг даст-
лабки айтган сўзлари — ҳаммаси қулоққа ёқади, аммо

Муҳаммадражабнинг товуши Саидий учун булардан кам эмас эди.

Саидий Мудаммадражабни бутун бир ҳафта гапга солди. У сўзлаган ҳар бир ҳодиса, воқиа Саидий билган ҳодиса ва воқиалар орасига тушиб, уларни бир-бирига боғлар эди.

V

«Эси бутун одам ҳайрон қолмайди». Бу гап бурунги замонлардан бери бор, ҳозир ҳам бундан сўнг ҳам ҳикматли сўз бўлиб қолади.

Ташқарида қор ёғди. Уйда сукут қилиб ўтирган эшон қор ёғаётгани тўғрисида каромат қилади. Агар бу икки ҳодиса орасида учинчи бир ҳодиса — мушукнинг туйнукдан қараши — бўлмаса, шу дамда кўз ёши қилган муридлар сингари кўп катта-кичик ақл эгалари ҳам ҳайрон қолар эди.

Саидийнинг атрофида ҳодисалар сон-саноқсиз ва буларнинг ҳар бири ҳатто эс-ҳуши бутун одамларни ҳам дафъатан ҳайрон қолдирар эди.

«Пул» деганда ўт кечиб бўлса ҳам югурадиган Еқубжон, сандалга тушиб куйган бир сўм учун уриб хотинини қар қилган киши, ўзини маданий юришнинг фидокори эълон қилиб, босмаҳона ишчиларини текинга ўқитади. Муродхўжа домла — «қишлоқ халқи ҳайвонлашиб кетаётир, кўргани тоқатим йўқ,» деб юрган одам — кўк-ламда ўша «ҳайвонлар» орасига бориб лекциялар ўқий бошлади. Булар ва буларга ўхшаган сон-саноқсиз ҳодисалар бўлди, бўлаётир ва янгиси рўй бериши ҳам мумкин. Булар тўғрисида Саидий фақат Муҳаммадражаб билан суҳбатлашиб, ундан яна шундай эриш воқиаларни эшитганидан кейингина ўйлай бошлади. Унинг фикри уйғонди, шундай уйғондики, ҳатто аллақачонлар ўтиб кетган ҳодисаларни ҳам ўйлаб кўра бошлади. Нега Аббосхон Муҳаммадражабни Ҳожига кўшиб қўйди? Нега Мунисхон — табиат ҳайкалтарошлик ҳунарини бошлаганидан бери мислини яратмаган бир мўъжиза, анор сувининг томчисидай тиниқ, суҳбати тонг шаббодасидай кишининг баҳрини очатурган бир қиз Мухторхонга — қиринди, ташланди лойдан ҳавсаласивалик билан «олам

учун бир эрмак ҳам керак-ку ахир», деб ясалган ҳайкалга — кўзлари қумлоқда дам олиб ётган калтакесакнинг кўзига ўхшаган бир кишига майл берди? Саидий аввал Мухторхоннинг бойлиги бор гумон қилган ва шундай деб эшитган эди, кейиндан маълум бўлдики, бу пуч гап экан.

Муҳаммадражабнинг айтганлари, шундан сўнгги фикрий уйғониш натижасида кўрган фактлари, Саидийни «катта бир механизм бор, буларнинг ҳаммаси унинг алоҳида қисмлари» деган фикрга келтирди. Энди, бу қисмларни жой-жойига қўйиб, ўша механизмни ҳаракатда кўриш керак. Саидий ўзини бу механизмнинг бир винти бўлиб чиқишига ишонар, ва қаеридаги, қай даражада зарур винт эканини билгуси келар эди.

Агар муҳитнинг бутун қилган иши унинг кўзини қора парда билан қоплаб оламини кўрсатмаслик ёки сирли ойнак орқали қинғир-қийшиқ қилиб кўрсатишдангина иборат бўлса, у парданинг тешилган лаҳзалари ҳар бир факт ҳақиқат бўла бермаслигига ақли етадиган пайтлар ҳам бўлар эди. Муҳит яна бир иш қилди: Саидийнинг эски ярасини янгилади, тўрт-беш йил ичида хийла битиб қолган яранинг юзини гўё қирғич билан тирмалади. Эски яра янгиланса, унинг дарди янги яранинг дардидан ортиқроқ бўлади. Бу ярани янгилашга, Саидийни бузиб қайтадан яшашга унинг шахсий ҳаёти кўмак берар эди. Саидий оламга, унинг барча ҳодисаларига Муродхўжа домланинг кўзи билан қарар, ҳар бир товушни унинг қулоғи билан эшитар эди. «Ким қандай яшаса, шундай ўйлайди». Мана шу яшаш Саидийни юмшатди ва муҳитнинг ишини осонлаштирди.

Шахсий ҳаёт юмшатди, муҳит ясади. Оқибат шундай бўлдики, Саидийнинг ички ҳаёти билан ташқи ҳаёти орасидаги кундан-кун ўсиб бораётган қарама-қаршилиқ унинг жонига қасд қиларлик даражага етди. Бундай қарама-қаршилиқ кўпинча шахснинг бўйнига сиртмоқ солади. Лекин Саидий ўз доирасидаги одамларни халқ вакиллари деб ўйлагани ва шунинг учун келажакка умид билан қарагани учун бўйинни сиртмоқдан йироқ тутар эди.

Албатта шундай бир механизм бўлиши керак, чунки «миаллатнинг эски замбилдан тортиб, водига солажак қасригача хавф остида».

Механизм бор. Саидий унинг алоҳида қисмларини биледи, бирон киши бу қисмларни жой-жойига қўйиб, уни ҳаракатда кўрсатиши ва Саидийнинг ўз жўралари билан бу механизмнинг қаеридаги ва қандай винти эканини белгилаб бериши керак. Аммо буни ҳеч ким қилмас, кимга айтса сукут қилар, баъзилар елкасини учириб, гапни бошқа ёққа бурар эди. Саидий Ёқубжонга айтганида «шу гапимиз ўсиб, ўшандай механизмга айланади», деди. Бу гап Саидийни тажанг қилди. Нега гапни тез фурсатда ўстириш, тарқоқ ҳаракатларнинг бошини бириктириш мумкин эмас? Бу саволни берганида Мухторхон, Ҳайдар ҳожи ва бошқа кўп «тушунадиган» одамларни кўзда тутар эди. Ёқубжон бунга ҳам жавоб берди: «Гап қанча тез суръат билан кенгайса, шунча хавфли, гапга Мухторхон, Муродхўжа домла, Маҳмуджон афанди ва бошқалар сингари «сояси юпқа» одамларни тортиш хатарли», деди. Бошқа оқил, донишманд, тажрибали зотларнинг фикрлари ҳам шу бўлиб, гапни ёшлар ҳисобига ўстириш тўғрисида рамз қилишар эди.

Саидий кўнди; катта механизмни излашдан тўхтади; энди алоҳида ҳодисалар орасидан муносабат топиб завқ қилиш ўрнига, гапни қандай қилиб тезроқ Ёқубжон айтган даражага етказиш пайдан эди.

Мунажжимлар қуёш тутилишини қандай қарши олса, Саидий «ташқил қилиш, кенгайтириш» тўғрисида бир фикр айтадиган одамни шундай қарши олади ва шу тўғрида сўзлар экан, қаршисида турган киши олдида ҳозир ўйнаш қўйнидан чиқиб келиб, уйда эрининг чойга майлини сўраган хотиндай эшилар эди. Компаснинг тили юз айланса ҳам яна титраб бир томонни кўрсатгандай, Саидий қайси ҳолда бўлмасин бир томонга интилар эди. «Ташқил қилиш керак, кенгайтириш керак!».

У, янги йўлга кирган ёш боладай, шошилар ва шундай қадамлар ташлашга қасд қилар эдики, бу, жўраларини ваҳимага солди.

Саидийни ташкилот ёғидан расман танимаган Аббосхон, Салимхон ва бошқалар уни айблашди, аммо буларнинг гапи «уста бузармон» мураббийлар, зотан душман бўлган дўстлар, бадхоҳ хайрихоҳларнинг тарбияси, насихати, танқидига ўхшар эди.

Ҳали балоғатдан икки қадам бериде турган ёш болага онаси бошқа хотинлар олдида «ўғлим, хўп яхшисан-у, қизларни тинч қўймайсан-да» деб кулар экан, бола уялади, аммо шу топда шундай гапни бошқа хотинлардан ҳам эшитгуси келади: агар шунгача қизлар билан иши бўлмаган бўлса, энди ростдан тинч қўймайди... Май мажлисида, кўп ичиб маст бўлмаслиги таъна қилинган майпараст бундай таънани ҳамма вақт ва ҳар кимдан эшитгуси келади. Бу ҳам онанинг ўғлига берган дашномидай таҳсин аралаш таънадир. Таъна, дашном, танқид ва бошқа минг турли дўстона, хайрихоҳона товушларга таҳсин аралашса, қулоққа фақат таҳсингина киради. Аббосхон, Салимхон ва бошқалар таънасида ҳам мана шу таҳсин бор ва булар бу «таҳсин»нинг хусусият ва кучини билишар эди.

Саидий ҳаддан ошиб кетди, эҳтиёткорлик талаб қилган Ёқубжон билан уришиб, уни «сотқин» деди; жўрлардан бир нечасини «қуён юраклар, қуёнлар; шитир ётган товуш эшитилса, юракларинг узун қулоқларингдан чиқиб кетай дейди» деди; навбатдаги гап мажлисида талай лойиҳалар тақдим қилиб, шуни қабул қилишни ва амалга оширишни талаб қилди. Бу талаблар ичида яшининг варақалар тарқатиш ҳам бор эди.

Мажлис бу лойиҳаларни қабул ҳам қилмади, рад ҳам қилмади ва одатдагидан эртарақ тарқалди. Ким қандай кайфиятда кетган бўлса кетгандир, аммо Ёқубжон асабийлашди. Саидий эса ўзини доҳи ҳис қилар эди.

Орадан бир ҳафта ўтгандан сўнг бир куни кечаси Муродхўжа домла Саидийнинг олдига кирди ва диванга ўтираётиб гап бошлади:

— Сизнинг устингиздан шикоятлар бор,— деди кулумсираб.

Саидий қизарди-да, узалиб стол устида турган папиросдан бирини олиб тутатди ва илжайди. У, ўтган кечаси Сорахон чиққанда, ҳол-жонига қўймай ярим кечагача олиб ўтирган эди, шундан ҳадиксиради ва олдини олишга шошилди:

— Ўтган кечаси...— деб гап бошлаган эди, домла сўзини кесди:

— Шошқолоқлик кишини нобуд қилади!

— Йўқ, домла, мен сира ҳам...

Домла яна унинг сўзини кесди.

— Сабр қилинг... Рухсат этинг, мен сўзлай. Лойиҳа нима керак, варақанинг нима ҳожати бор, хўш?

Сандий қўрқиб кетди.

— Бир ножўя ҳаракатингиз билан бир неча кишининг бир ҳафталик вақтини олдингиз,— деди домла, давом этиб.— Қанча вақтдан бери шу гапга иштирок этиб, шу вақтгача менга айтмадингиз, мен ўйлайман бошқа кишига ҳам айтмагандирсиз. Бу — яхши. Шундай бўлиши керак. Бу иш шиша, синса ямаб бўлмайди. Мен биламан... Тажрибали...

Сандийнинг вақти чоғ бўлиб кетди:

— Гап бор эканини билармидингиз?

— Албатта билар эдим. Бу иш энди бошланаётир, буни мен вужудга келтираётирман, деб ўйлайсиз, шекилли... Шундай бўлса керак, йўқса бунчалик шошилмас эдингиз.

— Йўқ, домла, бундай эмас. Албатта, бу ҳаракат бор, аммо, назаримда, тарқоқ. Уларни бирлаштирувчи бир марказ йўқ, Мен хоҳлар эдимки, бу тарқоқ ҳаракат бир изга тушса...

— Қаёқдан биласиз шундай марказнинг йўқлигини?

— Бўлса бизни танитинг; бизга раҳбарлик қилинг.

Домла кулди.

— Раҳбарлик қилаётган бўлсачи?

Сандий шунча кўп сўроқлар бердики, Муродхўжа домла мўлжалидан ортиқроқ сирни айтиб қўйди.

Сандий ўзининг лойиҳалари билан кўнгилсизлик туғдирган кечаси, Ёқубжон тўғри домланинг олдига келиб воқинани баён қилган эди. Домла кўп масалани ўзича ҳал қиладиган ва шунга ҳақли бўлса ҳам, буни яқна ўзи ечолмай, навбатдан ташқари мажлис чақирди. Домланинг ўз фикри — Сандий етилганлиги сабабли бир мунча сирлардан уни хабардор қилиш эди. Бошқалар эса умумий қоидадан Сандийни мустасно қилишни ҳеч лозим топмас эди. Баъзилар Сандийнинг бу шошқолоқлигига, ўзини тутолмаслигига катта аҳамият бериб, унинг гапда иштирок этишини ҳам хавфли ҳисоблашар эди. Оқибат шу натижага келинди: майли, Сандийни қисман хабардор қилиш керак. У, вилоят кўмитаси ва марказий кўмита борлигини билсин, аммо ундагиларни шахсан танимасин.

Шундагина у, «тарқоқ ҳаракатнинг бошини бириктириш»га шошилмайди ва устида жиддий бир масъулият сезиб тийилади.

Муродхўжа домла буларнинг ҳаммасини Саидийга айтди, яна, «гапни ташкил қилган ва уни бошқариб турган Ёқубжон — вилоят қўмитасининг вакили, бундай гаплар бир неча жойда бор» ҳам деб қўйди. У, Саидийнинг кўнглига қараб ўтираверса, балки ўзи вилоят қўмитасининг раиси эканини, қўмитанинг босмачиликни сақлаб қолишга бўлган тараддудига оид бир мунча фактларни, бошқа жумҳурият билан бўлган алоқа сингари яна кўп сирларни ҳам айтар эди, Саидийнинг қисташига қарамай, ўрнидан турди-да, чиқиб кетаётиб, эҳтиёт бўлиш кераклигини, Ёқубжоннинг сўзидан чиқмаслик лозим эканини ва жўралардан ҳеч қайсисига бу гапларни айтмасликни қайта-қайта тайинлади.

Саидий, кўп чигал муаммони ҳал қилиб ҳордиғи чиққандай, чуқур нафас олди ва ечиниб кўрпага кирганидан сўнг хаёл суриб кетди: ҳали янгидан-янги гаплар ташкил қилиб, буларнинг ҳаммасига раҳбарлик қилар, ҳали аллақандай сиҳирли йўллар билан бир кечанинг ичида ўт-кир нотик, ҳарбий ишга ўта кетган моҳир бир киши бўлиб янгидан-янги босмачилик ташкил қилар, ҳали аллақандай моддалар, ойналар воситаси билан кўйдирувчи нур ихтиро қилар ва бу нур воситаси билан шу ерда туриб шаҳарларни кўйдирад, ҳали пўлатдан кийимлар кийиб, ўзи якка зирҳли автомобиллар, танкларга қарши борар... Шунга ўхшаган интиҳосиз хаёллар ичида ўзининг водига солажак қасри юзиб юрар эди.

Муродхўжа домла ҳам талай вақтгача ухлай олмади. У, қўмита аъзолари билдиришни лозим кўрмаган гапларни ҳам Саидийга айтиб қўйди. Шу дуруст бўлдим, нодурустми? Домла ўйлай-ўйлай ахири, дуруст ва бошқаларни ҳам билдиришнинг зарари йўқ, деган натижага келди.

Дарҳақиқат, домла нима учун яширади? Қўмита аъзоларидан баъзилари «Саидийни умумий қондадан мустасно қилиб бўлмайди» дер экан, улар учун Саидий бошқа ўнлаб кишилардан фарқ қилмайди. Домла учун-чи? Домла учун? Саидий — бўлажак қуёв! Саидийнинг оғзи бўшлиғи, шошқолоқлиғи хавф келтирадиган бўлса, қўми-

та аъзолари айтгандай, ўз устида бир масъулият ҳис қилганидан кейин тузалади, қуйилади.

Ростдан ҳам Саидий кейинги кунларда анча қуйилди, энди илгари тақдим қилгани юзта лойиҳадан кўра ҳозир чин кўнгил билан ишлаб турган бир масъул ишчини газетада масҳара қилишни, обрўйини тўкишни, ё бўлмаса бошқармага келган бир хабарни куйдиришни фойдалироқ кўрар эди.

Домла унинг олдига тез-тез кириб турар, ҳар кирганида Саидий ундан янги бир маълумот олишга тиришар ва кўп вақт бунга муваффақ бўлар эди. Икки орада ўтадиган гапнинг мавзун нима бўлмасин — ой куйишими, сигирнинг камсутлигими, оқсоч хотиннинг ёмонлигими, фанний ихтироотми — бари бир унинг охири ташкилотга келиб тиралар эди.

Кўп вақт ўтмай Саидий Муродхўжа домла вилоят қўмитасининг раиси эканини ва бунга боғлиқ бўлган кўп нарсаларни билди, шундан кейин «алоҳида қисмлар»ни ўз ўрнида ва у «катта механизмни» ҳаракатда кўрди.

Бир жума кун, Саидий Муродхўжа домла билан улфатчилик қилиб ўтирганда, Ёқубжон келди. У, ўтираётиб, «ҳи» деди-да, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, Саидийга «сиз товуксиз», деди. Ёқубжон ҳамма вақт бир нарса демоқчи бўлса, аввал шундай бир нотайин ва кўпинча совуқ гапни айтиб, изоҳни кечиктирарди. Бунга ҳамма, жумладан Саидий ҳам, билар эди.

— Домла сиз айтганмисиз бу кишига? — деди Ёқубжон, Саидий узатган пиёгани олаётиб.

— Йўқ, айтганим йўқ. Ўзларинг ўзаро гаплаша беринглар. Мени, ё бошқани аралаштирмаганлар. Қонданги бузмэнглар.

Саидий ҳеч нарса тушунмади, аввал домлага, сўнгра Ёқубжонга қаради. Ҳеч ким изоҳ бермади. Сўз нима тўғрида кетаётгани анчадан кейин маълум бўлди.

Товуқ жўжа очганидан кейин, то жўжалар ўз донини ўзи топиб ейдиган, хавф-хатардан қочиб қутула оладиган бўлгунча парвариш қилади. Жўжалар шу даражага етгандан сўнг товуқ «бор энди, ўз донингни ўзинг топ. Сен ҳам она бўл» дейди, яъни, «етим қилади». Ёқубжон ва унга ўхшаган дунё кўрган «она»ларнинг вазифаси — тўхум босиб, жўжа чиқариш — гап ташкил қи-

лиш — уларни тарбиялаш ва оқибат «етим қилиш» — «бор энди, сен ҳам мендек тухум босиб, жўжа чиқар» дейиш эди. Гап шу тўғрида кетар эди. Ёқубжон буни икки-уч оғиз сўз билан айтгандан сўнг, домла унинг берган изоҳига қаноатланмасдан, кенгроқ англитишга мажбур бўлди; навбатдаги гап мажлисида Ёқубжон гап донрасини кенгайтириш тўғрисида масала қўяди ва Саидий, рози бўлиш билан бирга, бу ишни қандай бажариш ҳақида гўё ўз фикрини айтиви керак эди.

Саидий, домланинг узоққа чўзилган сўзига қулоқ берар экан, ўйга толди. Шу вақтгача у, «ташқил қилиш» тўғрисида ўйлаганида, назарида, сон-саноксиз кишилар бир оғиз сўзни кутиб тургандай эди. Аммо ҳозир, бўйнига маълум бир вазифа тушгандан кейин шундай одамларни ҳаёлида излар экан, биронта ҳам тополмас эди. Бундан бир-икки соат бурун қулоғига эшитилиб турган дод овозлари қўшиққа айланди: Маҳмуджон афандилар билан тўлган олам Кенжалар, Тешаларга тўлди. Булар орасида Саидий юргани йўл эмас, қочиб беркингани тешик ҳам тополмас эди. У, ҳаёлида газета бошқармасини излади. Йўқ, «тушунадиган одам» йўқ. Университетдаги танишларини ҳаёлдан кечирди. Буларнинг ичидаги танишларини ўйлаганида юрагини ваҳм босар эди.

Ҳар ҳолда Саидий бу вазифани қабул қилди ва навбатдаги гап мажлисида, Ёқубжон масала қўйганда, Ёқубжон ва Муродхўжа домла ўргатган сўзларни майнадай такрорлади.

VI

Агар қароқчи, Муродхўжа домланинг йўлини тўсиб «жонми, ҳамёнми?» деса домла «ҳамён» деганини ўзи ҳам билмай қолади. Бордию «ҳамёнми, Саидийми» деса чи? — Ҳеч шубҳасиз «Саидий» дейди, чунки келажакда катта ҳамён эгаси бўлиш умидини йўқотишдан кўра, ҳозир бир ёки бир неча кичкина ҳамёндан айрилиш яхшироқ.

Оқсоч хотин Сорахоннинг бир инжиқлигига қулоқ соламан деб, пишиб турган сутдан беҳабар қолди-да,

тагига олдириб юборди. Бир қўшқулоқ қатиқ фалон пул! Домланинг жон-пони чиқиб кетди ва кафгириги олиб ўз қўли билан қозонни қирди-да, куюнди бўлиб кетган қирмочни оқсочнинг олдига қўйиб, «буни еб кўрчи, иккинчи шу номаъқулчиликни қилармикансан» деди. Оқсоч бир коса куюндини еб бўлмагунча домла тепасидан кетмади.

Саидийнинг бир саволи жавобсиз қолиши, ёки унинг андак кўнгилсизланиши миллион қўшқулоқ қатиқнинг пулидан ортиқроққа тушуви аҳтимол эканини домла билар эди. Мана шунинг учун Саидий оз вақт ичида ташкилотнинг тузилиши, иш усулларига оид кўп нарсаларни билиб олди. Ташкилотнинг муддаоси — қизил байроқ ўрнига кўк байроқ тикиш. Бу шундай байроқ бўладики, унинг ҳимояси остида машина-дам, машина-босқон билан ишлайдиган хусусий корхона очган киши. Саидийнинг отасидай ўзини осмайди. Водига қаср содиш, қанизақлар, чўрилар сақлаш ва ҳоказолар мумкин бўлади.

Бундай байроқнинг тикилишини хоҳлаган ҳар бир киши партия ва комсомол сафига ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам суқулиб кириб олсин, шўро идораларига жойлашсин, босмачиликнинг бошини бириктириб, смёсий шиорлар берсин ва турли мутахассислар билан алоқа боғласин. Шўро аппаратига ўрнашган ташкилот вакили халқни шўролар ҳукуматидан бездиришда шундай йўлларни тутаётгани, халқ унинг юзига тупурсин ва тупук, унинг бошидан ошиб, ҳукумат столи устига тушсин. «Ўз ҳукуматим» деган деҳқонлар оммасини турли йўллар билан шундай қиссинки, деҳқон «вой» деб ҳар бир кўмак ваъда қилган кишига қўл узатсин.

Саидий иш бошлади. Унинг вазифаси — янги одамлар топиб, янги гап бошлаш эди. У, кечалари ўйлаб ётиб, кимнинг олдига бориш ва қандай қилиб гап бошлаш тўғрисида маълум қарорга келади, аммо тонг отгандан кейин, муваффақият қозонишга шубҳаланади, у кишининг олдига боргани отланганида эса, ўзини тамоман ожиз сезади.

Саидий босмахона комсомол ячйёкасининг секретари Пўлатовнинг олдига боришга бел боғлаганида ҳам шундай бўлди.

Пўлатов босмахонага янги келган, илгари бошқа босмахонада ишлар эди. Саидий, Ёқубжон сингари ҳарф теришни ўрганмоқчи бўлиб, босмахонада юрганида уни кўрар эди. Саидий бир кунни терган ҳарфини сочиб юборди. Бунча сочилган ҳарфни жой-жойига қўйиш, қайси хонада қандай ҳарф туришини билмаган Саидий учун кўп қийин иш эди. Шунда Пўлатов келиб, сочилган ҳарфларни йиғиштирди ва жой-жойига қўйди. Ўққовнинг танишуви шу муносабат билан бўлган эди.

Пўлатов сўнги вақтларда Саидийнинг комсомол эканини эшитиб, бир неча мартаба «бизнинг ячейка учётига келинг» деб мурожаат қилди. Саидий эса комсомолдан чиқиб қолганини билдирмасдан «университет ячейкаси учётдан чиқармаётир», деб юрди. Пўлатов Саидийни газетанинг масъул котиби, юқори маълумотли комсомолдан чиққан ёзувчи деб ҳурмат қилар эди. Саидий бир неча марта унинг ҳужрасига борди, аммо шу вақтгача, Муродхўжа доманинг тили билан айтганда, унинг «қўйнига қўл солиб кўргани» йўқ эди.

Саидий кечкурун унинг ҳужрасига борганида ҳеч кутмагани бир тасодиф устидан чиқди. Унинг ҳужрасида, бир вақтлар ер ислоҳоти вақтида кўргани йигит — «Пешонамдан чойракорчилиқни ўчиртириб, йигирма танобгина ер питдириб оламан» деган батрак — Йўлчибой ўтирар эди. Унинг устида яхши беқасам тўн, бошида чуст нуска дўппи, белида шоҳи қийиқ, оёғида қишлоқ йигитлари яхши кўрган пошпаси бир қарич ағдарма этик. Саидий уни таниди, аммо ўзининг кўзига ишонмас эди. Йўлчибой, дарҳол ўрнидан туриб, Саидий билан қучоқлашиб кўришди. Йўлчибойдан кейин унинг жияни — йигирма ёшлардаги, Йўлчибойдан кўра ёмонроқ кийинган бир йигитча ҳам сўрашди.

— Сиз бу кишини қаердан танийсиз? — деди Пўлатов, Йўлчибойга.

— Бу киши билан биз эски қадрдон. Ер ислоҳоти вақтида бизнинг қишлоққа чиқиб бир ойга яқин турганлар. Оббо, ўртоқ Саидий-ей... Бир кўрай деб шунча орзуманд бўлдим... Катта шаҳар экан, кишини ахтариб топиб бўлмайдди. Яқинда матбуотда ишлайдилар, деб эшитиб, бир босмахоналарни қидирар эканман-да, деб қўйган эдим... Хўш, тинчмисиз, димоғингиз чоғми?

Йўлчибой Пўлатов билан марказда секретарлар курсида ўқиб юрганида танишган. Бу вақтда Пўлатов секретарлар кўрси ўрнашган бинонинг остки қаватидаги босмахонада ҳарф терувчи эди. Йўлчибой дарсдан бўшагандан кейин Пўлатов ҳужрасига келар, ўзининг хушчақчақлиги, очиқлиги билан унинг ҳордиғини чиқарар ва шу билан бирга дарсда тушунмаган нарсаларини сўрар эди. Пўлатов ишдан чарчаган кезларида ҳам Йўлчибой билан суҳбат қуриб, унга билганларини ўргатишдан эринмас эди. Пўлатов унга шунча ўргандики, ишдан қайтганидан сўнг, Йўлчибой келмаса дарсхонага борар ва то дарс тамом бўлгунча Йўлчибой билан бирга ўтирар эди. Бир куни Йўлчибой қаердандир «ер юзида одамлар қандай пайдо бўлдилар» деган китобни топиб келиб, ҳарф терувчилардан хафа бўлди: «Бизга одамлар қандай пайдо бўлганининг кераги йўқ. Бу одамлар қандай бўлиб бири бой, бири камбағал бўлди, мана шу керак, шунанга китоб чиқаринглар» деди. Пўлатов завқ қилиб кулди ва эртасига шундай китобни топиб берди. Бу гап бутун ҳарф терувчилар орасида тарқалиб шундан сўнг Йўлчибой ҳарф терувчилардан кўп ўртоқлар ортдирди. Йўлчибой шу кунлардан бери Пўлатов билан иноқ. Пўлатов бу ерга келганидан сўнг Йўлчибой шаҳарга ҳар тушганида уни кўрмасдан кетмас эди.

Йўлчибой ўзининг қандай ўқиганлигини ва ҳозир қишлоқ шўросида секретарь бўлиб қандай ишлаётганлиги тўғрисидаги ҳикоясини тугатгандан сўнг, Саидий унинг жиянидан:

— Сиз-чи, сиз ўқийсизми?— деб сўради.

Бу йигит эшитмади. Саидий саволини яна қайтарган эди, Йўлчибой дарҳол Саидийни огоҳлантирди:

— Чап қулоғи кар, сира эшитмайди...

Йўлчибой, «Сенга айтаётир» деб йигитнинг тиззасига туртган эди, йигит Саидийга ўнг қулоғини тутди.

— Чап қулоғингизга нима қилган?— деди Саидий. Йигитдан илгари Йўлчибой жавоб берди.

— Отаси уриб кар қилган.

— О, бу қандай ваҳшийлик!— деди Саидий, Пўлатовга қараб,— нима гуноҳ қилган эдингиз?

Йигит илжайди.

— Ҳечтима... Бир куни Кимсан деган бола билан қў-

риқда мол ўтлатиб юрган эдик, иккита милтиқлик келиб, биздан «қишлоқда қизил аскарлар борми?» деб сўради. Кимсан «йўқ» деди, мен «бор» дедим; ростини айтдим. Йигит Кимсанни бир икки қамчи урди. Шунга алам қилиб, Кимсан отамга «ўғлингиз қўрбошиларга ён босди» деб чиқибди. Шунга отам «нега аскар борлигини айтдинг, йўқ десанг-ку тўғри келиб иккови ҳам қўлга тушар эди» деб мени урди. Акам келиб қолди; ажратармикан десам, у ҳам бир-икки тепди. Шунда қулоғим... Бир ойгача дўхтирга қаратдим, бўлмади.

Шу муносабат билан сўз босмачилик тўғрисида кетди-ю, Саидий ўзини овсарликка солиб ўртага босмачилар кимлар, деган мазмунда бир савол ташлади, бу савол замирида «хато йўлга кирган энг яхши йигитлар»га ачи ниш руҳи бор эди. Пўлатов бир нима демоқчи бўлган эди Йўлчибой унинг сўзини оғзидан олди:

— Батрак «яхши» деса, хўжайин «ёмон» дейди. Батрак «ёмон» деса, хўжайин бор товуши билан «яхши» деб бақирмасдан иложи йўқ. Батрак гап қайтарса, хўжайин пичоқ суғуради, болта кўтаради. Буни мен ўз кўзим билан кўрдим. Ер ислоҳотини Иброҳим Раҳматуллаев яхши, деган эди, унинг хўжайини Ниёзмат Ҳожи ёмон, деди; батрак гап қайтарган эди, Ниёзмат Ҳожи уни бир кечада йўқ қилдириб юборди... Ҳозир батраklar, камбағаллар ҳар ерда хўжайинга гап қайтаради, илгаригидай шапалоқ еб қуллуқ қилмайди. Шундай бўлганидан кейин ҳамма хўжайинлар ҳам пичоқ суғуриб, болта кўтаради... Босмачилик ўша хўжайинлар кўтарган болта...

Йўлчибойнинг бу жавобидан кейин Саидий учун бу мавзунини давом эттиришнинг маъноси қолмади, соатига қараб ўрнидан турди ва хайрлашиб чиқди.

Бу суҳбатда ҳеч қандай тортишув бўлгани йўқ, лекин Саидий ўзини узоқ тортишувдан чарчагандай сезар эди.

VII

— Сиз қўнғизсиз,— деди Ёқубжон бир куни, идорадан ҳамма кетиб, Саидий билан ёлғиз қолганида.

Саидий одатдагича унинг юзига қараб изоҳ кутди. Ёқубжон қоғоз титкилаб ўтириб, яна дўнғиллади:

— Қандақа қўнғиз, денг!

— Хайр, қандақа қўнғиз?— деди Саидий.

Ёқубжон, махфий бир гап айтмоқчи бўлгандай, у ёқ-бу ёққа қаради-да, сўнгра, пичирлади:

— Отнинг тезагини яхши кўрадиган қўнғиз... отнинг тезагини юмалатиб уясига олиб киришга ҳаракат қилади, аммо ҳамма вақт уясининг ёғзига сирмайдиган тезакка ёпишади. Меҳнатни қила-қила оқибат уясининг эшигини тезак билан беркигиб қўйиб, ўзини-ўзи қамайди.

Саидий ўйланиб қолди.

— Ҳа, гапнинг кайфини сураётирсизми?— деди Ёқубжон Саидийнинг олдига келиб.

— Мен тезак юмалатадиган бўлсам, аввал сизни юмалатар эдим,— деди Саидий, кулиб.

Саидий, гарчи кейинчалик Ёқубжоннинг рамзига тушунган бўлса ҳам, бу гапни ҳақоратга қарши ҳақорат тарзида айтди.

Саидий янги гап ташкил қилишга кўп уринди, бир неча ёшларнинг қўйинларига қўл солиб кўрди, аммо ҳеч нарх чиқаролмади; чиқаролмадигина эмас, ҳар сафар бир хавф турдириб, бундан сўнгги фаолиятининг йўлини беркитар эди; оқибат шундай бўлдики, бировнинг олдига боришга, даромад қилишга безиллаб қолди. Ёқубжон уни қўнғиз дейиш билан шуни айтмоқчи ва таъна қилмоқчи эди.

Саидий ўзини оқлашга тиришди:

— Менинг ўрнимда бўлганингизда сиз ҳам шу ҳолга тушар эдингиз.

— Йўқ, мен сизнинг ўрнингизда ҳам бўлганман, лекин қўнғиздай қамалиб қолганим йўқ.

— Нима қилдингиз?

— Ташкил қилдим.

— Ташкил қилганингиз билан янги одам топганингиз йўқ-да!

— Нега, мана сиз, Зокирхон...

— Мени сиз шу йўлга солдингизми? Ҳеч-да! Менинг шу йўлга киришим учун Ёқубжоннинг усталиги эмас, ўзимнинг бир лаҳза ўйлашим кифоя эди. Мен инқилобдан ютқизган киши... Зокирхон ҳам, бошқалар ҳам шундай. Қани, шу тўққиз кишининг ичида сизнинг усталигингиз орқасида шу йўлга кирган ким бор? Бундай

одамларни бир жойга тўплаш қийин эмас. Бу ҳатто ўз-ўзидан ҳам тўпланиб қолади. Сиз Кенжа, Пўлатов ва бошқа шунга ўхшаганларга таъсирингизни ўтказинг, қойиша қолай.

— Сиз ҳам комсомол эдингиз-ку!

— Ҳа, мен ҳам комсомол эдим. Бироқ, сиз мени комсомолдан юлиб олган бўлганингизда ҳам, янги бир нарса олганингиз йўқ. Мен ўз маҳалламдан кетган эканман, қайтиб келдим.

— Шундай бўлса, нега шундақа одамларни топиб, ишни шулардан бошламадингиз?

Еқубжон бориб жойига ўтирди. Саидий, қаршисидаги деразадан ташқарига, узоқларга кўз тикканича ўйланиб қолди; анчадан кейин нимадир демоқчи бўлган эди, эшик очилиб гапи оғзида қолди. Муаллим Салоҳиддин домла салом бериб кирди. Еқубжон дарҳол сўрашди. Саидий ҳали ўрнидан туришга улгурмаган эди, Салоҳиддин келиб қўл берди. Сўрашганда бу одамнинг бир вақтлар, ер ислоҳоти муносабати билан бўлган зиёлилар кенгашида сўзлаган сўзлари Саидийнинг қулоғига эшитилиб кетди.

Салоҳиддин домла у вақтдагига қараганда анча кексаятган. У вақтда мошгуруч бўлган соқоли ҳозир тамоман оқарган, бўйин томирлари чиққан. У, ҳассасининг ёрдами билан курсига ўтирди, қайрилма ёқа камзулининг чўнтагидан рўмолча олиб юз-кўзини артди.

— Қалай, бардаммисиз,— деди Саидий ва ўзи била туриб яна сўради,— ишлағтирсизми? Мактаблар қалай?

Салоҳиддин илжғийиб қўя қолди. Саидий ҳам саволни жавоб олиш учун бермаган эди.

Салоҳиддин бир йилдан бери ишсиз. Округ маориф бўлимининг ижтимоий тарбия бўлими мудирини Салимхон соғлом мафкура, соғлом тарбия ғамхўри бўлиб қилган дўшадларининг бирида Салоҳиддинни янчиб ташлади.

Салоҳиддин домла муаллималик қилган мактаб деворий газетасида миляатчилик руҳида ёзилган бир неча шеърлар босилган. Қандайдир бир бола давлат арбобларидан бирининг қайқалими уриб синдирибди. Бир бола ўзининг хотира дафтарига «Катта бўлганимдан кейин инқилобчи бўлаё... ни йиқитаман» деб ёзиб қўйибди ва бу уч нуқта нима, деб сўраганда «шўролар ҳукумати» дебди. Бу-

ларнинг ҳаммаси рост, Салимхон заррача ҳам муболага қилгани йўқ. У, мактаб пионерларининг вожатийси кўрсатган фактларга ҳеч бир янги факт қўшмади.

Муаллимлардан, мураббийлардан ҳеч қайсиси болаларга бундай таълим бермаган. На арбоб ҳайкалини синдирган, на катта бўлганида «инқилобчи» бўлмоқчи бўлган ва на бошқа болалар ҳеч қайсиси «бунни менга фалон муаллим ёки мураббий ўргатди» деялмайди.

Айб кимда?

Синфий ҳушёрликка чақирган Салимхон, бу ходисаларни таҳлил қилиб, натижа чиқарди: «Ким айбли? Вақтида дарсига келиб, дарсини берганидан сўнг бир минут ҳам мактабда турмайдиган муаллим — Маҳмуджон афандими, ё кечасию, кундузи мактабда, ётоқхоналарда бўладиган мураббий Салоҳиддинми? Бунга албатта Салоҳиддин айбли. Тарбия ишига расмий, вазифашунослик билан қараган мудир, муаллимларни ҳам оппоқ, деб бўлмайди, аммо ҳамма илат Салоҳиддинда! Калтак шу одамнинг бошида синиши керак».

Дарҳақиқат, калтак Салоҳиддиннинг бошида синди. У мураббийликдан бўшатилади. «Салоҳиддин домла яхши эди», деб мажлисда ёқлаган талабалардан бир нечаси Салоҳиддиннинг таъсирида заҳарланган ҳисобланди ва уларга алоҳида диққат қилиш вазифаси қаттиқ ҳайфсан билан қолдирилган мактаб маъмуриятига, муаллимларга топширилди. Маҳмуджон афанди бу топшириқни мамнуният билан қабул қилди.

Салоҳиддин мактабдан қувилди. Орада беш ой ўтиб унинг бўйга етган қизи вафот қилди.

Педогог ўз шогирдларини, ота ўз қизини йўқотди. Салоҳиддин учун бунинг ҳар иккаласи барабар кучдаги кулфат, мусибат эди. Севгили шогирдларидан бир неча дафтар, севгили қизидан — оч қизил ласга турли рангдаги ипақлар билан тикилиб ишланган СССР харитаси қолган.

Дафтар, харита! Харитага қараганида Салоҳиддиннинг кўзига ёш келса, дафтарларга қараганида бу ёш оқиб соқолига тушар эди.

— Уртоқ Саидий, — деди Ёқубжон, — домла кўп қийналгандир. Ёрдам қилсак, деган ўйга бориб, кеча контора мудирини билан бир гапиришиб кўрган эдим. Бизга кассир

керак, деган эди. Шунга... муваққат бўлса ҳам... а, домла, нима дейсиз?

Салоҳиддин сукут қилди.

— Яхши бўлади!— деди Саидий, кейин афсусланиб оҳ тортди.— қийин экан-да... ўттиз, ўттиз беш йиллик муаллим...

— Эски зиёли,— деди Ёқубжон,— бўрининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам...

Салоҳиддин Ёқубжоннинг нима демоқчи эканига тушунди.

— Энди, ука тарбия масаласи кўп нозик масала. Коммунизм руҳида тарбиялаш ғоят катта иш. Инсон бамисоли бир машина, машинанинг сарф қилинган қувватни фойдали ишга айлантириш қобилияти турличадир. Инсон ҳам шундай. Инсонларнинг ҳам инсониятга фойда етказиш қобилияти турлича. Фан машиналарнинг шу қобилиятини ортдиришга, яъни сарф қилинган қувватдан иложи борича кўпроқ фойда чиқаришга урингандай, тарбия ҳам инсоннинг жамиятга фойда етказиш қобилиятини оширишга уринади. Фан ҳали сарф қилинган бутун қувватни исрофсиз фойдали ишга айлантирадиган машина тополгани йўқ, аммо тарбия буни топди. Ер юзида шундай бир тарбия борки, бу тарбияни кўрган киши куч ва умрини самарасиз, худбинлик натижаси бўлган ишларга сарф қилмайди. Бу тарбия — коммунизм руҳидаги тарбиядир. Бундай тарбияни берадиган мураббий аввал ўзи тарбияланган бўлиши керак. Мен умримнинг ярми бузуқ, инсонларни майиб қиладиган тарбия асосига қурилган бир жамиятда ўтган одамман, шунинг учун ўзимни қанча қўлга олмайин, саҳв-хатога боришим муқаррар. Аммо шогирдларимдан шундай фикрлар чиқувига мен айблими, бошқами — ҳануз билолмайман. Шундай бўлса ҳам, модомики менинг тарбия доирасида ишлашим зарарли экан, четланиш менинг инсоний бурчимдир.

Ёқубжон мийиғида кулиб қўйди.

— Отдан тушсангиз ҳам, узангидан тушмайсиз-а, домла...

— Тушунмадим, ука...

— Йўқ, энди, айтаман-да... Фойдаси йўқ... Бўрининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам...

Саидий Ёқубжоннинг бу гапини тушунтириб берди. Салоҳиддин ўйланиб туриб, деди:

— Агар масала сиз айтганча бўлса, албатта, мунофиқлик бўлар эди. Бундай эмас, мен бу байроқ остига зўр келганидан ўтганим йўқ. Бу байроқ машъал бўлиб, саодати абадия йўлини ёритди. Турли ялтироқ пардаларни йиртиб, унинг остидаги кир ниятларни кўрсатди. Ҳақиқатни кўрдим. Мана шунинг учун ўтдим.

Саидий гўё Салоҳиддинга эмас, ўзича гапиргандай, кесатиб дўнғиллади:

— Ҳар ҳолда негадир беақроқ зиёлилар, сиз кўрган ҳақиқатни кўролмайдилар.

— Инженерлар ҳам зиёли ҳисобланадиларми?— деди Ёқубжон, Саидийга қараб.

Салоҳиддин буларнинг нима демоқчи эканини билди, аммо муддаосини англай олмас эди.

— Шахта воқиясини айтмоқчисиз, шекилли?— деди Салоҳиддин.— Албатта, улар доно зиёлилар, ақлли зиёлилар. Бироқ дунёда оқ ҳам йўқ, қора ҳам. Бу, ҳар кимнинг қарашига боғлиқ нарса. Манфаат масаласи бор. Америка қитъаси янги очилган вақтларда миссионерлар ундаги занжиларни христиан динига киргизиш учун турли йўللар тутган, жумладан, ой тутилишини илоҳий бир ҳодиса қилиб тушунтирган. Ой тутилиши илоҳий ҳодиса эмаслигини миссионерлар билмаганми?— Билган, аммо билса ҳам, халқни подонликка бовлаган. Уша миссионерларни аҳмоқ, деб бўладиларми?— Йўқ. Шахта воқияси, умуман инқилобга қарши қаратилган ҳаракатлар, инқилоб, яъни ҳақиқатнинг қаршиликка учрашидир. Ҳақиқат қанча кўп қаршиликка учраса, кишиларнинг қалбидан шунча чуқурроқ ўрин олади.

Салоҳиддин билан бу мавзуда сўзлашиш Ёқубжоннинг планида йўқ эди, нима бўлди-ю, орада шунча гап бўлиб ўтди. Саидий эса бу гапни давом этдириб, шунинг ўзидаёқ Салоҳиддинни «большевизм зулмидан дод» дегизишни хоҳлар эди. Ёқубжон бунга йўл қўймай, гапни қисқа қилди ва Салоҳиддин кассир бўлишга розими эканини аниқ билмоқчи бўлди.

— Мувофиқ кўрилса, албатта, йўқ демайман,— деди Салоҳиддин.— Қайси тарзда фойдали бир иш билан машғул бўлсам...

Салоҳиддин рўмолчаси билан кўзини арта-арта хайрлашиб чиқди.

— Мана шунни қўлга оламан,— деди Еқубжон, Саидийнинг олдига келиб,— сиз қўнғизсиз...

VIII

Муҳаббат — енгиб бўлмас хоҳиш натижасида вужудга келган оилада муҳаббат ҳарорати ва зиёси икки вужудни бир-бирига боғлайдиган сон-саноқсиз туйғуларни барқ урдиради, чечаклар отдиради. Мажбурият натижасида вужудга келган оила эса, модомики оила бўлиб қолиши зарур экан, совуқ мажбурият сохта туйғулар туғдиради. Муниسخон билан Мухторхон оиласи мана шундай оилалардан эди. Муниسخон сохта туйғунинг тез-тез фош бўлиб туришидан кўп азият чекар эди.

Никоҳдан бурун Муниسخонга икки нарса тасалли берар эди: бири — Салимхон айтганча, никоҳдан сўнг кўникиши — «чирик қирраларини яширмай, кўрсатиб турган Мухторхондан ялтироқ қирралар топиш»; иккинчиси — унинг бойлиги. Никоҳдан сўнг Муниسخон бунинг ҳеч қайсисини кўрмади. Мухторхон ҳамон ўша; илгари ҳам баҳарнав эди, энди ундан офтобда қолган чўмичнинг ҳиди келади. У ўпганда худди калтакесакнинг чирқиллашига ўхшаган бир товуш чиқади. Мухторхон — ари талаётганига қарамай асалари уясига тумшуқ тикқан айиққа ўхшайди...

Шундай бўлса ҳам Муниسخон Саидийни кўрганида ўзини турмушидан, оилавий ҳаётидан жуда мамнун кўрсатишга тиришар эди. Бу узоққа чўзилган давосиз дард натижаси шу бўлдики, Муниسخоннинг гўзаллиги ҳар кимнинг қучоғида бир қатрадан қола бериб тугаёзди... !

Муниسخон қачонгача шундай қилишини билмайди, аммо кўнглининг бир бурчида кичкинагина умид учқунчаси бор: қачондир аллақандай ўзгариш бўлади, Саидий унинг қаршисында тиз чўкиб йиғлайди: «қачонгача шундай қилиб юрамиз!» дейди; шунда у, «кел энди. бечора...» деб қўл беради. Албатта бу вақтда Саидийнинг мартабаси баланд, бойлиги ҳисобсиз бўлади.

Саидий шундай баланд мартаба ва бойликка эришгандан кейин унинг қаршисида тиз чўкади, Муниسخон

бунга сира шубҳа қилмас ва шубҳа қилишни хаёлига ҳам келтирмас эди; шунинг учун Саидийнинг Сорахонга уйланиши тўғрисидаги миш-мишларга ишонмади; ҳатто бу гапни Саидийнинг ўз оғзидан эшитганида ҳам бўладиган иш, деб қарамади. Унинг кўнгли тўқ, унга бу иш дорбознинг чирриқ ўйинидай кўринар эди: Саидий ўзини чирриқдан пастга ташласа ҳам, бу фақат билмаганларнигина ваҳимага солади, ҳақиқатда эса, Саидий оғзидан маҳкам боғланган, ўзини ташлаганида ўша боғланган оғзидан осилиб қолади.

Аммо бундай бўлиб чиқмади. Тўй янги ойнинг йигирма иккисига белгиланганлиги, Муродхўжа домла бошқа шаҳарлардаги ёр-дўстларига мактублар юборгани, тайёрилик ишлари битгани ва бошқалар тўғрисида Мунисхон аниқ дараклар эшитди. Тўй бўлади, бу аниқ эди. Мунисхон биринчи мартаба ўз-ўзига Саидийни севганини қаттиқ товуш билан айтди; юзини ғижимлаб, куюниб йиғлади ва чидолмаган минутларининг бирида ўзини каравотга кўтариб урди. У аввал ўзини ўлдирмоқчи бўлди, сўнгра, инсофга келди-да, ҳозирнинг ўзидаёқ Саидийни йўлдан урмоқчи бўлди; тузукроқ ўйлаган эди, уни йўлдан уришдан кўра, ўзини ўлдириш осонроқ кўринди; кейин озгина ён берди: «Ахир, қиз олмаган йигит, қандай қилиб бир калтакесакнинг сарқитига рози бўлсин; майли, у ҳам қиз олсин. Сўнгра баравар бўламиз».

Мунисхон бир куни дарсдан қайтишда, нима бўлиб газета бошқармаси ўрнашган кўчадан юрди; бошқарма олдидан ўтиб кетаётганда эса, худди бир зарур иши бордай, киргуси келди ва остонага қадам қўйганида ичида «Саидийни кўриб нима дейман?» деди; ҳали бунга жавоб бермасдан, яна бир неча қадам ташлаб қўйди; ўрта эшикка борганда «яна нима дейман?» деди; аммо бунгача эшикнинг тутқичидан ушлаб тортди ва ичкарига қадам қўйди.

Қоғозлар ичига кўмилиб ўтирган Саидий Мунисхонни кўриб ўзини йўқотиб қўйди, талай вақт ўтгандан кейин ўзини тутиб олиб, Мунисхонга жой кўрсатди. Мунисхон атрофда тизилишиб ўтирган бўлим мудирларига, бурчакда мудраб ўтирган муҳаррирга бир-бир кўз ташлаб, сўнгра, расмий мурожаат қилди:

— Үртоқ Саидий, бизнинг факультетда мухбирлар тўғараги ташкил қилинган... қилинмоқчи бўлиб, шунга раҳбарлик деб... Ҳаваскорлар кўп..:

Муниسخон қизарди. У фақат «мухбирлар тўғараги» деган нарса бор эканини эшитган, аммо тўғарак қаерда, қандай ташкил қилинади, қандай ишлайди — булардан хабарсиз эди; гапни мухбирлар тўғарагидан бошлашга бошлаб қўйиб, сўз тополмай қолди.

Саидий унинг қўлланма олгани келганига бир қадар таажжубланса ҳам, лекин чиппа-чин ишонди ва столнинг тортмасидан қўлланмани олиб берди. Муниسخон қўлланмани кичкина қора портфелига солиб ўрнидан турди. Саидий ҳам турди ва уни кузатиб чиқди. Муниسخон кетидан унинг келаётганини, кўчага ҳам чиқишини билиб қадамини тезлатди. Кўчага чиқилганда Саидий унинг тирсагидан ушлади.

— Мунис...

Муниسخон зинадан тушиб тўхтади.

— Нима дейсан?

— Мунча шошасан?..

— Зарур ишим бор.

— Мухторхон келдими?

Муниسخон бурнини жийирди. У ҳеч қачон Саидий олдида Мухторхонга нисбатан ғойибона бундай муносабатда бўлмаган эди. Саидий унинг Мухторхонга кўнгилсизлигини биларди, аммо сира ўз оғзидан эшитмагани учун доғда эди.

— Ҳа, нега бунақа қиласан?

— Нима қилдим?— деди Муниسخон.

— Норозироқ кўринасан...

— Ҳеч-да,— деди Муниسخон, Саидийнинг кўзига қараб ва бир оз қизарди.

— Йўқ, мен бундан ҳозирги кайфиятингга қараб айтаётганим йўқ, умуман шундай деб эшитаман.

— Ҳеч! Ҳеч! Ҳеч! Эрим яхши!!

Муниسخон астойдил қизарди, кўз қорачиғида юпқагина ёш пардаси пайдо бўлиб, йилтиради; бурилиб кетмоқчи бўлган эди, Саидий яна қўймади.

— Нега бўлмаса, никоҳ кечаси йиғлаган эдинг?

— Балки ҳали сен ҳам йиғларсан...

Муниسخон ҳозир яна ўша никоҳ кечасидагидай кую-

ниб йиғлашга тайёр эди, аммо ўзини қўлга олди ва кулги баҳонаси билан юзини беркитди.

Саидий узоқ ўйланиб қолди.

— Бунинг ҳаммасига сен сабаб бўлдинг,— деди Саидий, ерга қараб,— шундай қилдингки, ўзинг ҳам йиғладинг, энди мен ҳам йиғлайман...

— Сен ҳам сабаб бўлдинг. Нега бўлмаса ўзинг... индамадинг?...

— Мен индамадимми? Индамадимми? Эсингда борми, ҳу ишчилар шаҳарчасининг боғида дарс тайёрлаб ўтирганимизда нима деган эдинг? Қўрқиб-қўрқиб гапнинг учини чиқарганимда «мен сенга тегмайман» демаганмидинг?

— Ҳеч-да! Айтганинг йўқ!

— Шундан кейин оғиз очгани юрак қилолмадим. Бундан ташқари, сен менга юқоридан қараб оғиз очгани қўймас ҳам эдинг.

— Энди у вақтларда ичар эдинг...

— Ҳозир ундан ҳам кўп ичаман.

— Қаёқдан биласан, балки ҳозир ҳам юқоридан қарарман!.. Аммо сен айтганинг йўқ... Сен айтмаганингдан кейин, ўзим айтайми?

— Башарти айтмаган бўлсам, сен бир оз ён берсанг «Мунисхон»лигиндан тушиб қолармидинг?

— Албатта. Айб ўзингда! Мен сенинг қўлингда эдим. Нима қилсанг қилар эдинг...

Саидий қизарди.

— Менинг сенга бўлган муҳаббатим ҳамон илгаригича. Бу муҳаббат ҳануз гунча...

— Энди қийин...

— Албатта қийин. Бир янги оила қуриш учун икки эски оилани бузиш керак бўлади. Агар бутун қийинчилик шуни бузишдангина иборат бўлса, бу ҳам мумкин, бироқ бугина эмас. Мухторхон, Салимхон ва Муродхўжа домлалар ораси бузилади. Башарти биз қовушганда ҳам бу бузилиш кетидан келадиган мусибатни тортишга мажбур бўламиз. Сен бун билмайсан, айтишим ҳам мумкин эмас. Аммо... фақат ажалга илож йўқ... Ҳар ҳолда сўнги сўз сенда қолади. Сен ваъда берсанг...

— Москвага кетмайсанми?

Саидий жавоб бермади.

Уни қўлга олишдан ожиз эканига Мунисхон энди иқ-
дор бўлди. У, бу кунгача «Саидий менинг қўлимда бир
зувала хамир; тиласам кулча қиламан, тиласам бўғирсоқ»
деб ўйлар эди. Бундай бўлиб чиқмади. У секин бурилиб
тор кўча томон йўл олди. Сукут қилиб қолган Саидий
бошини кўтариб нимадир демоқчи бўлганда Мунисхон
узоқлашиб кетган эди.

IX

Саидий тўйни бундай дабдабали бўлар, деб сира ўй-
ламаган эди. Тотористон ва бошқа жумҳуриятлар, Урта
Осиёнинг кўп шаҳарларидан шунча кўп меҳмон келдики,
булардан бир қисмининг келтирган тўяналарини пулга
чаққанда оддий тўйлардан ўнтасининг харажатини кўта-
радиган эди.

Саҳари мардонлаб туриб ҳовли юзида товуқдай қа-
қағлаб юрган корчаллон хотинлар, ташқарида, том орқа-
сида, боғда ивирсиб юрган эркаклар кеча битмай қолган
ишларини нонушта маҳалигача битқазиб, ҳамма ёқни
меҳмон қабул қилишга тайёр қилди. Қатор қурилган уч-
та катта-катта тандирдан нонушта маҳалида турли сомса-
лар, ёғлик кулчалар, патир, кунжитлик, ширмон нонлар
чиқиб, саватларга тушди ва ичкарига, ташқарига ташила
бошланди.

Дсмланинг жонажон дўстларидан бири, шаҳарда маш-
хур бўлган бир қандолатчи ҳовлининг бир бурчагидаги
қазнақда, ўзининг аҳдига мувофиқ, ўз қўли билан тўйга
нишолла қилмоқда. Унинг атрофига тизилган ёш бола-
лар, катта мис қозондан отилиб чиққан кўпикларни та-
лашиб, тупроқ аралаш ялагани ялаган. Улардан бериди,
ўзларини сипоҳ тутиб турган қизчаларга қандолатчи те-
гишади, жамалакларидан ушлаб тортади, қиём ялатади,
бағбақаларини силаб, пешоналаридан ўпиб, ўзининг
суюқлашган қонини гупуртиради. У нишолла тайёрлаш-
дан кўра кўпроқ шу билан овора эди. Шундай бўлса
ҳам нишолла нонушта вақтига тайёр бўлди. Қуюқ қан-
дин нишолла ликобчалар, жонон пиёлаларда беҳи, савзи,
турли мевалар солиниб қилинган мурабболар қаторида
ичкарига, ташқарига кета бошлади.

Муродхўжа домла шаҳардаги энг йирик кондитер корхоналардан бирига кўп миқдорда буюртмалар берган эди. Корхона хўжайини эрталаб домлага одам юбориб, «агар магазинларда ўтмай ётган моллардан бир оз олмасалар буюртма бажарилмайди; берган зақазларини қайтариб олишлари мумкин», деди. Домла унинг талабини қабул қилишга мажбур бўлди, шунинг учун кондитер моллари нонуштада мўлжалдан икки баравар ортиқ берилди.

Нонушта битар-битмас, ойнакорли айвон остидаги подвалдан тоғора-тоғора гўшт том орқасига ташилиб, қатор қурилган дошқозонлар остидан тутун кўтарилди. Ҳовуз бўйи катта чинор остидаги супа устида савзи, картосшка ва бошқа кўп сабзавотлар арчилар, тўғралар; супанинг бир томонини қўғозларга ўралган мурч, зарчўва, қалампир, зира сингари дориворлар, кашнич, кўк пиёз, жамбил сингари кўкатлар банд қилган. Нонушта тугаши билан ичкаридан сатта хонатлас, кўк қарға шоҳи кўйлақлар кийган, бошларига фаранг дурра ўраган бир тўда қишлоқ қизлари, жувонлар бир-бирларини қувлашиб, қозон атрофида юрган, ҳовуз бўйи ва супада ўтирганларга қўчиримлар қилиб, боғнинг ўртасидаги шийпон томонга ўтиб кетишди ва минут ўтмай чилдирма даранглади.

Бошима ишқинг тушиб савдо бўлурму мунча ҳам,
Кўз деган оҳу каби шахло бўлурму мунча ҳам?

Муродхўжа домла кенг оқ шоҳи кўйлақ кийиб, устидан сариқ ипак чилвир боғлаган; бошида ҳозиргина тахтакачдан чиққан такдўзи дўппи, ичкаридан ўрдак юриш қилиб лапанглаб чиқди ва супада букчайиб ўгириб, гўшт тўғраётган қаролини чақирди:

— Остона, шийпонда кимлар бор? Ҳозир ҳаммасини қув! Сув сеп. Ичкаридан гилам олиб чиқиб сол. Кўрпача тўша. Турдига сих буюрган эдим, олиб келган бўлса айт, кабобни қилаверсин.

Домла яна ўрдак юриш қилиб қайтиб кетди. Остона-қул дастурхонга қўлини артиб ўрнидан турди-да, чуқур уф тортди.

— Тўй, шундай улуғ айём кунда ҳам Остона, дей-

дилар-а! Шунча йилдан бери бир мартаба отимни жуфт айтганларини эшитмабман. Остона, Остона...

Остонақул домланинг амрини бажо қилиб, хабар бергандан кейин, шаҳарлардан келган меҳмонлар саф-саф бўлиб шийпон томонга ўтишди. Буларнинг ичида Муҳаммадражаб ва Саидий ҳам бор эди. Саидийни Мухторхон қўлтиқлаб олган. Энг кейинда Муродхўжа домла тотористонлик меҳмон билан борарди, меҳмон домлага гап маъқуллар эди:

— ...Масалан, Шарқда таъсис қилган янги ҳукуматлари эса, турк ва туркман қабилаларидан бўлинурки, булар дахи Чингиз ва Ҳилокуннинг инқирозидан сўнг зоҳир бўлган давлати Илойхония, Темур давлати, шимолда Дашт Қипчоқ давлати, Ҳиндда Бобирия давлати, Анатолида Усмония, Эронда София давлати каби ҳукуматлардан иборат эди. Эски ислом биносин чурук негизи ва анинг харобалари, бузилган деворлари устина қурилган бу давлатларнинг бариси-да битди. Биноан алайҳ таъсис этажакмиз янги Турон давлати ислоҳ этилажак ислом биноси устина қурилажак...

Булардан сўнг машшоқлар тўпи ўтди.

Шийпондан нарида жазилаб кабсб пишар, ундан кўтарилган кўкимтил тутун, шабадада елиб, дарахтлар орасига кириб кўздан йўқолар эди.

Рюмка ва стаканлар жаранглаб, жағлар қимирлади. Шийпондан четдаги алоҳида супага ўрнашган машшоқлар асбобларнинг қулоқларини бураб, созлашди ва ўзлари қилган узундан-узоқ бир машқдан сўнг меҳмонларнинг сўровларини бажара бошлашди.

Муродхўжа домла «буюк сарҳуш» деб атаган Жамол Каримий кўпдан бери орзуманд бўлиб юрган муддаосига эришди: бир неча бочка пиво, турли навдаги сон-саноксиз вино ва ароқ шишалари билан тўлган катта омборнинг калити унинг қўлида эди. У, эрталаб бир пақир сувга бир ҳовуч сода ташлаб қўйиб, то шийпондаги зиёфат бошлангунча омбордаги виноларнинг кўпидан бир рюмкадан ичиб кўришга улгурди; кайфи ошиб кетганда шу содали сувдан ичиб бир оз ҳушёр бўлар ва яна янги шишани очиб татиб кўришда давом этар эди. Бундан ташқари у, ҳар сафар шийпонга вино ё бошқа нарса кўтариб келганда, Саидий меҳрибончилик қилиб бир рюм-

ка узатар эди. У содали сувнинг ярмини ичиб бўлса ҳам, барибир, маст бўлди, сўнг дафъа келганида шийпон зинасидан тўнтарилиб тушди. Бу вақтда машшоқлардан бири ҳаддан ташқари маст бўлиб, ҳаммага калака бўлиб ўтирар эди, шунинг учун Жамол Каримийнинг йиқилганини ҳеч ким пайқамади.

Маст бўлиб қолган гижжакчи ўрнидан тураётди, гандираклаб кетди ва ўртада турган дуторни босиб синдирди, сўнгра, қалқиб туриб бор товуши билан бақирди:

Қилич айтур ҳо-до-о-ода, қисқаман, деб...

Буурууагилардан, ҳо-о нусхаман деб, вей!

Шийпонда ўтирган сипоҳ меҳмонлардан Ҳайдар Ҳожи ўрнидан турмоқчи бўлиб, қалқиб кетди-да, кабобли тарелкани босиб синдирди, яна йиқилаёзганда Мухторхон тутиб қолди. Муҳаммадражаб Саидийнинг ёнпга ўтириб, унинг товушини мақтаб бирон ашула айтиб беришини сўради.

Муродхўжа домла кечқурунги зиёфатда яхши «маданий» закускалар ҳам бўлсин, деб шу яқиндаги бир ресторанга буюртмалар берган эди. Бу ресторан хўжайини ҳам кўндитер эгасининг ишини қилди: айни закуска керак вақтида келиб, агар домла шу овқатга яраша ичкилик ҳам олмайдиган бўлса овқат бермаслигини билдирди. Бу ресторанчи ўзига керакли турли сабзавот, гўшт, тухум, ун ва бошқа молларни Муродхўжа домладан олар эди, шунинг учун домла ҳам бўш келмади: агар ҳозир ҳеч қандай ичкиликсиз овқатнинг ўзини бермаса, бундан сўнг ҳеч нарса бермаслигини билдирди. Аммо ресторанчи елкасини қисиб, «майли» деди, бундан ўзининг ресторанига заррача шикаст етмаслигини исбот қилди. Орада бўлган тортишишнинг натижаси шв бўлдики, домла овқат билан бирга ичкилик олишга розилик билдирди, шунинг учун ичкилик ҳам мўлжалдан икки баравар ортиқ бўлди.

Шаҳардан чақирилган меҳмонлардан Аббосхон, Мухторхон, Маҳмуджон афанди, Мирза Муҳиддин, Салимхон, Илҳом, Ёқубжон ва бошқалар ичкарига, чет шаҳар ва ўлкалардан келган меҳмонлар ўтирган уйга киришди. Кўпчилик эса, шу жумладан, вилоят газетасининг му-

ҳаррири, техникум мудирӣ Зокирхон, Салоҳиддин домла, Муҳаммадражаб, Еқубжон ташкил қилган гапнинг ҳамма иштирокчилари, бир неча муаллим ва Саидийнинг ўзи ҳам, ташқарида қолди. Бутун машшоқлар, ашулачилар, қизикчилар ҳам ташқарида эди. Ичкарида қизлар, жувонлар ўйин бошлади.

Хутба ўқилгунча ичкарида кўп хуш овоз жувонларнинг товуши хириллади. Номи чиққан раққосалар ҳолдан тойиб сулайди. Ташқарида эса тарафма-тараф айтишган ашулачилардан бир томон енгилди.

Ичкари ҳовлининг ичкарима-ичкари уйларида бирида уч кундан бери бўлаётган кенгаш, никоҳ эртаси кечқурунгача ҳам давом этди. Кенгашда ташкилотнинг вилоят қўмитаси аъзолари — Салимхон, Аббосхон, Мухторхон, Муродхўжа домла ва бошқалар бор. Четдан келган улуғвор кишилар ичида булар катталар суҳбатида ўлтирган ёш болалардай боадаб бўлиб, катталарнинг оғзига қараб ўтирар эди. Марказий ўринни ташкилот марказий қўмитасининг раиси — кийимда замондан йиғирма йил орқада қолган, ўрта ёшлардаги бир киши банд қилган. Кенгашда кайфият оғир. Қандайдир бир умидсизлик руҳи бўлиб, бу руҳни алоҳида нотикларнинг оташин нутқлари ва тақдим қилаётган янгидан-янги режалари ҳам ўзгартиролмас эди.

Тотористондан келган меҳмон Тотористон ташкилоти ҳақидаги вилоят қўмитаси сўнги вақтда олган маълумотларнинг бир қисмини тасдиқлади, бир қисмини рад қилди. Рад қилгани — тотор аксиликчиликларининг муваффақият қозонаётганликларига, тасдиқ қилгани ташкилот фош бўлиш олдидан турганига доир маълумотлар эди. Меҳмон бундан ташқари Тотористонда бир мунча эски зиёлиларнинг ташкилотта хиёнат қилганликларидан хабар берди.

Ҳайдар Ҳожи босмачиликни сақлаб қолиш қийин эканини билдирад эди:

— Кундан-кун имконият доираси тораймоқда. Халқ босмачиликнинг давом этишидан манфаатдор эмас, билъакс унинг йўқолишидан манфаатдор. Бинобарин, ҳукуматга ёрдам беради. Бу ёрдамни қилич кесолмайди. Бир мисол: Отабек, қайсидир бир қишлоқда ётган уч юз чоқли аскарни ўраб олди. Катта уруш бўлди. Уруш

тўрт кун давом этди. Шунда Узгант йўлидаги кўприклар бузилган, йўлларга сув қўйиб юборилган эди. Қамалда қолган аскарларга ёрдамга келаётган тўплар ботқоққа ботиб қолганда, бутун қишлоқ уйдаги ғўзаярдан тортиб ўтирадиган пўстагигача олиб чикиб, ботқоқнинг устига ёйиб берибди. Қишлоқларнинг Отабекка ва ҳукумат аскарларига муносабати шундай.

Раис ўйланиб туриб, сўнгра ғазаб билан деди:

— Йигитларни ҳукумат аскарлари қиёфатида қилиб, ўшандай қишлоқларни талатиш, ўт қўйиш, халқнинг диний ҳамиятини қўзғатиш, ғазаблантириш тўғрисида берилган...

Мухтортон унинг сўзини кесди:

— Биз бу тажрибани бошқача тарзда қилиб кўрдик. Қурбон бериш ва ҳукумат аскарларини ёмон кўрсатиш ўрнига қайта яхши кўрсатишдан бошқа натижага эришмадик. Биз уч кишини кўнгилли қизил аскар қилиб Анжан орқали Жалолободга юборган эдик. Бир қишлоқда бўлган урушда булар, айтганимизча бир неча уйлارга кирган, булардан биттаси бир қизни зўрлаган... Уруш босилгандан сўнг зўрланган қизнинг онаси, уни етаклаб командирнинг олдига арзга келади. Командир дарҳол карнай чалдириб, бутун аскарларни қатор қилади-да, қизни етаклаб уларнинг олдидан ўтказди. Қиз, табиий, ўша одамни танийди. Шунда командир ундан икки оғиз гап сўраб, шу ернинг ўзида отиб ташлайди. Мана, ҳам кишимиздан ажралдик, ҳам...

Охирги сўзни марказий қўмитанинг раиси олди. У, бутун сўзлаган сўзларга яқун ясади. Босмачилик тўғрисида келганда Самандар кўрбошининг ўлдирилишини тўғри топди. Аммо «Самандар кўрбошини, ҳукуматнинг ўзи ҳийла қилиб ўлдиртирди» деб гап тарқатиш билан, унинг йигитларини қайтариш мумкин бўлганини, шу тўғрида Мухторхон шошиб қолганини таъкидлади; сўнгра Жалолобод атрофидан иш чиқмаслигини айтиб, бутун кучни Афғонистон чегарасига ташлаш ва у ерда қандай ишлаш тўғрисида сўзлаб кетди.

Ташқарида ашула, ўйин давом этар эди.

Кўнгилдаги умумий бир ғашликни эътиборга олмаганда, Саидий ўз турмушидан мамнун эди. У, Сорахонни севади. У бир вақтлар «турмуш учун хунук хотин яхши» деганига энди иқрор эмас, чунки Сорахонни энди хунук хотин деялмайди. Сорахон тез фурсат ичида унинг кўнглидан Муниسخон ишқини қувиб чиқарди. Бу ишқдан кичкина бир учқунча қолган бўлса ҳам, Саидий бунга «бир ўпиш билан сўнадиган учқун» деб қарарди.

Саидий оилада Муродхўжа домладан ҳурматли. Муродхўжа домлани кўрганда таъзим қиладиган қавм-қариндошлар уни кўрганда ер ўпгундай бўлишади. Бир куни оқсоч хотин «Раҳимжон ака» дегани учун домладан бир тарсаки еди. Домла: «минбаъд бегим дегин» деди.

Пул кўп. Бир домланинг топганиёқ оиланинг бутун талабларидан ортиб қолади. Саидий домлага қараганда икки-уч ҳисса ортиқ пул топади. Унга қарашли еттита уйнинг бир қисми шарқ, бир қисми ғарб услубида жиҳозлангилган, ясалган. Ягона камчилик — бир неча жовонларга терилган китоблар ичида биронта ҳам Саидийнинг ўз асари йўқлиги, буни эса, пул билан қилиб бўлмагди.

Шундай бўлса ҳам, Саидийнинг кўнгли ғаш. Бу ғашлик вақт-вақти билан диққатликка айланарди. Шундай чоқларда у, бошини чайқаб «оббо» дейди, уф тортади. Бу ғашлик хусусан жума кунлари, баъзан ўзи ёлғиз, баъзан ўртоқлари билан отланиб қишлоққа чиқиб келганида ортарди. Бир вақтлар комсомол ячейкаси учётига киришдан қочиб юрганида, ячейка жамоат иши юклаганда қандай кун кўрган бўлса, Саидий оилавий бахтиёрлигига қарамасдан, ҳозир шундай кун кўрарди. Бу таъби хираликнинг сабабини унинг ўзи очиб билади: бу бахтиёрлик, бу турмуш, бу кун кўриш тариқаси мустаҳкам эмас, ваъдага асосланган иш, муз устига солинган уйда. Эрта-индин ваъда бузилади ёки баҳорнинг юмшоқ еллари эсиб муз эрийди, синади, парчаланди ва оқимга таслим бўлади... Бу — ҳаёт сқими. Бу ҳаёт сқимида мислсиз гирдоблар учрайди. Бу турмуш тушда кўрилгандайгина бўлиб қолиши мумкин... Шунинг учун Саидий кеч бўлса тонг отишини, тонг отса кеч бўлишини

истамас, ўтадиган ҳар бир минут уни бесаранжом қилар эди.

Унинг учун ҳаёт энг юқори нуқтасига етган. Ундан нари борса фалокат, ҳалокат. Шунинг учун у, эртага бутун жумҳурият матбуоти «Сандий оламшумул адиб» деб қичқирадиган, хаёлида водига соладиган қасри битиб, кўчиб келишини кутиб турадиган бўлса ҳам, ўша эртадан бу кунни афзалроқ кўрар ва ўшандай адиблик шуҳратидан воз кечишга тайёр эди.

Муродхўжа домла эса ўз планларини амалга ошириш билан овора. У ҳамма вақт Сандийга «омад келганда пул топиш ва уни ушлаш керак, мол-дунё ордириш зарур» деб насихат қилгани қилган.

— Ҳозир бисотимизда ўн тўрт минг саккиз юз сўмча пул, бир юз ўттиз беш пуд ортиқча гуруч бор экан.— деди у, бир куни Сандий билан боғда шийпонда ўтириб.— Энди янги ойнинг ўрталарида иморат ишини бошласак ҳам бўлар.

Бу янги иморат боғ билан ҳовлини ажратиб турган қатор қазнақлар ўрнига тушуви керак. Сандий ўша томонга қараб анча ўйланиб турди-да:

— Лойиҳа ҳамон ўша лойиҳами?— деди.

— Ҳозирча ўша. Албатта, бу сизга ёқмайди. Буни мен ўша вақтда билган эдим.

— Менингча, қатор уйлар солишда ҳеч бир маъно йўқ. Уйлар ортиб ётибди. Янги иморат бўладиган бўлса, ҳовлига бир янгилик киритсин.

— Қандоқ бўлсин, дейсиз?

— Иморатнинг икки қанотида ердан камиди бир ярим метр баланд музалла шаклидаги уй бўлади. Ҳар иккови ҳам катта-катта деразалар билан боққа кўкрак кериб туради. Буларнинг ўртаси кўндалангига иккига бўлиниб, бир бўлаги икки томонида биттадан уй бўлган зал ва иккинчи бўлаги боққа қаратилган айвон бўлади. Агар қатор солинажак тўққиз-ўнта уйнинг пулини шу мен айтганга сарф қилинса, боққа ҳам ҳусн киради. Ана у ҳовуз кўмилиб, айвондан беш-олти сажин берида, унга қараганда икки-уч ҳисса катта ҳовуз қазилади. Истасангиз ҳовуз бўйига ҳам жой қилиш мумкин. Ундан кейин айвон билан ҳовуз орасида унча ҳам катта бўлмаган йўлка қолдирилиб, атроф гулзор қилинади.

— Ҳовли томони қандай бўлади?

— Қандай бўлар эди, залнинг эшиги ҳовли томонда бўлади. Катта-катта деразалар қурилади... Подвол бўлади.

— Бундай бўлса буни беш минг билан ҳам қилиш мумкин-ку?

— Албатта мумкин, аммо сарф қиламан десангиз ўн беш минг сўм ҳам кетади. Менингча, шундай жой бўлгандан кейин пулни аямаслик керак. Уша ўн тўрт мингни харжлаш керак бўлади. Сиз оддий ёғоч зиналик, шифти фанердан, деворлари оҳак билан оқартирилган иморат, деб ўйлайсиз шекилли? Йўқ, бундай эмас. Мармар йўнувчилар, наққошлар ва бошқа усталар ҳам анча пул олади.

Сандийнинг тасаввур қилишича, бу — водига солажак қасрига яқинроқ бир иморат бўлиши керак. Бу, домлага жуда ёқди, ишни тезроқ бошлаш тараддудига тушди.

Домлани бунчалик шоширган нарса, бир ёқдан шуни тездан битказиб кўриш хоҳиши бўлса, иккинчи ёқдан бинокорлик материаллари кундан-кун қимматланармикан, деб ўйлаши эди.

Муродхўжа домла материаллар сотиб ола бошлади. Иморат тушадиган ердаги қазнақларни буздириб майдон қилишга киришди.

— Мен бир ўйга келдим,— деди Сандий, бир куни домлага, — гарчи материал кундан-кун қимматланади, деб ўйласангиз ҳам, ҳеч нарсани олдин олиб қўйиш керак эмас, чунки, пул бекор банд бўлиб, ўлик ҳолда ётади. Шу бугунга нима зарур бўлса шуни олиш керак-да, бор пулни айлантириб туриш зарур. Айлантирилганда ойида энг ками ўн процент фойда чиқади. Агар ўн минг сўм бир айланса, минг сўм деган сўз. Сиз ўн минг сўмлик материал олиб қўяр экансиз, материал қанча қиммат бўлса ҳам, ойнинг охирида фарқ минг сўмга етмайди. Шундай эмасми? Мен Муҳаммадражаб билан сўзлашсам, ўшанга ойига ўн процент бериш шарти билан беш-олти минг сўм берсак. Нима дейсиз?

Домла севиниб кетди.

— Агар ўн фоиз берадиган бўлса ўн минг сўм ҳам беришимиз мумкин. Бир юз ўттиз беш пуд яхши, дебзира гуруч, ўлганда ўн сўмдан олади. Бундан ташқари, олти миш етти қадоқ ипагимиз бор. Ҳозирча биз шуларни сотиб ишлатиб турсак, ўн минг сўм баҳазур бероламиз. Мен

биламан, Муҳаммадражаб тажрибали. Аммо ўзи яхши одамми? Муомаласи қаттиқ бўлмаса... Хафа бўлманг тагин, шунчайики айтаётирман-да. Мен биламан...

— Бўлмаса мен олдига борай. Хайр, бундан бир ярим-икки минг даромад бўлар, аммо бу билан ҳам иш битмайди. Сизнинг ойлигингиз рўзгордан ортмайди. Шунинг учун мен ортиқроқ ишласам бўлади. Қалам ҳақи, ойлик йўли билан қанча ишлаганда ҳам бунинг чеки бор. Идсрадан ташқаридан ҳам иш олишим керак. Муаллимлик қилганман... Лаббай, яна қилишим мумкин-да! Нима дейсиз шунга?

Домла қувончидан энтикди:

— Муаллимлик кўп фойдали иш. Мен ўйлайман, бунинг адиблик ишингизга ҳам фойдаси бор.

Домла бир неча катта адибларнинг номини айтиб, шулар ҳам муаллимлик қилган, демоқчи эди.

— Мен илгари тил дарси берганман. Энди адабиёт ҳам беролсам керак.

— Албатта, ҳеч шубҳа йўқ. Бундан ташқари, яна бир иш бор. Ҳозир таржима иши ҳам жуда серунум иш экан. Бир саҳифасига уч сўм. Агар ҳар кун кечқурун ҳавсалангиз келганда уч-тўрт саҳифа қилиб қўйсангиз, бу ҳам ойига уч-тўрт юз сўм бўлади. Мен жон-дилим билан қилар эдим, афсуски ўрисча билмайман. Ҳар саҳифаси уч сўм бўлса, жуда яхши гап-да. Минг ҳарф бўлади.

— Топилармикин?

— Хоҳласангиз топилади. Мана мен топаман-да...

Домла кулди.

Саидийнинг назарига минг ҳарф жуда кам кўринди. Минг ҳарф! Уч сўм! Нега кунига бир саҳифа эмас, ўн саҳифа қилиб бўлмайди?

Саидийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Кейинги ҳафталар ичида бу планларнинг ҳаммаси амалга оширилди. Саидий Муҳаммадражабнинг олдига бориб, ўша таклифни қилди. Кўп талаш-тортишлардан сўнг у, ўн процентдан эмас, саккиз процент беришга рози бўлди. То Саидий қайтиб келгунча Муродхўжа домла унга муаллимлик ўринлари топиб қўйди ва келган кунидек буни айтишга шошилди.

— Техникумда ҳар куни, ишингиздан чиққандан сўнг, икки соат адабиёт берасиз; ойлиги — бир юз саксон сўм.

Кечки ишчилар мактабида она тили, ҳисоб, табиёт, ер билимидан ўқувчиларга ёрдам берасиз. Ҳар куни кечқурун икки соат; ойлиги — икки юз қирқ сўм.

— Таржима нима бўлди, топдингизми?

— Топдим. Чаканароқ иш бўлса ҳам, доимий экан. Лавҳалар қорхонасида кўп миқдорда турли лавҳалар таржимаси бўлиб турар экан, саҳифасига тўрт ярим сўм ҳисобидан сўзлашдим.

Саидий иш бошлади. У ҳар куни дарс бериш, таржима қилиш билан қанча пул топса, газета идорасидан ҳам шунча даромад қила бошлади. Бироқ, газета идорасидан қиладиган даромади узоқ вақт давом этмади. Оммавий бўлимнинг мудирини Кенжа ажойиб бир хушёрлик қилди: сўнги вақтларда мухбирлар, юборган хабарларининг биринчи қоғози устига «гонорарлик» деб ёза бошлади, улардан баъзи бирлари эса хабарнинг ҳар бир қоғозига ёзар эди. Кенжа шунинг сабабига қизиқди. Нега илгари бундай эмас эди-ю ҳозир шундай? Наҳот «гонорарлик» деб қўйилмаган хабарларга биз ҳақ тўламасак?

Кенжа буни текширишга киришди, мухбирларга пул юборилиши тўғрисида кассир Салоҳиддиндан сўраган эди, Салоҳиддин елкасини қисиб «тушунолмаيمان», деди. Кенжа ведомостларни кўрмоқчи бўлган эди, бош бухгалтер қовоғини солиб, «мен сенга кўрсатмайман» деди. Жанжал кўтарилди. Бухгалтер Кенжани «иғвогар» деди. Кенжа унинг устидан муҳаррирга арз қилди. Муҳаррир ҳар икки томонга ҳам насиҳат қилди. Бундан бохабар бўлган Саидий, дарҳол Кенжани бир ойлик командировкага юбориш йўлини қидирди ва топиб, юборишга муваффақ бўлди, аммо ўзи мухбирларнинг ҳақини ҳўплашдан тийлиброқ турди.

Иморатнинг пойдевори ердан кўтарилган сайин Саидийнинг кўнглига янги ғашлик туша бошлади. Бу ғашлик фақат гап мажлисларидагина кўнгилдан бир оз кўтарилиб турар эди.

XI

Саидий бир куни ишдан кеч, жуда диққат бўлиб келди. У одатда боғ томонга ўтиб, қизгин кетаётган бинокорликни айланар ва кекса усталарнинг бўлажак иморат

тўғрисидаги мақтовларини эшитиб, ҳордиғини чиқарар эди. Бу кун, худди узоқ йўлдан чарчаб келгандай, судралиб тўғри уйга кирди, дераза ёнидаги качалкага ўтирди. Игна билан тарақнинг тишларини тозалаб ўтирган Сорахоннинг кайфи ҳам Саидийникидан яхши эмас эди. У, этагига тушган кирларни қоқиб, ўрнидан турди-да, бориб диванга чўзилди.

— Совуқ чой борми?— деди Саидий, ўзини елпиб.

— Чанқабсиз-да, — деди Сорахон, — борган жойинг. нэда чой дамлаб бермадимми?

Сорахон бениҳоят кунчи хотин чиқди.

У, Саидийнинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўздан хиёнат белгилари излар, ҳар куни шу важдан бир ништар урар эди. Саидий шу чоққача захрини ичига солиб келар эди, бугун гаши келди.

— Йўқ! Чойга аталган сувга чўмилишга тўғри келди,— деди.

— Биламан!..— деди Сорахон йиғламсираб.

Саидийнинг жони чиқиб кетди. Олдинги уйдан сёқ товуши эшитилди.

Саидий, Сорахоннинг онаси келаётир гумон қилиб, тек қолди., чунки аксари Сорахон билан орада гап қочганда онаси аралашса катта дилсиёҳлик бўлар эди. Кўп йиллар касал ётиб ўлган мурда сингари бўлган бу хотин, Саидий тўғрисида қизидан кўра ортиқроқ кунчи эди. У, Саидийнинг қаерга борганини, ким билан сўзлашганини мудом суриштириб билиб юрар ва агар бирон шубҳага тушса қизи орқали, ёки жуда чидайолмаса, ўзи Саидийни сиқиб жонини олар эди. У гапирса, Саидий сўз қайтаришга юрак қилолмас, чунки, бир оғиз сўз қайтарса, уч кунгача боши ғурбатдан чиқмасди. Шунинг учун Саидий унга «булбули гўё» деб ном берган.

Эшикдан Муродхўжа домла кириб келди. У, ўрдак сингари лапанглаб ўтиб Саидийнинг қаршисидаги креслога ўтирди-да, узун кекирди:

— Худога шукур,— деди, яна кекирмоқчи бўлиб бўйинини чўзиб.— Ош бўлсин мирза йигитга... Хўш, нима янгиликлар?

— Ҳеч...

— Ҳимм... Бир жойдан йигирма етти кутн бўёқ топдим. Ун олти қадоқ алиф мой топдим. Бўёғи яхши бўёқ-

лардан. Мойни айтинг, худди мураббо, жонивор... Арзон... Ҳимм... Хўш, яна бир иш... Утган ҳафта Аббосхон мактаблар учун ҳозирги ўзбек адабиёти намуналарини тузинг, деганда қўлим тегмайди, деган эдим. Уйлаб турсам, тузишим керак экан.

— Албатта тузишингиз керак. Модомики, шунга эҳтиёж бор экан, сиз тузмасангиз бошқа киши тузади. Масалан, Кенжа тузиши мумкин. У вақтда нима бўлади?

— Албатта бу жиҳатдан зарур-ку, аммо бошқа жиҳати ҳам бор. Агар ҳажмини каттароқ қилсам, иморатга керакли ҳамма бўёқ ва сирларнинг харажатини кўтаради. Ҳа, дарвоқе сизга таржима қилинадиган беш олтига ариза топиб қўйдим. Ҳар қайсига уч сўмдан гаплашдим.

Орада бир неча минут жимлик ҳукм сургандан кейин, Саидий деди:

— Мен бундан бир мунча вақт илгари бир фикрга келиб, буни Ёқубжонга ҳам айтган эдим. Шу фикримнинг тўғри эканига шу ой ичи, оқибат бу кун яна ишондим. Яъни, менинг янги гап ташкил қилолмаганим, ёки бирон кишини бор гапга тортолмаганим — ношудлигимдан эмас, дейман. Ёқубжон тўплаган одамларни мен ҳам тўплай олар эдим, чунки, буларни тўплаш янги бир нарсани вужудга келтириш эмас. Мана, нега шу вақтгача жўраларнинг сони ҳамон ўша — тўққиздан ортмайди? Чунки пишган, етилган, озгина шабададан дув этиб ётакка тўкиладиган одам кам. Пишмаганларини пишириш учун кўп ва давомли меҳнат керак. Бу меҳнатни ҳали балоғатга етмаган ёшларга сарф қилиш керак.

— Албатта, ҳеч шубҳа йўқ. Ёшларни қўлга олиш деган сўз, ёшликдаги тарбияни қўлга олиш деган сўз.

— Адабиёт намуналарини тузиш ҳам, шу нуқтаий назардан ёмон иш бўлмас.

Муродхўжа домла бу фикрни маъқуллади.

Оқсоч кириб, овқат тайёр бўлганидан хабар берганда, домла ўрнидан тураётиб, чўнтагидан бир хатни олиб, Саидийга узатди.

— Эҳсон деган ўртоғингиз бор экан. Кўп аҳмоқ одам кўринади...

Саидий хатни олиб кўздан кечирди:

«Дўстим Саидий!

Илари ёзганларим сингари бу хатнинг ҳам тақдири белгисиз. Билмадим қаерда кимнинг қўлида қолиб кетади.

Бошқа жойга кўчибсиз деб эшитдим. Билмадим, ўша ҳужрадан кетиш мажбурияти сизни бошқа жойга кўчирганми ёки ўша ерга кўчиш мажбурияти ҳужрани ташлаб кетишга мажбур қилганми? Менинг учун ҳар иккови бир эмас. Агар бу хатнинг қўлингизга тегишини аниқ билсам, нега шундай эканини ёзар эдим. Уқишимни битирдим. Бу хатни Қримдан ёзаётирман. Қримда икки ой тураман.

Мен сизнинг олдингизга диплом билан бораман. Сиз, албатта, мени бир неча асарларингиз билан қарши оласиз.

Сизга доимий ҳурмат билан: Эхсон».

Домла чиқди. Саидий хатни яна ўқиди. Иккинчи ўқишда хатнинг қаеридир унга ёқмади. «Қизиқ,— деди — ҳужрани ташлаш мажбурияти бу ерга кўчирдимми... барибир эмасми?».

Овқат маҳалида «булбули гўё» одатдагича яна талай одамларини ёмонлади, аллақаерда бўлган жанжалда ким ҳақ, ким ноҳақ экани, оқсоч бир неча мартаба танбиҳ этилишига қарамасдан, бу кун яна шипиргини деворга суяб, тикка қўйгани тўғрисида титраб-қақшаб сўзлади. Унинг асабга тегувчи товуши ва сўзлари ҳар кун Саидийнинг еганини заҳар-заққумга айлантирар эди, аммо бу кун ундан ҳам кўра хат Саидийни асабийлаштирди.

Овқатдан сўнг Саидий хатни яна бир неча мартаба ўқиди ва ҳар ўқиганида ундан табиатини хира қиладиган бир нарса топар эди. «Мен сизнинг олдингизга диплом билан бораман, сиз мени ўзингизнинг асарларингиз билан қарши оласиз!» Бу нима деган сўз? Шу билан нима демоқчи?

Домла «бу одам аҳмоқ кўринади» деганда унинг аччиғи келган эди, аммо ҳозир айтса тасдиқлар эди.

У, ётоғига кирди; ечинаётиб, ётиш фикридан қайтди, аммо нима қилишини билмас эди; кейин отланиб бир ай-

ланиб келишга жазм қилган эди, стнинг қишлоққа кетганини эслаб, яна бўғилди.

Домла эшикдан бошини тикди.

— Муҳаммадражабга яна бир хат ёсангиз...

Муҳаммадражаб саккиз минг сўмни ойига саккиз процент фойда бериш шарти билан олиб, икки ойдан бери на фойда берар эди, на танини. Саидий бир неча марта ба хат ёзди, жавоб бўлмади.

— Мен бундан сўнг хат ёзмасликка қарор бердим.

Домланинг кўзлари олайиб кетди.

— Ҳа, нега? Фойдасини бермаса ҳам гўрга, саккиз минг сўмни қайтарсин...

— Йўқ, йўқ, фойдасини-ку, оламинг. Узим борсам дейман.

— Узингиз биласиз...

Домла эшикни ёпди ва зарда билан гурс-гурс қадам ташлаб боққа томон ўтиб кетди.

Саидий айвонга чиқди, чекиб турган папиросини жаҳл билан ерга урди-да, велосипедни етаклаб кўчага чиқиб кетди.

XII

Саидий дарвоза олдида узоқ туриб қолди; қўллари рульда, бир оёғи педальда, миниб жўнашга тайёр, аммо қаёққа боришини билмас, ўпкаси тўлиб, йиғлагуси келар эди.

Саидий қоматини ростлади, велосипедни етаклаб кўчанинг у юзига — майхона томонга ўтди, майхонага кириб, прилавка олдига келди ва бир кружка винога пул узатди. Майхона эгаси пиво кружкасини чайқаб, вино қуйиб берди. Саидий бир кружка винони, чўллаб келиб сув ичгандай шимирди. Вино унга ҳеч қачон ҳозиргича лаззатли татимаган эди, яна бир кружка сўради; то кўзига одамлар майда, қийин ишлар осон кўрингунча ичди-да, кўчага чиқди ва велосипедга миниб, шаҳардан ташқаридаги истироҳатгоҳ — булоқ бўйига жўнади. Саидий куннинг иссиқлигига қарамай, велосипедни тез ҳайдаб, ҳаял ўтмай қўрғондан чиқди ва серқатнов, чанг булоқ йўлидан борар экан, ўйлар эди: «энди бундан сўнг турмушни маълум бир йўлга солиш керак. Идора олти

соат вақтни олади. Ишдан келгандан сўнг, дарс вақтигача ухлаб олиш керак. Дарсдан соат тўққизларда келар эканман, бир ёки бир ярим соатни таржима ишига бериб, қолган вақтни асар ёзишга сарф қилай. Ҳар куни уч-тўрт соат вақт берганимда ҳам анча иш қилиш мумкин. Нега шу вақтгача шундай қилмадим? Иморат битгандан кейин, дарс беришни ташлайман ва бутун вақтни асар ёзишга бераман. Шундай қилсам, қиши билан бир неча жилд асар ёзиш мумкин. Энди қандай ёзишни биламан. Ҳар ўтирганда наҳот бир ҳикоя ёки бирон романнинг бир бобини битиролмасам? Муҳаммадражаб фойдани ҳам танга қўшиб, айлантираётган бўлса керак. Борсам ҳеч бўлмаганда икки ярим минг сўм олиб келаман. Иморат учун пул керак бўлса, пул топиш писанд эмас. Умуман, энди менинг ошиғим олчи. Ҳамма вақт олчи туради...»

Кайф унинг хаёлини яна олиб қочаётган эди, велосипеднинг орқа филдирагидан «қарс» этиб чиққан товушдан бир чўчиб тушди. Орқа филдиракнинг дами чиқди. Камер ёрилди. Сумкада на резинка бор, на елим. Булоқ ҳали узоқ. Шаҳар кўрғони кўриниб турибди. Назарида, худди шу дарвоза оғзида велосипед устаси бордай бўлди. Бориб, дарров камерани ямамоқчи ва йўлда давом этмоқчи бўлиб, дарвоза камерани оғзига келди. Уста йўқ эди. Уста қидириб ичкарироққа юрди. Икки-уч мўлжаллаган жойидан ҳам уста тополмаганидан сўнг, булоққа бориш ниятидан воз кечди. Куннинг иссиғида тарқала бошлаган кайф билан шунча йўлни пиёда босиб уйга бориш кўп машаққат эди. У, ҳозир уйга қайтишни сира истамас эди ҳам.

Сандий велосипедни етаклаб секин-секин қадам ташлаб борар эди, стадион ёнидан ўтиб кетаётганида биров чақиргандай бўлди. Сандий тўхтаб аввал орқасига, сўнг-ра кўчанинг у юзига қаради. Кўчанинг у юзида Мунистон турар эди. Сандий кўчанинг у юзига ўтди.

— Қалай, омонмисан? Кўринмайсан? — деди Мунистон. — Одам соғиниб қолар экан. Нега мунча озиб кетибсан? Қалай, хотининг билан иноқмисан?

Сандий кулди.

— Узингдан қиёс қилавер. Сен эринг билан иноқмисан?

— Албатта!

— Ростданми? Мен бутунлай бошқа гап эшитдим-ку?

— Эййй... одамларнинг гапи...

Иккови секин-секин қадам ташлади. Мунисхон анча ергача ўз иши, танийдиган, сўзлашадиган кишиларқ сбрўси тўғрисида сўзлаб борди.

— Яқинда марказга бордим. Комиссарлардан кўпи ни биламан. Кўпи мени «қизим» дейди. Мен ҳам «ота» дейман. Ота бўлмай ўлгурлардан биттаси, «менга тегмайсанми?» деди. «Эй ўлинг ота бўлмай», дедим. Шундақа деганидан бери ўша билан гаплашмайман.

Мунисхон илгариги Мунисхон эмас, илгари кишини мафтун қиладиган кўзлар, энди маст кишининг кўзидай қизил ва қисилган, худди ёшланиб тургандай кўринади; хусусан кишига қараганда, атайлаб кўзларини сузиб қарайди ва шу қараши билан гўё «мени яхши кўрмайсанми?» деганга ўхшайди. Саидий унга қараганда кўз олдида турган Мунисхонни эмас, бундан учтўрт йил бурунги Мунисхонни тасаввур қилар, буни тасаввур қилганида, илгариги ҳаёти кўз олдидан ўтәр, шунинг учун ҳозир Мунисхон билан бир минут бўлса ҳам ортиқроқ суҳбат қуришга иштиёқманд эди.

Саидий студентлик вақтида ўз турмушидан норози эди: факультет ва комсомол ячейкаси уни ўз ҳолига қўймас, ҳозиргига нисбатан қашшоқлик билан кун кўрар, ҳеч ким танимас ва обрўси йўқ эди. Аммо ҳозирги ҳаёти билан у вақтдаги ҳаётини чағиштириб қараганида, икки орада қарилик билан йнгитликдай фарқ кўринарди. Илгари у йнгит эди, энди чол; илгари ҳаётга энди қадам қўйиб келаётган эди, энди ҳаётдан кетаётир. Шунинг учун кексаликдаги ҳузур-ҳоловатдан кўра ёшликда тортилган «оҳ» афзалроқ эканини сезар эди.

Мунисхон хайрлашмоқчи бўлиб қўл узатганда, Саидий унинг қўлини қўйиб юбормади.

— Мунис, бир ов юрайлик...

— Йўқ, мени бир катта одам йўқлаган экан, телефон қилайчи, нима дейди... Бошқа куни. Ҳозир қаёқдан келаётган эдинг?

— Нима қилишимни билмай, булоқ бўйига бормоқчи бўлиб, йўлга чиққан эдим. Велосипеднинг камери ёрилди. Асбоб йўқ. Уста тополмадим.

— Ўзинг тузатишни билсанг, мен асбоб топиб бераман. Ҳу кўчанинг бошигача борайлик...

Кўчанинг бошига етганда Муниسخон Саидийни бир дарвозага бошлаб кирди-да, кираверишда чап қўлдаги, қора клеёнка билан қопланган эшикка калит солди.

Уй, Саидийнинг илгариги хужрасига ўхшаган тор, эммо шифти паст, поли цемент, бир қаватлик кичкина деразасига газета тutilган. Уйнинг бутун жиҳози тўрдаги битта темир карават ҳам унинг бош томонига қўйилган бир стол ва унинг остидаги икки табуреткадан иборат. Карават худди ҳозир биров туриб кетгандай: кўрпа, ёстиқ бетартиб, оқ рўйжа оёқ томонда ёжимланиб ётарди. Саидий велосипедни деворга суяб, Муниسخон қўйиб берган курсига ўтирди. Муниسخон караватдаги кўрпани тузатиб, рўйжани ёпди-да, ташқарига чиқиб, ҳаял ўтмай кирди.

— Ҳозир асбоб олиб келади— деди, киришда негадир эшикнинг иллагини солаётиб,— уй иссиқ, кўйлагингни еч.

Уйнинг иссиқлигидан қатъий назар, велосипедни тузатиш учун ҳам кўйлакни ечиш зарур эди. Саидий кўйлагини ечгани ўрнидан турмасдан илгари, Муниسخон гўё олдида гўдак ёки ўз эри ўтиргандай, ҳеч ибосиз устки кўйлагини еча бошлади. Саидий тўхтади, юраги «шув» этди. У бир вақтлар Муниسخон билан дарс тайёрлаб ўтирганида, унинг қўлини ушлаб, яна бир сафар унинг ёқасидан баданига кўзи тушиб шу ҳолга тушган эди. Муниسخон кўйлагини ечиб, карават поясига илда-да сочини ёзиб жойига ўтирди. Саидий ҳамон тикка турар ва нима қилишини билмас эди.

— Ҳа, нега ечмайсан?— деди Муниسخон кулиб, таралиб турган сочи билан кўкрагини беркитиб.

Саидий бирдан совуди. Унинг қаршисида оддий хотин, оддий бадан турар эди. Бундан бир неча секунд илгари кўпириб турган қони сусайди; йигитлик туйғуси, устига ҳўл кўрпа ёпилган ўтдай, босилди.

Саидий кўйлагини ечиб ўз ўрнига ўтирди. Муниسخон икки қўлини стол устига ташлаб унинг юзига тикилди.

— Хотинингдан қўрқасанми?

Саидий жавоб бермади.

— Вино ичасанми?

Саидий яна тек қолди, анчадан кейин нимадир де-моқчи бўлиб, Муниسخоннинг юзига кўз ташлаган эди, у яна сочи билан кўкрагини беркитди ва, Саидий туриб олдига бораётгандай, қочишга тайёрланди. Саидий айта-диганини айтолмай, яна ерга қаради. Муниسخоннинг бу ҳаракатлари ҳар қандай эркакни ҳам ҳужумдан кўра ўзини мудофаа қилиш тўғрисида ўйлатар эди...

Саидий эшикка қаради. Муниسخон ўрнидан туриб карават ёнига келди ва Саидийнинг орқасида туриб, бир қўли билан унинг иягидан ушлаб, ўзига бурди. Саидий гавдаси билан ўгирилиб унинг белидан қучоқ-лади, аммо бу қучоқлаш, айна кучга тўлган йигитнинг хотин қучоқлаши эмас эди.

Муниسخоннинг хўрлиги келди ва бу хўрлик секунд ўт-май ғазабга айланди. Бу қандай ғазаб эканини фақат мақсадига эришолмаган хотинни ўз кўзи билан кўрган кишигина тасаввур қила олади.

Муниسخон Саидийнинг тиззасидан ирғиб турди ва, тешишга тайёрланаётган курк товуқдай, тисарилди, соч-ларини ғижимлаб, Саидийнинг юзига тикилди ва қич-қирди:

— Мен хотинингдан, ўша дастмолқовоқдан камми?

Саидий кўрқиб кетиб, ўрнидан турди ва қалқиб йиқиляётган Муниسخонни ушлаб қолмоқчи бўлди, ул-гурмади. Муниسخон ўзини караватга ташлаб илондай тўлғониб хўнгради.

— Муниسخон,— деди Саидий,— Муниسخон!..

Муниسخон ирғиб ўрнидан турди ва ўтириб кафти билан кўз ёшини артди-да, яна қичқирди:

— Сен қўлимни ушлашга зор бўлиб юрган йигит-ларнинг битта ҳаром тукига арзимайсан! Нимангга ишонасан?! Чиройинггами?! Ит ғажиб ташлаган ошиқ-дайсан. Ёзувчилигингга-ми? Ниманг бор?

— Ҳеч нарсам йўқ...

— Нима ёзиб қўйибсан?!

— Бўлди!— деди Саидий бир оз пўписа қилиб.

— Айтчи, қани ёзувчи бўлиб нима қилиб қўйиб-сан?!

— Ҳеч нарса қилганим йўқ, Муниسخон...

Сайдий бу гапни хўрлиги келиб, ўпкаси тўлиб айтди, лекин минут ўтмай бу хўрлик, Мунисхоннинг хўрлиги сингари, ғазабга айланди. Мунисхон яна нимадир демоқчи бўлиб бошини кўтарган эди, Саидий қулочкаш қилиб тарсаки билан тортиб юборди. Мунисхон караватдан ағдарилиб тушди. Саидий, унга қайрилиб ҳам қарамасдан, велосипедини етаклаб чиқиб кетди.

XIII

Августнинг бошларида иморат битди, лекин Саидий ишга ўтириш учун ҳамон хотиржам эмас эди. Домлага меросхўр бўлувига ишонган кунларидан бошлаб бирон дарахтнинг пўстлоғига етган зарардан тортиб ёмғирда деворнинг нам тортишигача унинг диққатини жалб қиладиган бўлган экан, шаҳарда уй-жой танглиги ҳукм сурган бир пайтда шунча иморат устига яна бир иморат бино бўлиши ташвиш ордирмай қўймас эди.

Бундан ташқари, домланинг айтишига қараганда, қўр битган, бисотда ортиқча пул қолмаган. Муҳаммадражаб, юзсизлик қилиб, домланинг олдида Саидийни ерга қаратиб қўйди. У, ўн минг сўмни саккиз процент фойда бериш шарти билан олиб, талай вақтдан кейин танининг ўзини қайтариб берди. Саидий пулнинг фойдасини қистаб унга қаттиқ гап айтолмади, чунки орада гап қочса, бу вақтда икки кўзи ожиз бўла бошлаган опаси тул бўлар эди.

Муҳаммадражабнинг фойдани еб кетишидан Саидий заррача манфаатдор эмаслигини, қайта зарар тортишини домла жуда яхши билади. Шундай бўлса ҳам, «Шу фойдани Муҳаммадражаб еб кетди-я. Муҳаммадражаб ким? — Сенинг поччанг, ўзингники» деган маънони ўзи шама қилар, хотини ва қизи орқали очиқдан-очиқ билдирар эди. Саидий бу гапни кўтаролмасди, шунинг учун туни-куни ишлар, қандай йўл билан пул топиш мумкин бўлса шуни қилар, Сорахон ва «булбули гўё»нинг оғзини пул билан қоплашга тиришар эди. Шундай қилиб, бир ёқдан мулк-амлок, унга етажак ва етиши гумон қилинган зарар ташвиши, иккинчи ёқдан пул топиш ғами билан, Саидий тез фурсат ичида «Иморат битган кун-

дан бошлаб астойдил ўтириб китоб ёзаман» деган ниятини унутди.

Пул, пул, пул! Саидий бир сўм ишласа, оила ўн сўм талаб қилади. Саидий ўн сўм ишласа, оила пул озликдан қон-қора қақшайди.

Ойнинг охирида Саидий ойлигини келтириб одатдагича Сорахоннинг қўлига топширди. Сорахон пулни олиб чиқиб кетди-да, дам ўтмай ранги ўчиб кирди.

— Нега бу оз? — деди у, ёғжимлаган пулни стол устига ташлаб.

— Нимаси оз? Кеча ҳисоб қилиб қўлимга қанча пул тегишини айтган эдим-ку!

— Қани, ўшандан ҳам саккиз ярим сўм кам...

Саидий индамади.

Сорахон чиқиб кетаётиб, жонга тегадиган товуш билан дўнғиллади:

— Эрга тегиб нима кўрдим, тўртта келинчак олдига кийиб чиққудай кийимим йўқ. Мен билан барабар эрга текканлар тўрттадан амиркон туфли йиртишди.

Сорахон эшикдан қайтди ва дераза олдига қўйилган курсига тескари, Саидийга орқасини ўтириб ўтирди-да, йиғлади.

Сорахоннинг онаси чойнакда чой олиб кириб, столнинг устига қўйди. Унинг ранги ўчган, кўкарган эди. У, эшикдан кириши билан Саидийнинг юраги шув этиб кетди: «Оббо, бу касофатнинг йиғлаб ўтирганини кўрмаса гўрга эди» деди ичида ва бор кучини тўшлаб, «булбули гўё»га илжайиб қаради. «Булбули гўё», пиёлаларни чайқаётиб Сорахонга қаради.

— Ҳа, тагин нима бўлди? Йиғлама, йиғлаш билан рўзгоринг тузаладиган бўлса аллақачон тузалар эди...

Саидийнинг юраги гумуриб кетди. У, иш бўлмасига кириб кетишни ва кутилиб турган жанжалдан қутулишни истар, аммо ўрнидан туриши биланоқ «булбули гўё»нинг портлаб кетишидан қўрқар эди.

«Булбули гўё» тез-тез чой ҳўплар, қилт-қилт ютар ва ҳар «қилт» этган товуш Саидийнинг юрагига эриган чўян бўлиб томар эди.

Саидий бир пиёла чойни не машаққат билан ичиб, бўлмасига кириб кетди ва эшикни зичлаб ёпди-да, бо-риб стол ёнига ўтирди. Нариги уйда «булбули гўё»

атайлаб, Саидий эшитсин деб, қизига қаттиқ-қаттиқ сўзлар эди:

— Хотин боқиш шундақа бўлади. Эрта тегиб бир майлис қилганинг йўқ, ё бўлмаса беш-ўнта хотин-халажни чақириб, олдига бир товоқ ош қўймадинг. Сен эрга тегиб мен нима орзу-ҳавас кўрдим, ўзинг нима орзу-ҳавас кўрдинг? Сен тенги келинчакларнинг уйига кирсанг оғзинг очилиб қолади: қўш-қўш тилла соатлар, тилла билагузуклар... Олган ойлигига берса тўртта тиррақи кўй беради!..

Саидий шунча ўзини бошқа нарсалар билан овунтиришга тиришса ҳам, «булбули гўё»нинг товуши қулоғига кирар эди.

Муродхўжа домла Сорахон ва хотини билан Саидий орасида ўтган гап тўғрисида ўзини билмасликка солади. Саидий эса чиндан «у билмайди, билса ҳеч шубҳасиз аралашиб, буларни газаблайди» деб ақида қилар, аммо бу ҳақда ўзи гапирмас ва гапиришни бачканалик ҳисоблар эди.

«Хотин боқолмаслик» таънасини эшитмаслик учун кеча-кундуз ишлаш, пул чиқадиган бўлса ҳар қандай ишдан қочмаслик керак бўлди... Саидий газета идорасида ишлайди, кечқурунлари курсма-курс юриб дарс беради, бундан ортган вақтини аризалар ва турли лавҳалар таржима қилишга сарф қилар эди. Таржима ишини илгари «иморат битгунча вақтинча машғулот» ҳисоблаган эди, энди бу доимий, бўлмаса оч қолиш хавфи бўлган машғулотга айланди. У шунча банд, шунча кўп ишлар эдики, асар ёзиш эмас, бу ҳол қачонгача давом этиши, нега бир боши учун мунча кўп ишлашга мажбур экани тўғрисида ўйлашга ҳам вақти бўлмас эди. Сўнгги вақтда ҳар қанча ҳориса, ҳар қанча кеч¹ётса ҳам уйқуси келмайдиган бўлди; қулоғи гув-гув этиб, назарида, мияси чирсиллаётгандай бўлар эди.

Унинг ягона бўш вақти уйқусизлик билан ўтган соатлар; бундай соатларда ўйласа, ўйи ўзини яшашга иқтидорсиз ҳис қилишдан нари бормас эди.

Август ойи тамом бўлиши билан қисқа муддатли курслар ёпила бошлади. Сентябрнинг ярмига борганда, икки доимий ўринни ҳамда таржима ишларини эътиборга олмаганда, Саидий ишсиз қолди. Бу икки доимий ўриннинг

бири идора, иккинчиси эса ҳар куни кечқурун икки соат вақтини оладиган бир курс эди. Саидий идорадан келиб овқатдан сўнг дарс вақти бўлгунча бир икки соат истироҳат қила бошлади. Шу икки-уч соатлик истироҳати ойнага қанчага тушувини Муродхўжа домла дарров ҳиссблар кўрди.

«Булбули гўё» бир куни қизидан койиди ва бошига муштлаб, деди:

— Хўшшаймай ўл!.. Қачонгача мен сенинг эрингни пайлайман? Керак бўлса ўзинг қара-да!.. Шу аҳволинг бўлса мендан кейин ҳолинг маймунлар йиғлайди. Менинг кўз олдимда шундай қилиқлар қилади-ю!..

— Нима қилди?— деди Сорахон, чўзиб.

— Эр деганни хотин қўлга олиши керак... Неча кундан бери зеҳн соламан, уйга келган ёш-ялангларга қарайди, илжаяди. Ойпошшанинг келини томда юрган эди, эринг тикка қарагани мендан истиҳола қилди шекилли, атайлаб уйдан ойна олиб чиқиб, ойна билан қаради. Олди-га келсам ҳеч нарсани билмаган бўлиб, ойнага қараб тишини тозалаётипти. Уйга кириб деразадан пойлаб турсам, секин битта кесакни олиб томга отди. У манжалақи ҳам кўзини сузади... Ушандан сен камми? Кўрмайсанми, қачон қарасанг уйда. Қиламан деса иш қуриб кетибдими?

Сорахон «шунча иш бўлган экан, мен қаерда эдим, доим уйдаман-ку» дейиш ўрнига, тутақиб кетди.

— Узим биламан!— деди у, йиғламсираб ва эшик олдидаги супада ёнбошлаб газета ўқиб ётган Саидийнинг олдида чиқди.

Саидий ҳеч гапдан хабари йўқ, бундан бир ярим йил бурун бир газетада босилган мақоласини ўқиб, ўша вақтдаги қаламининг ўткирлигига ҳайрон қолиб ўтирар эди. У Сорахоннинг авзойини кўриб қўрқиб кетди. Чақмоқ ялт этгандан сўнг момақалди роқ қанча муқаррар бўлса, Сорахоннинг бундай кайфиятидан сўнг «булбули гўё» нинг сайраши шунча муқаррар эди. Саидий шундан қочиб ўрnidан турди ва иш бўлмасига кириб кетди.

— Ҳа, энди бизга қарагингиз ҳам келмай қолдимиз?— деди Сорахон, унинг кетидан кириб.

— Нима бўлди, аввал тушунтир, гуноҳим бўлса тавба қилай. Нима қиласан ўзингни ўзинг дилсиёҳликка солиб? Балки арзимаган нарсадир...

Сорахоннинг юпқа лаблари пирпиради.

— Битта хотинни эплаялмай, яна кўнглингиз бошқасини ҳам тусадими?

Саидийнинг юзидан асабий кулги акс этди.

— Хўш, кимга совчи қўйибман?

— Ҳаммага, Холниса манжалақига! Қачон қарасам уйдасиз. Қиламан десангиз иш қуриб кетибдими!

— Холниса ким ўзи?

Сорахон ўзини диванга кўтариб уриб, бор товуши билан ҳўнграб йиғлади. Бу йиғи Саидийнинг бошига кутмаган балоларни келтириши аниқ эди. У ёлборабошлади:

— Сорахон, аввал менга тушунтир... Сорахон... Майли, нима десанг хўп, сен менга тушунтир, гуноҳим бўлса тавба қилай...

— Ғарнинг оғзи тавба қилади, холос!— деди Сорахон, йиғи аралаш қичқуриб.— Мен энди кўрибманми?.. Худо кўтарсин!

«Булбули гўё» чой кўтариб кирди. Саидий ўтирган ерида кесак бўлиб қолди

— Тагин нима бўлди?— деди «булбули гўё», чойни стол устига қўйиб,

— Нима эканини ҳали менга ҳам айтгани йўқ,— деди Саидий илжайишга ҳаракат қилиб.

— Қўйинг-ей, Раҳимжон, гапирманг-ей! Худо урди кетди. Қизим қўлингизга тушгандан бери бир кун рўшнолик кўрмади. Бирон муддаонгиз бўлса очиқ айта қолинг-да...

«Булбули гўё» сайраб кетди. Сорахоннинг рашкидан бошланган гап Саидийнинг рўзғор ғамини эмаслигидан ўтиб, Муҳаммадражабнинг фойдани еб кетганигача етди.

— Опангиз «укам қайнарасини боқиб ётипти» деб ўйлайди шекиллик-да!... Хабар ийўкки...

Саидий индамади. Унинг вужудига аллақандай заҳар тарқалди. Бу заҳар вужудини титратиб секин-секин бошигача келар, бунини Саидийнинг ўзи сезиб турар эди. «Булбули гўё» ҳамон сайрар эди. Саидий иш столи ёнига келиб ўтирганида юзининг тсмири тортишиб, башараси қийшайди ва бор товуши билан қичқирди:

— Нима қилай, бўлганим шу!

Бу товуш ўзига узоқдан эшитилар эди.

— Шунча вақтдан бери ўзимни ўтга, сувга уриб боқдим, кийим-кечагингизга қарадим. Энди менда ҳам қурбат қолмади. Қизим бисот қилиш ўрнига, менинг бисотимни тамом қилди...

Саидий сўзлай олмас эди, лабини бурди.

— Ҳа, боқмадимми? Кийим-кечагингизни қилмадимми? Оббо! Эсингиздан чиқдим, келганингизда оёғингиздаги ботинканинг ипи симдан эди...

Саидий беихтиёр ўрнидан турди ва қўлини кўтариб бор кучи билан столнинг устига урди. Стол устидаги бир тахта ойна майда-майда бўлиб, Саидийнинг билак ва бармоқларини тилди; ўзи аввал креслога, ундан дўмбалоқ ошиб ерга тушди, совуқда қолгандай, ияги титрар, бет мускуллари учар, эич қисилган тишлари орасидан оппоқ кўпик сизиб чиқиб, панжа ва билагидан тизиллаб оққан қонга қўшилди ва янгигина бўялган полдан бир томонга қараб оқа бошлади. Эсини йўқотиб қўйган «булбули гўё» қочиб кетаётиб, эшикда Муродхўжа домлага ўзини уриб олди ва йиқилди. Сорахон унинг устидан ҳатлаб ўтиб кетди. Домла қўққисдан уйқидан уйғотилган кишидай гидроксиз ҳаракат қилар, аммо ичкарига кирмас эди. Унинг кетидан югуриб келган оқсоч дарҳол уйга кириб, Саидийнинг олдига келди ва унинг кўйлак ёқасини бўшатиб, сувга югурди; сув олиб келиб бетига сочди ва узун этаги билан елпий бошлади. Домла эшик олдида ўтириб қолди ва зўр бериб титрар эди. Анчадан кейин Сорахоннинг қичқириб йиғлаган товуши эшитилди. «Булбули гўё» домланинг ёнига ўтириб, алақандай дуолар ўқир эди. Сорахон жўжасини олдирган товуқдай югуриб келиб, қичқириб йиғлаганича, онасини икки-уч тепди.

— Худо кўтарсин сени... Қани шу ўлсин-чи!.. Шу ўлсин-чи... Худо урсин уйингда турмайман! Вой-дод...

Оқсоч, Саидийнинг қўлига қадалган ойна парчаларини суғириб ташлади-да, елпишда давом этди ва то Саидий кўзини очиб, сув сўрагунича ёнидан кетмади, Бу орада уч соатдан ортиқ вақт ўтди. Домла, Саидийнинг ҳушга келганига ишонганидан сўнг, олдига кириб кўп меҳрибончиликлар қилди ва хотинини икки тарсаки урди.

Шу жанжалдан кейин «булбули гўё» нинг жағи анча тийилди, Саидийнинг кўзига кам кўрина бошлади.

Бир куни Саидий ишдан жуда хурсанд қайтди. Бундан олти-етти ой илгари бир журналга юборган ҳикояси расмлар билан безатилиб босилган. Уйга келганида унинг хурсандлигига хурсандлик қўшилди: водига солажак қасрида бўлишини хаёл қилган иш бўлмасини янги иморатнинг ўнг қанотида кўрди. У келгунча Муродхўжа домла унинг иш бўлмасини шу ерга кўчирган ва ўз иш бўлмасидаги кўп қимматбаҳо жиҳозлар билан безатган эди.

Эски иш бўлмаси Сорахоннинг истироҳат бўлмаси бўлиб қолган. Саидий эшикни очиб кирганида, ерда гилам устида эмаклаб юриб, нима биландир машғул бўлган Сорахон ирғиб ўрнидан туриб, бўйнига осилди.

— Шу тирикми, ўликми?— деди у, гиламга ёйилган оқ рўйжанинг устидаги пашшани кўрсатиб.

Саидий қўлидаги журнални кўрпача устига ташлаб, ўтирди, сўнгра, бармоғи билан пашшани қимирлатиб қўйди. Пашша тирик, аммо карахт эди.

— Тирик.

— Нега тирик?

— Чунки қимирлайди,— деди Саидий рўмолчаси билан юзини, бўйинини артиб.

Сорахон қийқириб кулди, сўнгра, худди фавқулудда бир нарса кўргандай, Саидийнинг бошига тикилиб, секин кўлини кўтарди.

— Қимирламанг, қимирламанг!... Жуда семизи, яхши-си экан...

Саидий ҳайрон бўлиб тек турди. Сорахон пашшани ҳувучига қамаб, муштини Саидийнинг қулоғига тутди.

— Эшитдингизми?

Пашша гингиллар эди.

— Эшитдим... Хўш?

— Мана ҳозир кўрасиз... Йўқ, тўхтаг... Аввал айтингчи, жони бор нарсанинг боши узиб ташланса ўлади-ми, йўқми?

— Дарров ўлмайди.

— Юрадим, учадим?

Саидий кулди.

— Юрмайди ҳам, учмайди ҳам...

— Учади. Шарт боғлашаман. Нимадан?

— Ҳа, хўп.

— Сиз ютқизсангиз, хон атлас кўйлақлик олиб бера-
сиз. Мен ютқизсам нима десангиз майли...

Сорахон кафтига қамаган пашшани секин олиб қано-
тидан ушлади ва кичкина қайчича билан бошини кесиб,
қўйиб юборди. Пашша кўтарилиб уйни бир айланди-да,
дераза ёнига бориб тушди. Ундан кўзини узмай қараб
турган Сорахон, бориб пашшани олди ва юқорига иргит-
ди. Пашша яна учди.

— Кўрдингизми?— деди Сорахон, севиноб.

Саидий хон атлас кўйлақлик олиб беришга рози бўл-
ди, сўнгра, ёнбошлаб журнални варақлай бошлади. У, бо-
силиб чиққан ҳикоясини Сорахонга кўрсатмоқчи, хурсанд-
чилигини бўлишмоқчи эди. Аммо Сорахон ҳамон пашша
билан овора эди. Ярим соатдан кейин пашша қимирламай
қолди. Сорахон пашша тутиш учун атайлаб асал суртилиб
қўйилган тарелка ёнига борганда, Саидий чақирди.

— Буни кўрдингизми?— деди суратлар билан бе-
зилган саҳифани кўрсатиб.

Сорахон журнални қўлига олиб, суратларни томоша
қилди.

— Нима бу?

— Менинг ҳикоям.

— Неча пул беради шунга?!

Саидий ундан бошқа бир гап кутган экан шекилли,
таъби хира бўлиб, ёнбошлади. Сорахон туриб яна паш-
ша қидириб кетди.

Муродхўжа домла кириб келди.

Домла жуда хушвақт эди, эшикдан кирибоқ, Саидий-
га қараб илжайди.

— Кўрдингизми?— деди, Саидийнинг ёнига ўти-
риб.— Энди бу уйнинг шикаст-рехтини тузатиб қўйсақ...
а, нима дедингиз, Раҳимжон?

Сорахон тутган пашшасини муштига қамаганича дера-
за ёнида туриб қолди ва «шу топда кириб нима қилар
эди» дегандай афтини буриштирди.

— Бир оқлатсак, полини бўятсак бўлар экан,— деди
Саидий, уйнинг у ёқ-бу ёнига қараб.

Домла гиламнинг бир четини кўтариб, полни кўрмоқчи бўлган эди, гилам устида ўлиб ётган сон-сановсиз пашшаларни кўриб, нафратланди.

— Нима бу, мунча... Пашша дори қўйдиларингми?

Ерда ўлиб ётган пашшаларни Саидий пайқамаган экан. Домла қаерга кўз ташласа, оёқларини осмонга қилиб ётган пашшаларни кўрар эди.

Сорахон асал суртилган тарелқасини олиб чиқиб кетди.

Домла полни, деворларни кўздан кечирганидан кейин, ёстиқ устида турган журнални кўриб қўлига олди.

— Бу янгимми?

— Ҳа, янги... Ҳу, бир вақтда юборган ҳикоям энди чиқибди.

Домла ҳикоядаги суратларни кўрди, сўнгра ўрта бир еридан, бир-икки жумла ўқиб, тилидан нуқс топди:

— «Чит кўйлаққа ҳам зор эди» дебсиз. Чит — ўрисча ситецнинг бузилган шакли. Асли русча калима. Мана шундай калималарни ўз сўзимиз билан олмоштиришга ҳаракат қилиш керак. Мен ёзаётган китобимда шу ҳақли талаб эканини исбот қиламан. Урисларда газламанинг бутун турларига исм берилган: ситец, сатин, маркизет ва ҳоказолар. Бизда ҳам газламанинг турларига исм бор: бўз, дуда, қалами, олача, беқасам, шоҳи, катак, ип-арқоқ ва ҳоказолар...

Домла Саидийни янги иш бўлмасига таклиф қилди.

Иш бўлмасининг очиқ турган катта деразасидан, цемент ҳовуз, унинг атрофидаги гулзор, бутун боғ кўринар ва юмшоқгина кечки шабада эсиб турар эди. Домла диванга ёнбошлаб, қаршисида креслода ўтирган Саидийга кулиб қаради.

— Яхшими? — деди, бир қўл ҳаракати билан бутун уйни, ундаги жиҳозларни ва деразасидан кўриниб турган манзарани кўрсатиб.

Саидий ўз мамнуниятини ифодалайдиган сўз тополмас эди.

— Шундай бир иш бўлмаси бўлишини хаёл қилган эдим, аммо хаёл қилганим ҳам бунчалик мукамал эмас.

— Одам, Раҳимжон, дунёга бир келади. Кишининг дунёга келиб тортадиган ташвиши ўз ҳузур-ҳаловати йўлидаги ташвиш бўлмаса ва бунинг кетидан бир роҳат

кўрмаса дунёга келди нима бўлди-ю, келмади нима бўлди.

Домла ўз фикрини изоҳлашга киришди. Натижада, ресторан очиб савдо қилиш билан адиблик, даллоллик билан наққошлик орасида фарқ қолмади. Буларнинг ҳаммаси ҳам сабаби тирикчилик, касб, уч кунлик умрда роҳат кўриш учун танланган йўл бўлиб чиқди.

Бу сўзларнинг ҳаммаси домланинг даромади эди. У кеча Саидий билан рўзгорнинг кам-кетиклари, тузукроқ маишат қилиш тўғрисида сўзлашиб, кўпроқ ишлаш ҳақида унинг розилигини олган ва кўпроқ пул ишлашнинг йўлини бу кун айтмоқчи бўлган эди; чўнтагидан бир қоғозни чиқариб, Саидийга тутди. Бу иккита эълон эди.

«ЭЪЛОННОМА»

«Ўрисчадан ўзбекчага, ўзбекчадан ўрисчага турли таржималар қабул қиламан. Арзон баҳо билан ва тез муддатда бажарилажак. Ҳар куни кундуз соат учдан кеч соат ўнгача учрашиш мумкин. Унвон: Пояки маҳалла, 13.»

«ЭЪЛОННОМА»

«Ўрисларга ўзбекча, ўзбекларга ўрисча дарс бераман ва она тили, ҳисоб, ер билими, табиат фанларидан катталар мактабига тайёрлайман. Мурोजаат учун унвон: Пояки маҳалла, 13.»

Саидий эълонни ўқиб негадир қизарди.

— Айб бўлмасмикин?— деди.

— Нега? Исмингизни қўймайсиз...

Саидий узоқ ўйланиб қолди.

— Нега ўйланасиз? Ё унвонни ҳам ўзгартайликми?

Саидий ўйлаб туриб бир натижага келди шекилли, бирдан:

— Майли, домла, майли, қўяверинг, аҳамияти йўқ,— деди.

Домла нимадир демоқчи эди, қаердадир Сорахоннинг додлаган товуши эшитилиб, гапи оғзида қолди. Саидий югурди. Унинг кетидан домла ҳам чиқди. Сорахон, йўл қолиб, гулзор орасидан шу томонга қараб дод-

лаб югуриб келар эди. То Саидий етгунча, Сорахон йиқилиб, гуллар орасига кўмилди. Саидий чаққонлик билан бориб уни кўтарди. Унинг ранги мурданинг рангидай, тили тутилган, фақат «Тўпа, Тўпа» деганини билиб бўлар эди. Аввал домла, унинг кетидан «булбули гўё» етиб келди. «Булбули гўё» Сорахоннинг кўйлагини қонли кўриб, қичқириб юборди. Қоннинг сабаби дарров аниқланди: Сорахон йиқилганда, пашшанинг бошини кесиб ўйнайдиган қайчиси кўкрагига бир оз қадалган экан. Саидий уни кўтариб кириб диванга ётқизди. Домла бетига сув сепди. «Булбули гўё» катта бир латтани ёндириб, бошидан айлантриб ташлади — аласлади.

— Эр бўлиб шунга қарамайсиз!...— деди у Саидийга, йиғламсираб.

Муродхўжа домла Сорахоннинг бошини силади.

— Қизим, Сорахон, кўзингни оч... Оч кўзингни, нима бўлди?

Талай вақтдан кейин Сорахон кўзини очиб, «Тўпа» деди-да, яна юмди.

Тўпа — оқсоч хотин. «Булбули гўё»нинг жиғ-бийрони чиқди.

— Худо кўтарсин шу ўлимтикни!— деди, туриб югурганича анҳор бўйига — Тўпа кир юваётган жойга борди ва минут ўтмасдан қайтиб, Саидийни чақирди.

— Раҳимжон, сиз боринг... аллақандоқ ётипти...

Саидий югуриб чиқди ва ишора қилган томонга кетди.

«Булбули гўё» кириб Сорахон ёнига ўтирди. Сорахон кўзини очиб аввал отасига, сўнгра онасига қаради.

— Нима қилди, қизим?— деди домла, унинг пешонасини силаб.

— Тўпа ўлиб қопти... Қўрқдим...

«Булбули гўё» сув берди.

— Э, аҳмоқ, нега унинг олдига борасан, ўлса ўлиб ётавермайдим!— деди домла, ўрнидан тураётиб ва чиқиб Саидийнинг кетидан кетди.

Боғнинг бир бурчагидаги катта чинор остида — анҳор бўйида кир қозоннинг тагидан кўтарилган тутунни ел ўйнатар эди. Ўчоқдан йигирма қадамча наридаги кир тоғора билан, ювилган кирлар уйилган сават орасида

Тўпа — оқсоч чўзилиб ётар эди. Унинг лаблари қуруқшаган, кучли иситмада ёнган кишининг лабидай қўрайган, чўтир юзи сап-сарик. Иссиқ, ишқорли сувда буришган қўллари икки ёнида эди.

Саидий оёғининг учи билан унинг қўлини туртди, кейин кўкрагига зеҳн солди. Тўпа билинар-билинемас нафас олмоқда эди. Саидий қайтиб кетмоқчи бўлган эди, домланинг товуши эшитилди.

— Тирикми? Бетига сув сепинг! Нос искатиңг. Мен ҳозир Останага айтаман, нос олиб келади.

Домла ташқарига чиқиб Остонақулдан нос сўради. Унда нос йўқ экан, ҳозир келтирмоқчи бўлиб кўчага чиқиб кетаётганда, домла тўхтатди ва ҳали Саидийга тасдиқлатгани эълонларни уйдан олиб чиқиб, унинг қўлига берди-да, шунақасига почтахона, дорихона, ҳаммом эшиги ва бошқа жойларга ёпиштиришни буюрди.

Саидий неговқовоқда анҳордан сув келтирди ва бир неча қадам бериди туриб Тўпанинг юзига сепди. Тўпа кўзини хиёл очди.

— Ҳа, нима бўлди?— деди Саидий — тутқолоқ дардингиз борми?

— Йўқ, бегим,— деди Тўпа пичирлаб — менинг дардим йўқ... Бекач бераҳмлар... Кеча пешиндан бери туз татиганим йўқ... Сув...сув

Тўпа кўзини юмди, яна бир марта «Сув» деди. Саидий неговни қўлига олиб унинг тепасига келди.

— Очинг оғзингизни...

Саидий, афтидан, агар Тўпа оғзини очса сувни тика туриб қуймоқчи эди. Тўпа кияриклари орасидан тепасида турган Саидийни, унинг узатилган қўлини, қўлидаги неговни кўриб кўзларини катта очди.

— Бегим, мен касал эмасман, мендан ҳазар қилманг... Сиз ҳушдан кетиб йиқилганда, оғзингиздан кўпиклар чиққанда мен ҳазар қилмаган эдим-ку... Мен касал эмасман... Кўнглим озди...

Тўпа, ортиқ гапиргани ҳоли бўлмай, кўзларини юмди. Унинг кияриклари орасидан тирқираб чиққан ёш бурнининг икки томонидан ўрмалаб келиб устки лабидаги тер зарраларига қўшилиб кетди.

Саидий неговни қўйиб қайтиб кетди. Йўлда «булбули гўё» учради.

- Ҳа, нима бўлибди?
 Саидий кулди.
 — Қорним оч дейди!
 — Ҳу қорни ёрилсин!
 — Озгина сутингиз йўқми?
 — Сутни пишириб оқлиқ солиб қўйган эдим.
 — Майли, Остонақулдан бир пиёла сут бериб юборинг, тузалиб кетади.
 — Ие, қатиқ бузилади!.. Ҳаммаси зардобга айланади!
 — Бўлмаса нон бериб юбора қолинг,— деди Саидий ва айвонга чиқиб кетди.
 Орадан икки соатча вақт ўтгандан кейин Остонақул битта нонни қўлтиғига қисиб боғнинг тўрига — анҳор томонга жадаллаб ўтиб кетди.

XV

Бир жума куни Аббосхон Муродхўжа домланикида меҳмон бўлиб кечқўрун Саидийни ҳол-жонига қўймай театрға олиб кетди. Янги музикали драма қўйилар экан, одам ҳаддан ташқари кўп. Олиб-сотарлар уч сўмлик билетни саккиз сўмгача чиқарган.

Бир танаффус вақтида Аббосхон бир ошнаси билан ўтириб қолди. Саидий ўзи якка чиққан эди, Салимхонга дуч келди. У билан айланиб юрганида ҳеч кутмагани ва хоҳламагани бир учрашув бўлди: қаршидан бир тўда ёшлар ичида Эҳсон келар эди. Саидий ўйнаш билан тугтилган кишидай гангиб қолди, чунки Эҳсон бир келганида Москвада Салимхон билан уришганини ва бу одамнинг ёмон эканини сўзлаган эди. «Саидий бу одам билан нима қилиб юрибди?» демайдимиз? Аммо, «Салимхонни балки ҳозир танимас, у гаплар эсидан чиқиб ҳам кетгандир» деб, ўзига тасалли берди.

Эҳсон шерикларидан айрилиб келар экан, Саидийни, сабаби ўзига ҳам очиқ маълум бўлмаган яна бир ваҳима босди, устига катта бир терак йиқилаётгандай бўлди, шу қадар ўзини йўқотдики, кўришганда «қачон келингиз?» дейишдан бошқа ҳеч нарса дея олмади. Бунинг устига Эҳсон Салимхон билан ҳам сўрашди. Демак,

Москвада ўтган можаролар асида. Саидий жуда танг бўлди. Хайриятки, учинчи сигнал бўлиб қолди-ю, бу учрашувнинг совуқлиги билилмади.

Чироқлар ўчгунча Эҳсон ўтирган ерида икки-уч марта бўйинини чўзиб Саидийга қаради ва ёнидаги шерикларига нималардир деди.

Аббосхон сўзлашиб ўтирган ошнаси билан йўқ эди. Чироқлар ўчиб парда очилаётганда Салимхон келди.

— Аббоснинг жойи шуми?

— Шу. Қани у киши?

— Қаёққадир кетди. Янаги пардага етиб келаман, деди.

Парда очилди. Саидийга қўшиқлардан завқланишга нимадир халал берар эди. Салимхон пичирлади:

— Ҳалиги йигитни танир экансиз?

— Танийман, ҳа.

Саҳнада кишининг юрагини эзадиган оғир бир фожа. Залнинг қайси бурчагидандир бир хотиннинг «оҳ» деган товуши эшитилди. Уша томонда ғовур бўлиб кетди. Кейин эшик очилиб ёпилди.

— Докторликка ўқир эди, битириб келибди,— деди Салимхон.

«Битириб келибди» деган гап, негадир, Саидийнинг кўксига оғули ханжар бўлиб қадалди.

— Битириб келган билан, дарров доктор бўла қолдими?— деди Саидий, зарда аралаш, гўё «мен сендан шунни сўрадимми?» дегандай.— Қаёқдан билдингиз? Ким айтди?

— Аббос Москвадан хат олган эди.

Саидий таажжубланиб, Салимхонга бошини бурди.

— Аббосхон уни қаёқдан билади? Унга нима алоқаси бор?

Салимхон «секин гапир» деб Саидийнинг тиззасини босиб қўйди, сўнгра, оғзини қулоғига яқин келтириб, пичирлади:

— Ҳамма сиэми?

Салимхон шу билан «Наҳот ҳануз шундай муҳим одамларни қўлга олиш учун атрофга кўз-қулоқ бўлиб туришининг зарур эканини англамасанг? Э, гўдак, қачон пишасан!» демоқчи бўлди.

Саидий бунн англади-да, кўзи чарақлаб очилди. Ҳақиқатан, жамиятнинг фаолияти учун янги майдон очадиган ва бу майдонда оз меҳнатнинг кўп самарали бўлувиган катта имконият берадиган Эҳсон сингари одамларни қўлга олиш учун Москва билангина эмас, СССРнинг ҳамма шаҳарлари билан алоқада бўлиш зарур. Агар Аббосхон шундай алоқада бўлиш йўлини топган экан, катта иш қилибди. Эҳсон қўлга кирса, унинг ҳозир райком секретари бўлиб турган яқин дўсти — Шарифга ҳам қўл етадиган бўлади. Агар шундай бўлса, пишиллаб, тутаб ёнишдан кўра сўнишга мойил бўлиб турган аксилинқи-лоб гулхани яшнаган, бутун мамлакатни босарлик бир ёнғин ҳолига келган бўлмайдими? Саидийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Салимхон нимадир умидвор бўлиб Саидийга қаради. Саидий бу қарашдан «Эҳсон билан гапиришадиган гапинг йўқми?» деган маъно тушинди-да, танаффус вақтида унинг олдига бормасқчи бўлиб ўрнидан турганида, Эҳсоннинг ўзи келиб қолди. У мамнун, ҳаддан ташқари таъсирланган кўринар эди.

— Раҳимжон,— деди у кулумсираб,— ўзбек музыкаси бор экан-а! Мен Москва, Ленинград саҳналарини кўриб, ўзбек музыкаси энди завқимдан жуда орқада қолиб кетди, деган ақидада эдим. Музикамиз илгари кетибди. Илгариги музикамиз билан ҳазиргиси орасида бўз дўкони билан чит фабрикасича фарқ бор. Аммо, асбоблар «меҳмонхона — кичик суҳбатлар учун яратилганман» деб турибди. Шу асбобларни катгароқ қилин-самн....

— Қани, туринглар, чиқайлик! — деди Салимхон. Аммо шундай деганига пушаймон бўлди, чунки, Эҳсоннинг у билан юргуси йўқ, ёлғиз Саидий билан айлангуси келгани билиниб турар эди.

Саидий эса Салимхоннинг ўзидан бир қарич нарига жилишини хоҳламасди. У кетса, худди ёлғиз қолаётгандай, худди Эҳсон еб қўядигандай бўлар эди. Салимхон нима қилишини билмай, булардан айрилиб кетгани баҳона тополмай турган эди, Аббосхон кўриниб қолди. Салимхон югуриб унинг олдига кетди. Кейин Эҳсон, Саидийни қўлтиқлаб, ташқарига бошлади. Эҳсон учинчи сигналгача бўлган бир неча минут вақт ичида Саидийни

толиқтириб қўйди. У, Саидий ёзувчи бўлгани учун санъатнинг ҳар соҳасидан хабардор деб ўйлар, ўзини эса, санъатга ҳар қанча қизиқса ҳам, унга нисбатан нодон ҳисоблаб, турли масалаларга Саидийнинг қарашини билмоқчи ёки баъзи масалаларга ўз қарашининг тўғрими эканини аниқламоқчи бўлар эди. Саидий шунча танг бўлдики, сўзни бошқа ёққа буриш учун нима дейишини билмай, сўради:

— Хотин олдингизми?

— Ҳали ҳаммасини айтиб бераман. Бугун бизникига кетамиз-ку?

Саидий жавоб бермади.

Учинчи сигнал бўлди. Чироғлар ўчди. Саидий жойига қайтиб келганида Аббосхон ўтирар эди.

— Қаёққа кетиб қолдингиз?— деди Саидий.

Парда очилди. Аббосхон Саидийнинг қулоғига пи-чирлади:

— Уртоғингизни топиб олибсиз-ку. Унинг Салимхонга ҳуши йўқ экан; сиз ҳам Салимхондан узоқ бўлинг. Икковларинг ёшликда ҳаммактаб эканликларингни билар эдим, аммо кейиндан узоқлашиб кетган бўлсаларинг керак, деб ўйлаган эдим. Менга қаради-ю, танимади, ёки таниса ҳам... Сиз унга урина кўрманг, ишни бузасиз... Кейиндан менинг ўзим яқинлашаман. Сизнинг қиладиган ишингиз — уни мен билан бир учраштириш. Бу ҳам ҳали ҳозир эмас... Ўзим айтаман!

«Бизникига кетамиз» деганда Саидийнинг индамаганини Эҳсон розилик деб тушинган бўлса керак, спектакль тамом бўлгандан кейин, Саидийни ўз уйига томон бошлади. Саидий кўнмади.

— Бизникига бора қолайлик,— деди Саидий бўшгина.

Эҳсон ўзини Саидийга жуда яқин тутгани учун қис-татиб ўтирмади.

Иккови қадам ташлаб борар экан, худди биров «Эҳсон доктор бўлиб келди, бу орада сен нима бўлдинг?» деб сўраётгандай, Саидий ўзича бу саволга жавоб берар эди: «бу, доктор бўлган бўлса, мен ўз турмушимни ташкил қилдим. Меники сингари уй, рўзғорга эга бўлгунча, сочлари оқариб кетади. Наҳот шуни англа-маса!».

Бор илмни ўрганиш, уни бу кунга қадар ишлатилганича ишлатиш — ҳар бир эс-ҳуши бор одамнинг қўлидан келади. Илмга янги бир нарса қўшиш ёки унинг учун янги бир иш майдони очиш, — ҳақиқий хизмат.

Москвага борган йили Эҳсонда турилган бу орзу сўнги йилларда қасдга айланди. Бу қасддан бир нарса чиқиши учун бу замонда фақат чидамгина керак бўлса, Эҳсонда чидам етарли эди. Мана шу сабабли, унинг Ўзбекистонга келишдан мақсади — қолиб ишлаш эмас, ёзда дам олиб, ўқишни давом этдириш ниятида яна қайтиб кетиш эди. Аммо келган куни эртасигаёқ унинг шаҳти қайтди: «шундай тилаклар билан кетар экансан жоним билан ёрдам бераман» дейишини кутгани Шариф «биз беш йиллик планни қайтадан тузиб, илм учун жуда катта иш майдони очиб қўйдик» деди. Эҳсон унинг бу сўзида чуқур бир маъно бор эканини билиб турса ҳам, Шарифнинг шундай чуқур маънони кўзда тутиб айтганига ишонгуси келмас эди. Наҳот Шариф «илм учун иш майдони»ни шунча йил ўқиб келган Эҳсон кўзда тутган маънода англай олса! Мана шунинг учун Шарифнинг бу сўзини «кетма, ишла» деган маънода тушунди ва буни жуда хом муҳокаманинг натижаси деб ўйлади.

Бироқ, кейиндан маълум бўлдики, иш бошқача: бутун дунё кўрадиган юксакликка кўтарилган музикани эшитиб олға кетган Эҳсоннинг завқидан ўзбек музикаси кейинда қолмасликка қанча тиришган бўлса, савияда кишилар ҳам шунча илгарилабди. Шариф «бешйиллик план илм учун янги иш майдони очди» деганида, бунинг маъносини англаб сўзлаганига эмас, илм аҳллари йиғиб, улар олдида шу фикрини исбот қилишга ҳам қодир экан. Эҳсон ўзи тўғрида жуда юқори фикрда эканини тез фаҳмлади ва келажакда дакки ейишини пайқаб, бир оз тушди.

Эҳсоннинг кетиши ёки қолиши тўғрисида Шариф бошқа гапирмади. Шариф бир куни Эҳсонни қурила-жак комбинат ва уни электр кучи билан таъмин қилиш учун солинадиган гидростанция орасига тушадиган ишчилар шаҳарчасининг ўрнини текшириш учун марказдан келган олимлар ҳайъатининг ўтиришига олиб борди. Янги

солинжак шаҳарнинг ўрнини белгилāшда ҳар жиҳатдан жуда мувофиқ ўринга тушган ҳозирги шаҳарчанинг истиқболлини кўзда тутиш зарурлиги фикрида бўлган маҳаллий мутахассислар, гидростанция тушуви билан дарё йиғирма етти километргача димланиши ва бунинг натижасида комбинатнинг шимол томони ўттиз километргача заҳқаш, шаҳар солиш учун номувофиқ ер бўлишини таъкидлар эди. Мунозара қизғинлашган сайин Эҳсоннинг кўз олдидан жимжит бинолар, лабораториялар, сон-саноксиз ялтироқ асбоблар, тажриба столларида ётган қуёнлар, итлар кетиб, унинг ўрнига буғ ва тутун остига кўмилган қир ораликлари, пишқириб ерни кўтариб ташлаётган экскаваторлар, ҳамма ёқни мўр-малахдай босиб кетган одамлар, қум, шағал, ҳар хил бинокорлик материаллари юклар у ёқдан-бу ёққа учиб юрган поездлар кела бошлади. Бу азамат иш бошланиши билан бутун води янги тусга киради. Дарёни янги изга солувчи, шаҳарни тамоман янги бир қиёфага киргизувчи одамлар, бу иш жараёнида ўзларини ва ўз турмушларини ҳам ўзгартади. Демак бу одамлар илмнинг ҳар соҳасига катта-катта талаблар қўяди.

Шаҳар соғлиқни сақлаш бўлими Эҳсонни ишга тайин қилди. Касал кўриб, дори ёзиб беришдан иборат бўлган бу ишни Эҳсон қабул қилмади. У бутун водини, унинг табиатини, кишиларини ўзгартирадиган азамат бир иш олдида коммунист бир докторнинг касал кўриб, дору ёзиб ўтиришини сира эп кўрмас эди. Нима учун доирани кенгроқ олиш мумкин эмас? Совет медицинасининг асоси — касални тузатишгина эмас, касалликни тугатиш, яъни унинг сабабларини йўқотиш-ку! Нима учун водида, ҳатто бутун мамлакатда иситмани йўқотиш мумкин эмас? Нима учун катта проблемаларни ҳал қилиб бўлмайди?

Ўз ихтиёрига Эҳсоннинг келиши билан юраги такапука бўлган шаҳар соғлиқни сақлаш бўлимининг мудир-ўрта медицина маълумотигина бўлган Носиров кулиб туриб, Эҳсоннинг жонини олишга тиришди: «Медицина соҳасига кирган киши амал-мансабдан юз ўгириши керак». Эҳсонга бу гап жуда алам қилди. Шундай бўлса ҳам, авзойини бузмасдан, нима учун ўша ишни қабул қилмаслигини ва нима қилмоқчи эканини ётиғи билан

айтиб кўрди. Носиров масалага гўё энди тушинган бўлиб, ўз олдига бундай катта вазифалар қўядиган кишига, ҳар қачон ёрдамга тайёр эканини билдирди; унинг қўлини қаттиқ қисиб, ғайратли, ишчан ёш докторни олға сурмоқчи бўлган идеяси билан табриклар экан, ичида, «ахир, итвачча, шундай масалаларни кўтариб чиқасанку, менга тинчлик бўладими? Икки кунда мени расво қиласан» дер эди.

Эҳсон соғлиқни сақлаш бўлимининг аппаратида қолди. Носиров унга ўзини хайрихоҳ тутар, аппаратда шундай ишчан, яна коммунист докторнинг ишлашига чексиз хурсанд эканини ҳаммага айтар эди. Эҳсон тайинланган вазифасида бир мунча вақт ишлагандан сўнг, Носиров бир кунни шаҳар партия комитетининг культпропига борди. У ерда «коммунист доктор»ни хўп мақтади, сўнгра уни ҳозирги вазифасидан олиб, ундан ҳам муҳимроқ, «коммунист доктор» идора қилганда ундан ҳам кўпроқ фойдали бўладиган янги бир вазифа — қизил ярим ой жамияти томонидан ташкил қилинган пуллик поликлиникага директор қилиб тайинлашни сўради; ўша куннинг ўзида Эҳсонни кабинетига чақириб, культпропдан койиди: «биронта эслик одам йўқ ўша ерда, сизни янги вазифага тайин қилиш билан яна ишга тўнқўз қилмоқчилар. Шунча тортишдим, бўлмади» деди.

Бироқ, Эҳсон ўз вазифасида қолди. Носиров гоҳатсизлана бошлади. У, ҳаракатидан, сўзидан ўзини Эҳсонга жуда хайрихоҳ кўрсатишга тиришса ҳам, кўп замондан бери унинг феълига тушиниб қолган бу ердаги мутахассислар бу хайрихоҳлик остида ашаддий бадҳоҳлик ётишини билар эди.

Эҳсон буларнинг кўпи билан чикишади: ёрдам сўрайди, қўлидан келса ёрдам қилади. Булардан бири ўттиз уч йилдан бери тропик касалликлар билан машғул бўлган професор. Бу одам Эҳсон келган кундан унинг дардини билди: бу йигит илмни мамлакат хизматига қўймоқчи, ўзи катта бир илм аҳли бўлиш тараддудиди, Носировнинг ичи қора, бахил эканлиги ва бу ичи қоралиқдан Эҳсоннинг жабр кўришини ҳам билади, ғазаби келади, аммо унинг тарафида туриб, Носировга қарши қўл кўтаргани андиша қилади, чунки иш очиқ жанжалга айланса, Эҳсоннинг ютиб чиқишига кўзи етмайди.

Эҳсон, Саидийнинг уйига келди-ю, унинг бахтига тонг отгунча мана шулар тўғрисида ўз ҳасратидан бўшамай, ҳисоб ҳам сўрамади. У, Носировдан шикоят қилган сайин, Саидий уни ўзига яқин кўрар, уни қўлга олиш умиди кучланар эди: «Зорайки бу курашда Эҳсон енгилса, зорайки мағлубиятдан гангиса, ёрдам ваъда қиладиган ҳар бир кишига, жумладан Аббосхонга қўл узатса!»

— Айтдим-ку, мен унинг ўрнига ўтирмоқчи эмасман,— деди. Эҳсон Саидийнинг бир саволига куюниб жавоб берар экан, — Мен илмий иш олиб бормоқчиман. Горком шу муддаом учун кенг йўл очди. Менга халаал бермасин дейман. Орамизда жанжал борлигини эшитган одам дарров стол талаша деб ўйлайди. Шариф ҳам шундай ўйламасин, деб ҳануз унга гапирганим йўқ... Аппаратда партия ўзаги йўқ ҳисоби. Мирзакарим деган бир доктор бор. У — кандидат. Бу одам ажойиб: агар киши сўзни «партия раҳбарлиги остида» деб бошлаб «яшасин» билан тамом қилса, аксилинқилобий фикрларни тарғиб қилганда ҳам чапак чалади. Кўзимга дили қора кўринган мутахассислар унга хушомадгўйлик қилишади. Ҳақиқатда софдил мутахассислар ундан нафратланади, чунки ўлгундай дағал одобсиз. Носиров бу ҳовлиқма, нодонни хўп ўрганган, қўлига олган, кўп ишларни унинг орқасига ўтиб туриб қилади. Бу бефаҳм «Носиров менадан бесўроқ иш қилмайди» деб вақти чоғ. Нуқул машинисткаларнинг ижтимоий келиб чиқишини суриштириб, йиғлатиб юради. Носировнинг баъзи ишлари амалпарастлик доирасидан чиқиб кетади. Ҳалиги мен айтган профессор тропик касалликлар станциясида ўн йилдан бери тўпланган материалларни ишламоқчи бўлганида, йўл бермабди. Аммо «ишлама» деб ўзи айтмай, Миозакаримни ишга солган: «бу — фирқасиз профессор. Шундай қимматли материални ўз кишимиз, фирқали профессор ишлагани яхши эмасми?» деган. Мирзакарим у профессорни қанча хафа қилган. Буни менга Мирзакаримнинг ўзи айтди. Мен тушунтира бошласам «сен эски мутахассисларнинг таъсирига берилиб кетган одамсан» дейди. Ҳозир менинг ижтимоий келиб чиқишимни суриштириб юрган эмиш. Мен индамай юрибман. Ҳар замон ғашига тегиб қўяман. Ўзи бир жанжал кўтарса-да, буни гор-

комга кўтариб борса, менинг учун катта йўл очилар эди.

Тонг ёриша бошлади. Муздаккина тонг шабадаси очик деразадан эсади. Ташқарида япроқлар шилдирайди. Дарахтлар орасидан кўриниб турган кулранг осмон секин-секин қизара бошлади. Ҳамма ёқ жимжит. Ширин уйқи пайти.

— Бу кеча менинг ҳисобим билан ўтди, энди сизнинг ҳисобингизни қачон эшитаман?— деди Эҳсон, кўзини юмган ҳолда.

— Бундан кейин эшитаверасиз,— деди Саидий, чироғини ўчириб.

Ҳовли томонда «булбули гўё» йўталди.

XVII

— Раҳимжон,— деди Эҳсон чой маҳалида,— рафиқангиз кирмайди-я? Шундақа уятчанми?

Тўғриси — Сорахон кишидан қочади, башарти қочмаганда ҳам, Саидий уни Эҳсоннинг олдига олиб киргани номус қилар эди. Важ қилди:

— Кеча кечқурун далага кетган эди.

— Уқийдими?

— Ҳа... унча-мунча...

— Сурати йўқми?

Хайрият Сорахон умрида сурат олдирмаган. Ростини айтиш Эҳсонни таажжублантирар эди. Саидий Эҳсоннинг саволини эшитмаган бўлиб, гапни бошқа ёққа бурди:

— Мен бир фикрга келдим: шу Носировнинг кирдикори тўғрисида газетага бир фельетон ёзилса бўлмасмикин?

— Бўлмайди...— деди Эҳсон, аммо сабабини айтишга улгурмади, Муродхўжа домла кириб қолди.

Домла кечаси меҳмоннинг олдига кирмаган бўлса-да, Саидийдан унинг Москвада ўқиб қайтган доктор эканини эшитган эди.

— Марҳабо, марҳабо... — деди домла, чуқур самимият билан сўрашиб,— маъзур кўрасиз, кечаси кирмадим. Кириш ихтиёрим бор эди, нотинч қилмай, дедим.

Нонушта пировард бўлгунча домла шарқ табобати ва унинг машҳур кишилари тўғрисида сўзлади; ҳозирги замон медицинаси Абу Али ибн Сино замонигаги табобатдан ками беш юз йил орқада, ҳозирги замон медицинасининг энг аҳамиятли тармоғи ветеринария, энг аҳамиятсизларидан бири — тиш докторлиги, деган фикрлар баён қилди. Эҳсон Муродхўжа домлани биледи, аммо сира ҳамгап бўлмаган эди, бошдан-оёқ унинг сўзларига ноилож қулоқ солиб ўтиргани учун гапни яна чўзмасин деб, унга қарши ҳеч нарса демади. Домла яна гапга оғиз ростлаганида Эҳсон жавоб сўради:

— Энди менга жавоб,— деди ва ўрнидан турди.

Саидий унинг кечгача қолишини сўради. Эҳсон қаттиқ узри бор эканини айтди.

— Раҳимжон кўпдан бери сизнинг тўғрингизда менга сўзлаб юрар эди,— деди домла, ўрнидан тураётиб,— сизни бир кўриш орзусида эдим, насиб бўлди. Афсуски, кетаман дейсиз. Мана энди тез-тез келиб туринг. Шарқ табобатига оид китобларим бор... Ҳа, айтгандай, бир ожизамиз бор; анчадан бери бетоб, шуни бир сари қадам кириб, кўриб чиқасизми?

Эҳсон розилик билдирди. Ҳовлига чиқилганда, домла Саидийга «олиб боринг» ишорасини қилиб, ўзи зина устидаги ғалвурдан дон олиб товуқларга сепиб бошлади.

Тўпа ойнакорлик айвоннинг зинаси остидаги қишда самовар қўйиладиган подвалда ётар эди. Саидий Эҳсонни бошлаб тушди. Подвалдан эскирган қовунпўчоқ ҳити келар эди. Арқон каравотда қизил шол кўрпа ёпиниб ётган Тўпа, оёқ шарпасини сезиб, кўзини очди ва буларни кўриб ўрнидан туришга ҳаракат қилди.

— Қимирламанг, қимирламанг!— деди Эҳсон.

Тўпа катта бир гуноҳ иш қилиб авф сўрамоқчи бўлгандай Саидийга қаради ва шу қараши билан «нима қилай» деб, амр кутгандай эди.

— Бу киши доктор. Касалингизни айтинг!— деди Саидий.

Тўпанинг, ичга ботиб кетган кўзлари катта-катта очилди: Муродхўжа домла уришиб бермасмикан?

Уни титроқ босди. Эҳсон мулойим сўзлар билан

ҳол сўраб, қўлини ушлаганда, Тўпа яна Саидийга қаради.

— Бегим...— деди, худди гуноҳимдан кечинг дегандай қимтиниб.

— Нега қўрқасиз?— деди Эҳсон, унинг томирини ушлаб,— мен касалингизни билмоқчиман, дори ёзиб бераман... тузаласиз... қаерингиз оғрийди?

Шу гапни Саидий ҳам айтгандан кейин, Тўпанинг кўрқуви бир оз босилди.

Саидийни Муродхўжа домла чақирди. Тўпа, Эҳсон билан ёлғиз қолганидан кейин, унинг сўроқларига жавоб бера бошлади:

— Худди қўрғошин ютгандайман, кўкрагим оғир. Мана шу еримни боссам оғрийди. Қайт қиламан. Зардам қайнаб туради.

— Бошингиз ҳам оғрийдими?

— Оғрийди. Ёмон оғрийди!

— Касалингиз тайинлик касал, аммо бу ерда ётсангиз тез тузалмайсиз. Касалхонага борасизми? Касалхонада жуда тез тузаласиз.

— Бегим биладилар... Бекач биладилар... Нима десалар шу-да...

Эҳсон подвалдан чиқиб келаётганда домла, худди бирон арзимас нарчасини ямоқчига бериб унинг эпақага келиш-келмаслигини сўрагандай:

— Қалай, бўладиганми?— деди Эҳсон унинг саволига жавоб бермади; ерга қараганича Саидийнинг олдига келди ва:

— Бу қандай хотин, ким ўзи?— деб сўради.

— Оқсоч...— деди Саидий тугилиброқ.

Домла етиб келди.

— Бўладиганми, ука?

— Ҳа, бўладиган. Нима қилиш кераклигини Раҳимжонга айтаман. Хайр! Саломат бўлинг!

Саидий уни кузатгани чиқди. Кўчага чиқилганда Эҳсон сўради:

— Оқсоч — хизматчи деганингизми? Нега уни бундай хор қилибсизлар?

— Касалини билмадик...

— Касалхонага юбориш керак эди! Касалхонага юборилмаса бўлмайди... Яхши эмас, Раҳимжон!

— Ұзим ҳам шундай қилмоқчи эдим. Хўш, энди қачон кўришамиз?

Эҳсон хайрлашди.

Саидий қайтди. Домла ҳовлининг ўртасида тикка туриб пичоқчаси билан тирноқ олар эди, тирноқдан кўзини олмай, докторнинг нима деганини сўради. Саидий Эҳсоннинг сўзини айтди.

— А?— деди домла ва пичоқчасини ёпиб, чўнтагига солди:

— Касали нима экан?

— Меъдаси бузилган эмиш.

— Шунга ҳам касалхонами? Бу замонда ўрис табиби нимани билар эдики, энди ўзбаги билсин! Аҳмоқ! Касални билмайди, билмагандан кейин касалхонага юбор, деб осонгина қутула қолади. Меъдаси бузилса сирка ичириш керак, вассалом. Кисловодскка борганимда табиб шўр сувга туширди, «Бошингни сувга тикма», деб кетди. Кетгандан кейин шўнғиб-шўнғиб олдим. Ҳеч нима қилмади. Шу-да, буларнинг билгани...

У сўкина-сўкина уйга кириб кетди. Унинг кетидан Саидий ҳам кирди. Уйда «булбули гўё» Сорахоннинг сочини, ўриб ўтирар эди. Домла докторнинг аҳмоқлигидан хотинига алоҳида шикоят бошлаган эди, Сорахон унинг сўзини кесди:

— Юбораверинг-да, шу ерда ўлиб-нетиб қолса кечаси ташқарига чиққани қўрқаман!

— Сенинг қўрқинингдан ҳам кўра ўлик кўмишни айт!— деди Саидий.

— Башарти ўлмаганда ҳам, касали узоққа чўзилса нима бўлади? Ҳар ҳолда, юбориш маслаҳат. Соғайса келар, ўлса ўшандақаси кетаверар,— деди «булбули гўё».

— Раҳимжон, — деди домла, — табибингиз қанча нодон бўлса ҳам, ҳар ҳолда неча йил меҳнат қилиб шу илмни ўқиган-ку. Бир нарса билар, дейман? Майли, Тўпани юборайлик. Бир банда зорайики шифо топса. Бир Муҳаммад уммати деб яхшилиқ қилсангиз — савоб, бир одам десангиз — инсонлик вазифаси. Шундай қилинг, касалхонага элтиб ташланг. Бугун касали яна ёмонроқ бўлса керак, эрталаб ўхчиди.

Саидий янги уйнинг зинасидан тушиб келаётганда, ташқаридан икки бола югуриб кирди ва иккови ҳам бара-вар «извош келди» деб кўча томонни кўрсатди. Ҳеч қандай меҳмон кутилмагани учун Саидий домлага қаради. Домла «чиқингчи» деб ишора қилди. Саидий югурганича чиқиб кетди. Унинг кетидан домла ҳам чиқди. Извошчи, юмолақлаб чилвир билан боғланган шол кўрпани извошдан тушириб, паранжилик хотиннинг тушувига маҳтал бўлиб турар эди. Саидий бу паранжилик хотинни дарҳол таниди, бу — опаси эди. Негадир болалари йўқ. Саидий югуриб извошнинг ёнига борди. Опаси уни кўриб ҳўнграб юборди ва ўтирган ерида узалиб бўйнидан кучоқлади. Унинг қўлларини кўриб Саидийни ваҳима босди. Бу қадар озган!

— Йиғлама, йиғлама! Болаларинг қани?

— Бермади...— деди у, ҳиқиллаб ва извошнинг соябони устига ташлаб қўйилган икки қўлтик таёқни олиб туришга ҳаракат қилди.

Саидий қўрқиб кетди ва шошилиб, опасининг оёқларига қаради. Оёқлари бутун. Саидий борганда ҳам у оёқ оғриғи эди. Аммо бунчалик эмас эди. Саидий дарров қўлтиқ таёқларни унинг қўлидан олиб, болалардан бирига узатди, опасини дас кўтариб, олиб кетди. Урта эшикдан чиқиб келаётган Мўродхўжа домла буларни кўриб, бемор кишидай инқиллаб юборди, аммо не машаққатлар билан бўлса ҳам, меҳмонни очиқ чеҳра билан қарши олишга тиришди.

Бу хотин нима учун келганини бутун она билар эди. Уни Муҳаммадражаб талоқ қилган. Домла ҳовли ўртасидаги райҳонзор бўйидаги супага ўз қўли билан палос солиб, меҳмонни ўтқизди ва «нега бу кишининг келишидан беҳабар қолдингиз, мен истиқболларига чиқар эдимку» деб, Саидийдан ўпкалади. Янги текинхўрни кўриши билан ранги ўчган «булбули гўё» титраб-қақшаб Муҳаммадражабни қарғади. Кейинча келган Сорахон, онаси ўргатган сўзларни айтиб, бахтсиз хотиннинг қайғусини бўлишган бўлди.

Муродхўжа домла станцияга чиқиб қарши ололмаганига яна афсусланди.

— Мен бу поездда келмайдиган эдим. Ҳайдар Ҳожи амаким тўсатдан Ушга кетадиган бўлиб, шу поезд билан жўнатдилар, — деди меҳмон ва рўмолининг учига туккан хатни олиб Муродхўжа домлага узатди.

Муродхўжа домла хатни ўқиб бўлиб Саидийга берди. Ҳайдар Ҳожи Муҳаммадражаб тўғрисида ёзар эди:

«...Мазкур отларнинг пули — жами етти минг олти юз саксон уч сўмни дастмоя қилиб ўз дўконига солди. Шундай кўрнамаклик қилса ҳам, отанг яхши, онанг яхши деб турмоқ кераклиги маълумингиз бўлгани учун, бул оилавий муноқашага Раҳимжоннинг мудоҳала қилмоғига мене билурсиз ва яна Раҳимжонга маълум қилурсизки, опаларига гўдақларидан жудо бўлмоқ на қадар мусибат бўлса ҳам, сабр қилсин, деб яъни тез кунларда гўдақлар унинг вориси бўлмоқлари хусусида Мухторхон айтган тадбирларни жорий қилмоққа киришдим. Мухторхон 13 числода келса керак эди; бугун йигирма етти. Ҳануз дараги йўқ. Мактуб ҳам йўқ. Унинг бундай узоқ вақт хат қилмаслик одати йўқ эди. Ҳавотирман...»

— Парво қилманг, қизим, — деди домла ўз навбати бўлган бир пиёла чойни узатиб, — мана, ўз уйингиз, ўз жойингиз. Баҳузур турасиз. Мана, укангиз олдингизда. Иншо олло, тузалиб кетасиз.

Домла унинг болаларини Муҳаммадражабдан олиш, оёғини докторга қаратиш тўғрисида ваъдалар бериб, ўрнидан турди.

— Энди, қизим, чарчаб келгансиз, озгина ором олинг. Сорахон, сен мана бу ерга сув сеп!

Домла уйга кириб кетиб, бир оздан кейин Саидийни чақирди.

— Мен биламан, — деди домла, — опангизнинг табиати жуда нозик кўринади. Бунинг олдида Тўпанинг бижғиб ётиши яхши эмас. Тездан буни йўқотайлик. Уйда бунақа касалнинг ётиши, табиати нозик одамга тўғри келмайди.

— Ҳозир дейсизми?

— Майли, ҳозир бўлмаса, бирон соатдан кейин бўлар. Остона бирга боради.

Саидий кўнди ва опасининг олдига қайтиб келди. У келиб ўтириши билан опа гап бошлади:

— Энди, ука, майли. У юзи қора билан сан-манга бориб ўтирма. Инсофга келар... Унгача мен ҳам тузаларман. Худо берган дард, яна ўзи олади. Энди...— деди ва ўпкаси тўлди,— шу болалар туфайли сени ҳам гойида ишдан қўярман. Ҳар замон бир кўрсам, борсам, дейман... Ахир, тузалиб кетаман. Бозор куни менга бирон беш пайса отнинг илигини олиб келиб бер. Офтобда ўтириб тиззаларимга суртай, зорайки, худо шифо берса. Кўзим ҳозир сал тузалгандай...

— Албатта тузаласан. Докторга қаратаман.

Опа кўз ёшини рўмолининг учи билан артди.

— Йўқ, ука, доктор-пўхтур деб чиқимдор бўлма. Тузалиб кетаман. Тузалай, ахир, худо бир йўлга бошлар. Инсоф берсин...

— Кимга инсоф берсин? Яна қайтиб борасаним?

— Нима қиламан бўлмаса? Сен ҳали билмайсан. Қачонгача сенинг уйингда тураман? Бир рўзгорга ўша рўзгорнинг ўз ғавғоси ҳам етади.

Саидий кулди. У, шу кулгиси билан «лозим келар экан битта эмас, ўнта опани умр бўйи боқишга ҳам қудратим етади» демоқчи эди.

— Демак, орада унча ҳам катта жанжал бўлмаган экан-да?

— Бўлгани йўқ. Гапнинг боши шуки, ўша сен пул қистаб борганда, поччанг Ҳайдар Ҳожидан ажраб ўзи якка дўкон очиш ҳаракатида юрган эди. Сенга пулнинг фойдасини бермагандан кейин, нега бермадинг десам, тутиб олиб урди. Дўконини ажратиб, ишлари жўнашиб кетди. Ҳар куни уйдан битта-иккита меҳмон узилмайди. У меҳмонлар хотин олиб келишади... Тонг отгунча мен хизматда... Улар ҳаром иш билан... мастлик... Бир куни ошхонада ўчоқ олдида ўтириб, саҳарга яқин кўзим уйқига кетибди. Чой, деган экан, эшитмабман. Шунга чиқиб икки-уч тегиб юборди. Шу учта гўдак туфайли шуларга ҳам чидадим. Кейин бир оёғим баттар бўлиб юролмай қолган эдимки, ташлади қўйди. Эртадан кечгача оч-оч ўтираман. Кўчадан келиб холинг нима демасдан, уйга киради-кетади. Уйдаги озиқ-овқатни сандиққа солиб қулфлаб олди. Кейин билсам, мени шундай қилиб зериктир-

моқчи бўлган экан. Бир мистарнинг қизини олиш тарадудидида юрган экан. Ҳа, айтгандай, бир куни Ҳайдар Ҳожи билан хўп уришди, оғзига келган гапни қайтармади. Тағин ҳам Ҳайдар Ҳожи яхши одам экан индамади, бечора. Дўкон ажратиб ўзи иш бошлаб, қўлига пул киргандан кейин қутуриб кетди-да... Талоқ хат олиб келиб берганидан кейин, маҳаллага чиқиб бир шармандасини чиқарай деган эдим, бу ўғрини. Ҳайдар Ҳожи қўймади. «Қамалиб-нетиб кетса, болаларингиз билан кўчада қоласиз» деди.

Муродхўжа домла келди.

— Энди, Тўпани эртага элтаман-да, бугун кеч бўлиб қолди,— деди Саидий, домлага; сўнгра, Тўпа ким, қандай касал эканлиги, уни бу ердан нима учун йўқотиш кераклиги тўғрисида домланинг айтганларини опасига сўзлаб берди.

Шу онда эшиқдан оқ халат кийган бир хотин кирди ва шу ҳовлида бир касал хотин борлигини, шуни олиб кетгани келганини билдирди. Домла аввал бунга тушунолмай қўрқиб кетди, кейин, Эҳсон юборганлигини билиб, хурсанд бўлди. Носилка кўтарган икки эркак кириб Тўпани олиб чиқди. Уни машинага солишда домла, ҳеч керак бўлмаса ҳам, ёрдам беришга тиришди.

Саидий билан домла кўчадан қайтиб киргунча ёлғиз қолган меҳмон, боғ томонга ўтмоқчи бўлиб ўрнидан турди; қўлтиқ таёқларининг ёрдами билан супадан тушиб, энди икки қадам босганида, нимагадир қоқилиб, йиқилди ва райҳонлар ичига юмалаб кетди. Бундан бохабар Сорахон «Вой, райҳонларни худо урди» деб қичқирди. «Булбули гўё» югуриб келди.

— Нима бўлди, ука?— деди у, бир неча қадам нарида туриб.

— Менгина ўлай!— деди меҳмон, инқиллаб ўрнидан турар экан,— худоё кўзим қурсин... қоқилиб кетдим.

«Булбули гўё»нинг кўзи ағнаб ётган сопол обдастага тушди. Обдастанинг жўмраги синган эди. У, жаҳли чиқиб обдастани жойига қўйди-да, индамасдан қайтиб кетди ва ош сузар экан, дўнғиллар эди: «Худо кўтарсин, шабкўр... ўлимтик!..»

Меҳмон райҳонлар ичидан чиқиб, супада ўтирган Сорахонга шикоят қилди:

— Худо битта дард берган эмас-да. Дардманд бўлгандан кейин, дард устига дард келаверар экан. Кўзим шомдан кейин кўрмайди. Нима экан у қоқилганим? Синдимми?

— Ҳа... Обдаста. Жўмраги синди,— деди Сорахон ва негадир қиқир-қиқир кула бошлади.

XIX

Шарифнинг дўсти Эҳсонни қўлга олиш — мустаҳкам қўрғон — шаҳар партия комитетига раҳна солуви керак эди. Шунинг учун ҳамма шунга фойдаси тегадиган можаро — Носиров билан Эҳсон орасидаги муносабатга кўзулоқ бўлиб турар эди.

Жанжалнинг фойдаси шундан иборатки, Эҳсон енгилса тентирайди, ёрдам берадиган киши излайди. Шу вақтда ёрдам қўли узатилса, шубҳасиз «жон» дейди. Бу қўл эриш кўринмаслиги, ҳуркитмаслиги учун ҳозирдан унинг кўзига иссиқ кўриниш қитигини ўлдириш керак. Кўзига иссиқ кўриниш учун эса, унинг ўз душманидан қилган шикоятига қулоқ солиш, нима деса маъқул топиш кифоя.

Бунинг учун Эҳсон келиб шикоят қилиши керак. У, ўзи келмайди. Шикоят эшитиш учун ҳеч ким унинг олдига боролмайди ҳам. Икки орада йўл йўқ. Мана шу йўлни бино қилиш учун Саидий, ўз хоҳишига қарши бўлса-да, Эҳсоннинг олдига тез-тез бориб туришга мажбур бўлиб қолди.

Эҳсоннинг бутун хурсандлиги, хафалиги, рози ё норозилиги ўз билимини бу янги майдонда ишлатиш атрофида бўлди. Носиров ўзининг қўлни куйдирмайдиган узун косови — Мирзакарим орқали кўтарган маш-машалари ҳам уни ортиқ даражада банд қилмас эди.

Саидий, Эҳсоннинг олдига бориб сира хушвақт қайтмайди. Эҳсон ё ўзининг иши ҳақида сўзлаб зериктиради ё адабиётдан сўз очиб, кўнглини кир қилади. Сўз адабиёт устида борганда, худди ҳозир «шунча йил ичида сен нима ёздинг?» деб сўраётгандай, Саидий жонини ҳовучлаб турар эди.

Муродхўжа домла Саидийнинг опаси келгандан бери

ташвишда. Саидий уни докторга қаратса пул кетди. Домла эса, яхшими, ёмонми шу Эҳсонга қаратиб дорипори қилдиришни, агар бу билан бўлмаса, «докторнинг дорисики кср қилмади, демак тузалмас экан» деб қўя қўлишни хоҳлар эди. Шунинг учун у, Саидий ҳар сафар Эҳсоннинг олдига борганда, опаси ҳақида гапиришни таъкидлар, аммо Саидий бепарволик қилиб келар эди. Бир куни домла уни опасининг олдига уялтирди: «одам деган ўз опасига бунчалик бемехр бўлмайди» деди. Саидий шу куни кечқурун махсус шу тўғрида Эҳсоннинг олдига борди.

Эҳсон таъби хирароқ бўлиб ўтирган экан, ўз ҳолатини шунча билдирмасликка тиришса ҳам, Саидий сазди. Тағин Саидий бошқа ўйларга бормасин деб, Эҳсон бунинг сабабини айта қолди. Ижтимоий келиб чиқишини суриштириб, машинисткаларни йиғлатиб юрган ўша Мирзакарим, бир мажлисда Эҳсонни «эски фикрли профессор билан алоқа қилиш» да айблабди. Унинг асл мақсади-ку, Эҳсонни қоралаш, аммо бундан — «профессор шунча ёмон одамки, у билан ҳатто сўзлашиш ҳам жиноят» деган маъно чиқиб қолибди. Бу профессор кўнглида кири йўқ, қўлидан келган хизматини аямайдиған одам, буни ҳамма билар экан.

Эҳсон бу ҳақда Саидийга кўп сўзламади, чунки профессор билан учрашиб шу тўғрида сўзлашганидан бери тажанг, асаби бузилган, энди Саидий билан бошқа тўғриларда сўзлашиб бир оз ёзилишни хоҳлар эди.

— Гапиринг, Раҳимжон, гапиринг... Айтгандай, хизматчингиздан хабар олиб турибсизми? Оқсочингиздан...

— Ҳа, хабар олиб турибмиз.

Эҳсон стол устида ётган бир китобчани Саидийнинг олдига сурди.

— Буни кўрдингизми? Иккинчи босмаси...

Китобча — Кенжанинг шеърлар тўплами бўлиб, титули устига «Дўстим Эҳсон! Иккимиз икки шаклда, бир маслак учун ишлаймиз» деб ёзилган. Саидий китобни варақлади. «Ўтмишдан эртақлар» сарлавҳали бир шеърда шу сатрларнинг ости чизилган эди:

Бешик ила тобут ораси дашти адамди,
Қолган изи кўз ёши ва қон, оҳ-фигондан.

— Бунинг остига сиз чиздингизми?

— Мен чиздим. Оҳангни келиштираман деб маънони қоронғулатиб қўйибди.

— Ўзи тузук шоир, бироқ танқидни кўтармагани ёмон. Ҳозирги билимдон танқидчиларимиздан бири — Аббосхонни менсимайди, шаънига беҳуда гаплар айтади. Тирноқ остидан кир излайди.

Аббосхоннинг шаънига Кенжанинг деганлари Саидийга қанча хуш келмаса, Кенжа тўғрисида Саидийнинг ҳозирги сўзи Эҳсонга шунча ёқмади. Бу норозилигини силлиқлаб, беозор қилиб билдириш шу тобда юрагига сизмай Эҳсон тўмтоққина қилиб деди:

— Аббосхонни чандон билимдон деб ўйламайман. Уч-тўрт мақоласини кўрдим. Шуларнинг бирида, кўп классикларнинг асарларини салбий фактлар билан тўлганлиги тўғрисида тамоман янглиш фикр юргизади. Гўё, санъатнинг асосий материали — салбий фактлар эмиш! Сўзидан шу хулоса чиқади.

— Бўлса бордир. Салбий фактлардан иборат зўр асарлар кўп-ку.

— Бу асарларни зўр қилган салбий фактлар, деб ўйлайсизми? Менингча, классиклар яшаган даврда турмушнинг ўзи салбий фактларга тўла бўлган. Улар шу фактларга санъаткорлик қўли билан тартиб берганлар. Наҳот ижобий фактларга санъаткорлик қўли билан тартиб берилса, ўшандай зўр асарлар вужудга келмаса! Бир ишни қилиш учун аввал шу ишнинг мумкин эканига ишониш керак. Аббосхонингиз шу ишонч йўлини тўсмоқчи-ку!

Саидийнинг назарида агар Эҳсон шу гапларни Аббосхоннинг ўзига айтса, у икки оғиз сўз билан жавоб қиладиган кўринар эди.

— Ҳар ҳолда Аббосхон ўз соҳасида етарлик билимга эга. Сўз табобат устида борганда унинг ҳам кўзига тўғри нарсалар эгри бўлиб кўриниши мумкин, — деди Саидий.

Саидий шу сўзи билан «адабиёт тўғрисида сўзлашни сенга ким қўйибди, докторлигингни қилсанг-чи!» демоқчи бўлди. Эҳсоннинг аччиғи келди.

— Агар биров менинг олдимга «иштаҳам йўқ» деб келса-да, мен уни ётқизиб бурнини кеса бошласам, — де-

ди у, захарханда қилиб,— бу ҳаракатимнинг нотўғри эканини англаш учун доктор бўлиш шарт эмасдир дейман... Ё сиз беш йил ўқиб доктор бўлмагунча англамай-сизми?

Бу гап Саидийга, Эҳсон истагандан ҳам қаттиқроқ тегди. Эҳсон аямагандан кейин, Саидийнинг ҳам аягуси келмади ва шу топда кўнглига келган гапни очиқ айта қолди:

— Кенжа сизга хўп уқдирганга ўхшайди.

— Чакки шундай деб ўйлайсиз,— деди Эҳсон, бу сафар ранги бўзариб.

— Менингча, агар Кенжа кўнса, Аббосхон унинг манманлик шираси босиб қуриб бораётган талантига янгидан ҳаёт бағишлар эди.

— Сизнинг ҳам талантингизни шундай ширёдан тозаллаганми?

— Албатта!— деди Саидий.

Эҳсон қаттиқ кулиб юборди. Бу кулги ҳақиқий кулгими, ёки асабий бир ҳолатми эканини билиш қийин эди.

— Ҳеч ўзингизни солмоқлаб кўрасизми?— деди Эҳсон секин.— Менингча, Аббосхон, Салимхон сичғари устодлари талантини ширадан тозаллаган букунги Раҳимжонга ҳеч кимнинг ҳаваси келмас! Билишимча, таланти ширадан тозаланган Раҳимжон ҳозир шалоғи чиққан аравадай Муродхўжа домланинг томорқасида ағнаб ётибди!

Саидий ичида: «вақти келар бу кунларда нима қилиб юрганганимни биларсан...» деди-ю индамади.

Орага, бошқа гап тушмади.

Саидий йўлимни тўсар деган ишонч билан ўрнидан туриб жўнаб қолган эди, Эҳсон индамади. Саидий эшикни аста ёпди.

XX

Оилада Саидийнинг опасига ноилож бўлса-да, ҳар замон кулиб қарайдиган одам Муродхўжа домла бўлса, уч-тўрт ҳафта ўтмай унинг ҳам дардини иситмаси ошкора қила бошларди. Саидий на Эҳсонни ёрдамга чақиролди, на бошқа доктор топди. Саидий Эҳсон билан икки

орада ўтган гапни Аббосхонга айтган эди. Аббосхон бундан кейин у билан учрашишни қатъиян ман қилди.

Бир куни домла опанинг олдида «худо ҳар кимни ўз феълига яраша кўйга солади» деди. Опа индамади, ерга қаради ва хилватга кириб куни бўйи йиғлади. Унинг йиғлаганини билиб қолган домла «кўз ёшининг хосияти йўқ, касб-корга басталик келтиради. Менинг уйимда йиғламанг!» деди. Шундан сўнг опа ҳамма вақт домлани кўрганда ўзини зўрлаб очиқ чехра билан турадиган бўлди. Бироқ домлага бу ҳам ёқмади: «нега сиз ҳамиша хушвақтсиз, уч боладан айрилган, оёқсиз киши ҳам шунча бедард бўладими?»— деди. Албатта, бу зихновларни на домланинг ўзи на «булбули гўё» ва на Сорахон — ҳеч ким Саидийга билдирмас эди. Бу гапларни опаси ҳам айтмайди, чунки бу чақимчилик билан укасининг уйини бузишдан қўрқар ва ҳар жафо бўлса ичига соларди.

Домланинг оилавий ҳаловатсизлиги ҳасрат қиларлик даражага етганлигидан Аббосхон чўчиди: агар домланинг ҳар кимга қиладиган ҳасрати Саидийнинг қулоғига етса, қайнота билан куёв орасига совуқчилик тушади. Бунинг натижаси, ҳар қолда яхши бўлмайди, Аббосхон шу хавфнинг олдини олишга йўл излаб юрганда, яна бир хавфдан дарак етди. Бу — газета идорасида катта бир ўзгариш кутиливи эди.

Шаҳар партия комитетининг секретари Шариф газетанинг муҳарририга «беш йилликни ёритолмаётирсизлар» дебди. Бу нима дегани эканини Аббосхон тушинади.

Мана шу икки хавфнинг олдини олиш учун Аббосхон домлага маслаҳат солди.

— Салимхон икковимиз Раҳимжонни марказий журналга ишга юборсак деган фикрга келдик. Бу фикр сизга ҳам маъкул тушади, деб Салимхонни ишонтирдим.

Домла бир чўчиб тушди.

— Сабаб?

— Аввали шуки, газета идорасида катта бир ўзгариш кутилади. Бу ўзгаришнинг силиқлик билан ўтишига сира кўзим етмайди. Натижада Раҳимжон майиб бўлади. Раҳимжоннинг бошига тушган калтакнинг бир учи сизга ҳам тегади. Бу, Раҳимжонни яна баттарроқ майиб қилади. У вақтда Раҳимжон учун фаолиятнинг ҳамма йўллари

беркилади. Иккинчи ёқдан... сизга ҳам ёмон бўлмайди... Бсла-чақаси билан кетса тузук бўлар, менингча... Опасини ҳам олиб кетади!

Домла ўйланиб қолди.

У рози бўлолмайди, чунки Саидийни бошқа шаҳарга юбориш эмас, унинг уй ажратиб чиқиб кетишига рози бўлиши ҳам соғин сигирни харом ўлдириш деган сўз. Аббосхон яна тушунтира бошлаган эди, домланинг кўнгилга бўлак гап келди: «Бу таклифнинг тагида бир гап бор. Бу гап мутлақо бировнинг манфаати бўлиши керак!»

Домла ҳадиксираганича бор: аввали шуки, назарида Саидий ҳануз Муниسخондан бегоналашиб кетгани йўқ. Иккинчидан, Муниسخоннинг бир хотинга, Мухторхонни ёмон кўрганлиги ва Саидийни сира кўнгилдан чиқаролмаганлиги тўғрисида ҳасрат қилиб тўккан кўз ёши арзонга тушган ёшлардан эмас, домла бу шубҳани тасдиқлайдиган кўп хабарлар эшитган. Бунинг устига, Мухторхон Афғонистон чегарасига хатарли сафар қилганича бедомдареч бўлиб кетди. Униг тақдири ҳақида энг неқбин бўлган Ҳайдар Ҳожи, энди бадбинликка тушиб хатлар ёзарди. Мана шуларнинг ҳаммасига суялиб, домла бу таклифнинг остида мутлақо Салимхоннинг манфаати ётади, деган хулосага келди.

— Хайр,— деди домла, четга қараб,— газетада ишламаса бошқа жойда ишлар. Нима қиласиз, бола-чақаси билан сарсон қилиб?

— Майиб бўлади. Унга фаолият йўллари беркилади.

— Майиб бўлмаганда, фаолият йўллари беркилмаганда нима қилиб берди? Эҳсоннинг кетидан шунча юрди; бир дона гуручга арзийдиган манфаат чиқмади.

— Бу Раҳимжоннинг ношудлигидан эмас. Фирқа кўмитаси Носировни қўлламагунча бундан бир иш чиқишига менинг ҳам кўзим етмас эди. Акси бўлди: фирқа кўмитаси Эҳсонни қўллади. Ҳозир Носировнинг иши тафтиш комиссиясида эмиш. Шариф «зиёлилик қилибсан-да, нега эртароқ айтмадинг» деб Эҳсонни койибди. Эҳсон ўзининг сизга назари қандай эканини айтибди-ку. Шундай бўлгандан кейин, қандай қилиб сизнинг куёвингизга, хусусан, сиз билан бирга турган одамга кўнгил қўйсин?

«Ҳа, итвачча,— деди домла ичида,— Салимхон сенга бир нарса ваъда қилганга ўхшайди.»

Домла кўнмади. Агар Саидий ваҳимали бир хабар олиб келмаганда, баҳс сан-мангача борар эди.

— Яна қўзғалди,— деди Саидий эшикдан кириши билан. Унинг ранги ўчган, ҳовлиқар эди.

— Нима?— деди домла, қўрқиб.

Саидий қўлидаги журнал ичидан бир варақ қоғозни олиб Аббосхонга узатди. Янги алифбеда эгри-бугри қилиб ёзилган бу хатни Аббосхон ўзи якка ўқий олмай, Саидийни ёрдамга чақирди. Домла янги алифбени сира билмагани учун, шуларнинг ўқиганига қулоқ солди.

«Газетага мақола.

Шу мақола бараварида маълум қиламанки, суд Иброҳимов мenden пора сўрагани ёлғон... Ноҳақ турмага тушганини, ўзим фирқага кандидат, рабочий бўлганим учун рост, деб маълум қиламан. Тушунмасдан ўртоқ Иброҳимов устидан порахўр ҳамда менга айб гаплар гапирди, деб оғзаки мақола берганман. Шу ишларни ўртоқ Иброҳимов қилган эмас, Мирза Муҳиддин деган ёт унсур қилган. Шу мақолани бериш бараварида сўрар эдимки, газетага ёзиб Мирза Муҳиддин деган ёт унсурни бир текшириб қўйилса... Ўртоқ Иброҳимов гуноҳсиз бўлгани учун, тегишли идоралар турмадан чиқарсалар, деб мақола берувчи ипак фабрикасининг рабочиги Мавлонқулова. Ижтимоий келиб чиқишим камбағал, ўртоғим шувоқчи уста, маҳалла комиссияси бўлган вақтда порахўр деб қамалган... ўртоқ Иброҳимов шу тўғрида қамалган, деб Мавлонқулова. Хатоси бўлса тузатиб ёзилсин деб Мавлонқулова».

Аббосхон, ранги ўчиб, домлага қаради. Домла бу хотин ким эканини билади, аммо шунча қўрқдики, зорайки бошқа хотин чиқиб қолса ва бу хат бошқа тўғрида, бошқа кишилар ҳақида ёзилган бўлса, деб яна сўради.

— Қандай хотин ўзи?

Аббосхон «хароб бўлдик» деб бош чайқади.

— Қандай бўлди, ўзи келдими? Нима деди? Сиз нима дедингиз?

— Ўзи келди. Мен аввал танимадим. Жуда бошқача, кишига сира гап бермайди. Ўша бўлган вақиларни

айтди. «Мирза Муҳиддин мени алдаб ёлгон гувоҳлик бердирган», деди. Буни ҳозир ҳеч кимга билдирманг, ўзим бостираман, десам, «Шариф акамга бир учрайман, кеча борсам қишлоққа чиқиб кетган эканлар» деди. Якшанба куни яна келмоқчи бўлиб кетди.

Аббосхон домлага қаради. Домла ҳануз Саидийни марказга юбориш яхши эмаслигига Аббосхонни ишонтириш ғамида эди.

— Мана, кўрдингизми, шу ҳам сиздан чиққан ақл эди! Ушанда мен шу ишни қилманг, демасқчи эдим, нафсингиз койир деб, индамадим. Энди Раҳимжонни марказга юборамиз, дейсиз. Бу ҳам бепанд иш.

— Хайр, билганингизни қиларсиз,— деди Аббосхон, тажанг бўлиб,— мана бу тўғрида гапиринг! Нима қиламиз?

Саидий бориб Салимхонни айтиб келди. Воқияни эшитиб у ҳам эсанкиради. Ундан кейин чақиртирилган Мирза Муҳиддин энди бу тўғрида суд аппаратидан фойдаланиш мумкин эмаслигини билдирди. Ярим кечагача чўзилган маслаҳатдан ҳеч натижа чиқмади. Эртаси кўп одамнинг иштироки билан бўлган кенгашдагина бир йўл топилди. Бу йўл Мавлонқуловани Округ маориф бўлими орқали ўқишга юбориш ва воқиядан ташкилотнинг марказий қўмитасини хабардор қилиш бўлди.

XXI

Бу ишни жуда тезлатиш, Шариф келгунча Мавлонқуловани йўқотиш керак эди.

Салимхон эртасига уни чақиртириб узоқ суҳбатлашди, шундай яхши муомала қилди, шундай ширин сўзлар айтдики, агар ҳар гап орасида «рози бўлсангиз ҳозир ишларингизни тўғрилаб пулингизни олиб бераман, эртага жўнайсиз» демаса, Мавлонқулованинг кўнглига «бунинг бирон ифлос нияти йўқмикин?» деган гап келиши аниқ эди. Мавлонқулова бу таклифни, албатта, хурсандлик билан қабул қилди, севинди, аммо газетага берган мақоласи ва унинг натижасидан хотиржам эмас эди.

— Шариф акам келганларидан кейин кетсам қалай бўлар экан? Бу қуриб кеткур жуда чалкаш иш-да. Ўзим тушунтириб бермасам бўлмас.

— Газетага берган бўлсангиз чиққандан кейин ўқиб ўзи тушуниб олади, тушунмаса қовлаштиради. Сиз йўлдан қолманг.

— Ё ўша мақолага қўшимча қилиб Шариф акамга бир ариза қолдирсаммикин?

— Бу ҳам бўлади. Аммо менингча, шу ишдан... воз кечмасангиз... тинч ўқиёлмассивми, дейман-да. Эрингиз келар экан-ку, бўлди-да.

— Э, ғалатисиз-а! Мавлонқулов ноҳаддан қамалганда, қийналган кунларимда, сарсон бўлган кунларимда, ёрдам сўраб бориб, ҳақоратланиб қайтган кунларимда суд идоралари кўзимга қандай ёмон кўринди! Нимага энди суд идораларининг афтини қийшайтириб кўрсатган бу одамларни яна шу кирдикорини қилавергани кўяр эканман! Ўзим фирқага кандидат бўла туриб...

Салимхон мулойимлик билан унинг сўзини кесди.

— Албатта қўймаслик керак. Аммо менинг дардим нимада эканини англамаётирсиз. Мен бутун шаҳардаги корхоналарни, фабрика, заводларни қидириб сизга ўхшаган хотинларни кўп тополганим йўқ. Узи уч-тўрт кун вақт қолди. Кечиксангиз олмайди.

— Мақола газетада чиқармикин? Қачон чиқади энди...

— Э, оғзаки берган мақолангиз чиқади-ю, ёзиб берганингиз чиқмайдими! Уша мақолангиз неча кунда чиққан эди?

— Берган кунининг эртасига чиққан.

— Бу ҳам тездан чиқар. Аммо, бир ҳафта, ўн кун тўхтаб қолиши ҳам мумкин. Бошқа зарур материал бўлиб турса, сизники кечикади. Мен ҳам бир нарса берган эдим, бугун ўн етти кун бўлди — чиқмайди.

— Бўлмаса газетадан олиб, Шариф акамнинг уйига ташлаб кета қолсамми?

— Бу ҳам бўлади, аммо газетада чиққани тузук. Нимагаки уйига ташлаб кетсангиз, ўқиб кўриб унча аҳамият бермаслиги мумкин. Газетада чиқса дарров диққатини жалб қилади. Яхшиси, мақолангиз газетада қолаверсин. Сиз кетаверинг. Шарифга алоҳида ариза ҳам

қолдирманг. Газетада чиққандан кейин, бунинг нима эканини тушунтириб, алоҳида хат ёзарсиз.

Бу маслаҳат Мавлонқуловага маъқул тушди.

Мавлонқулова кетиб, орада тўққиз кун ўтгандан кейин, бир кун эрталаб Муродхўжа домла марказий газетанинг ҳодисалар бўлимида қуйидаги хабарни ўқиди:

«Кеча кечқурун гидростанциядан олти чақирим юқорида моторлик қайиқ учинчи ва тўртинчи пристань орасида эшкакли бир қайиқ топди. Қайиқда қон юқи бор. Дастлабки текширишда шулар маълум бўлди: қайиқ йигирма етти рақамли бўлиб, тўртинчи пристандан Зарифа Йўлдошева ва Турсуной Мавлонқулова деган аёллар томонидан соат бешда икки соатга ёлланган. Ёлланган вақтда кўрсатилган ҳужжатларга кўра, буларнинг ҳар иккови ҳам ишчилар факультетининг бу йил қабул қилинган студентлари бўлган».

Домла шошиб ўрнидан турди ва ички қўйлак, лозимида югурганича Саидийнинг олдига чиқди. У остонага қадам қўйганда, Саидийга тўқнаш келди. Саидий ҳам, қўлида газета, ховлиққан эди.

— Ўқидингизми? — деди домла, ҳовлиқиб.

Саидийнинг лаблари пирпиради, кўзига ёш келди, четга қараб кўз ёшини артди. Домла таажжубланди.

— Ҳа, бирон яқинлигингиз бормиди?

Саидий индамай орқасига бурилиб уйга кириб кетди. Домланинг жаҳди чиқди; унинг орқасидан кирди.

— Бунчалик муҳаббатингиз бор экан, ўзига айтиб қўя қолсангиз-ку, ҳамма ишлар бости-бости бўлиб кетар эди!

— Сиз сабаб бўлдингиз шунга! — деди Саидий йиғламсираб. — Агар Аббосхоннинг аввалги айтганида мен шу бошқармадан кетсам, устимда бунчалик гап бўлмас эди. Менинг ўтмишим тўғрисида бунча сўзлашга сабаб топилмас эди... Энди нима бўлди?

Домла паст тушди.

— Раҳимжон, сиз нима тўғрисида сўзлаётирсиз?

— Сиз-чи?

Домла хабарни кўрсатиб, ўзи Саидий кўрсатган узундан-узоқ мақолага кўз ташлади. Газетанинг икки подвалини банд қилган бу мақолада Саидий, Ёқубжон ва округ газетасининг муҳаррири исмлари бутун колон-

каларни чипор қилиб юборган эди. Сўз нима устида борганини домла фаҳмлади, пешонасидан совуқ тер чиқиб кетди.

Агар бунчалик бўлишини билса, Муродхўжа домла Саидийнинг марказга эмас, дунёнинг у бурчига кетишига ҳам рози бўлар эди. Мақола, округ газетаси беш йиллик пландек бу куннинг сиёсий масалаларини нима учун ёритмаслигини чуқур таҳлил қилар эди.

XXII

Саидий бошқармадан худди Аббосхон айтгандай майиб бўлиб бўшалганидан сўнг, курсдан, мактаблардан ҳам кетди. Буларнинг баъзиларига ариза берди, баъзиларига тўғридан-тўғри бормаи қўя қолди.

Муродхўжа домла унинг курс ва мактаблардан чиқишига жон дили билан қарши бўлса ҳам, энди дами ичида эди. Саидийнинг уйда ётиб қилаётган таржималаридан келадиган даромад, бир курсдан ёки мактабдан оладиган ойлигидан ҳам оз. Мана шунинг учун домла тўнг бўлиб қолди. Бунинг оғирлиги ҳаммадан кўра, Саидийнинг опаси устига тушар эди.

У, янги келган кунларидан бошлаб «укам билан келинимнинг рўзгор аччиғлигига сабаб бўлмайин» деб бир тўғрам нонини ҳалол қилиб ейиш йўллари қидирди. Аммо мудом уни туянинг устида ит қопар эди: укасидан яширинча дўппи тиккани ипак олдирган эди, нима фалоқат бўлиб, унинг устига бинафша сиёҳ тўкиб юборди; қолган-қутган ипакдан бир дўппи тикиб, қўшнидан бозорга чиқарганда, харидор ипак, тепа, кизак, тақ, жиякнинг пулини ҳам бермади. Узи дардмандлиги устига, кўзи ожиз бўлганидан, бундан яхши тиколмас эди. Бунақа дил сиёҳликлар кўп бўлди ва энг сўнггисини Саидий билиб қолди.

Саидий бир кун кечқурун домла келтириб берган таржима ишларини битириб, уйдан ташқарига чиққанида, боғ томондан «булбули гўё»нинг вайсаган товушини эшитди, тунука идиш ерга тушиб талай ергача юмалаб кетди. Гарчи «булбули гўё»нинг бузуқ авзойини, бундай кезларда қони қочадиган қулоқларини, кўкариб кетадиган юз ва лабларини кўришга тоқати бўлмаса ҳам,

Саидий боққа томон йўналди. У, боғ эшигининг бўсағасига қадам қўйганда, «булбули гўё» калтакесакдай чаққонлик билан унинг ёнидан ўтди ва Саидий то орқасига қараб гап сўрагунча эшикни тақ этиб ёпиб уйга кириб кетди. Саидий боққа чиқди. Опаси қўлтиқ таёғини остига қўйгани ҳолда, ҳовузнинг пайнави томонда ўтирар ва қурумли қўлларини латта билан секин-секин ишқар эди.

— Нима гап?

Саидийнинг келганини пайқамай қолган опаси, унинг товушини эшитиб, чўчиб тушди ва қурумли қўлларини тез-тез ишқар экан, кўзидаги ёшни тез-тез киприк қоқиш билан ютди-да, укасига қараб Илжайишга тиришди.

— Ҳеч..

— Нима дейди? Сенга гапираётганмиди?

— Йўқ,— деди ва шу билан «наҳот менга ёмон гапирса» демоқчи бўлди.

Саидийнинг кўзи опасидан бир неча қадам нарида ётган қурумли кастрюлькага тушди.

— У нима?

— Ҳа, ўша...— деди опаси дудуқланиб ва ёнида турган темиртак пичоқни олиб, Саидийга қаради.

— Нима, ахир, бир гап бўлдими?

— Йўқ, худо урсин агар...

— Нима қилиб ўтирибсан бу ерда?

— Шу кастрюлькани тозалай деб... бекор ўтириб зерикканимдан шуни тозалай, деб... ўзи тешик экан, қалайиси кўчиб кетибди...

Саидий дарров фаҳмлади: опаси кастрюльканинг қурумини тозалайман деб тешигига қуюлган қалайини кўчириб юборган.

— Нима кераги бор,— деди Саидий тажанг бўлиб,— тинч, худо деб ўтирсанг бўлмайдимиз?... Сенга биров бунни қил демаса... Ҳовуз бўйи зах, оёгингга зарар қилади.

Опа қурумли латта билан пичоқни артаркан, ўйлар эди: «О, ука, билмайсан! Агар мен худо, деб тинч ўтирадиган бўлсам рўзгоринг ҳар кун аччиқ бўлар эди. Булар мен нотавонни шунча сўряпти-ю, тагин ҳам сенинг ўлмаган жонинг!...»

Опа қўлтиқ таёғини дўқиллатиб ичкарига кириб кетди. Саидий унинг кетидан кирмасқичи бўлди, аммо «Ҳозир «булбули гўё» дуч келса, бир нарса дейман-да, дилсиёҳлик бўлади» деб қайтди ва боғнинг тўрига қараб кетди. қоронғу тушгунча айланиб юрди.

Саидий қайтиб келганда янги уйнинг айвонида ўсма сиқиб ўтирган Сорахон йиғламсиради:

— Қуриб кетсин! — деди ўсмали пиёлани нари суриб — Мени хотин қиладиган бўлсангиз уй олинг, кўчириб кетинг, ота-онам билан турмайман!

Муродхўжа домла унга бу гапни ўргатган вақтда «Раҳимжоннинг кайфи чоғ вақтини топиб айтгин» деган, бунга бирон ҳафта бўлиб, Сорахоннинг эсидан чиққан эди. Сорахоннинг оғзидан бу гап чиқиши билан Саидийнинг кўз олдига тешик кастрюль, «булбули гўё» нинг газабдан кўкариб кетган башараси келди. Саидий кастрюль воқиясидан Сорахонни хабардор ва онасининг инжиқлигидан ранжиган, бадбахт тул хотинга раҳми келган гумон қилди.

— Майли, хафа бўлма, уй олармиз ҳам, кетармиз ҳам... — деди.

Муродхўжа домла Саидийдан оладиганини олди, энди Саидийнинг на ҳозирги ҳолати, на истиқболи унга ҳеч нарса ваъда қилмас эди. У, Саидийнинг шарбатини сўриб бўлди, энди пўчоғини пуфлаб ташлаши керак. Шунинг учун Саидийнинг уйини ажратиб, чиқариб юборишга бел боғлади. Уйини ажратиб чиқариб юборгандан сўнг, вақт соати билан қизини чиқариб олиш ҳам қочмайди. Қизини чиқариб олганда ҳам, шундай қиладики, Саидий Сорахонни қўйиб юборишга мажбур бўлади. Аммо бу қўйди-чиқди ҳар икки томоннинг ҳам розилиги билан бўлиб, бундан ҳеч қандай кўнгилсизлик ва бу кўнгилсизликнинг натижаси бўладиган бузилиш юз бермайди. Бу планни амалга ошириш учун лозим келса домла Саидийга ҳатто Мунисхонни мақташга, «адиб бўлиш учун Мунисхондай ўқимишли хотин зарур» дейишга ё бўлмаса ўз қизини жиннига чиқаришга ҳам тайёр эди.

Домла бу тўғрида кўп уйлади, йўллар чизди. Саидий қаердан бўлса ҳам бир минг-ярим минг пул топади, уй олади. Уйни Сорахоннинг номига хатлатади. Иккин-

чи ёқдан, сиёсий идора Мухторхонни қамоққа олганини эшитса, эски маъшуқаси — Мунисхон билан яна яқинлашади. Эрининг қамалганини Мунисхон ҳозир билмайди, билса бу хабарни айтган кишига суюнчи беради.

— Ота-онанг рози бўлармикин?— деди Саидий.

Сорахон «Ота-онам жон, дейди» деб юборишдан қўриқиб дудуқланди:

— Нима... Ҳар кимнинг таъби-да!...

— Сен аввал секин даромад қилсанг яхши бўлар эди.

— Ҳимм...— деди Сорахон лабини буриб,— йўқ, дермиди!

Сорахоннинг ҳаракатидан «ҳар иш қўлимдан келади» деган бир маъно англашилар эди, бироқ ота-онасига ўз сўзини ўтказа олишига Саидий ишониб етмади.

Аммо, сўнг маълум бўлдики, Сорахоннинг ҳам қўлидан бир иш келар экан. Бир кун кечқурун Муродхўжа домла кўчадан очиқ чеҳра билан келиб, эгарчилик маҳалласида сотиладиган уй борлигидан хабар берди. Буни Саидий мутлақо Сорахон қўйган талабнинг натижаси, деб билди.

— Унча қиммат ҳам эмас,— деди домла, ҳовлининг таърифини қилиб бўлгандан кейин,— етти юз эллик сўм. Яна уч юз сўмгина сарф қилинса, уч минг сўмлик ҳовли бўлади. Агар шу ҳовлини қўлга киргизсангиз, бир мулк бўлиб қолар эди. Кўрдингизки, ишониб бўлмайди, бу кун амалдорсиз, эртага фуқаро. Бу кун ўнта мактабда муаллимсиз, эртага битта мактабда ҳам эмас... Шундай! Мулк керак, бойлик! Ота-она, ёр дўст, шуҳрат-фазилат — ҳаммаси бир чақа. Бойлик, мулк-амлоқ ортдириш керак. Уч-тўрт ой илгарироқ билганимизда пул тайёр эди. Ҳали ҳам нима, йигит кишига пул топиш писанд эмас. Агар сиз шу ҳовлини олсангиз, бу уйлариңгиздан бир нечтасини ижарага қўяман. Баҳузур еб ётиб, китоб ёза берасиз. Сорахон ҳам уй-рўзгор тутишни ўрганади. Опангиз бу ерда тура беради. У кишини ўзим парвариш қиламан. Сиз одамнинг қадрига етмайсиз. У кишини сизга бермайман.

— Ҳозир пул йўқ-да,— деди Саидий илжайиб.

— Пул йўқ. Тўғри, пул йўқ. Аммо, пул йўқ, деб ан-

райиб турилса, ҳовли қўлдан кетади. Уч кундан кейин минг сўмга ҳам харидор чиқади. Ёқубжонда уч-тўрт минг сўм ҳамма вақт топилади. Мен сўрасам бермаслик эҳтимоли бор. Узингиз сўрасангиз дарров беради. Сўраганда ҳам пули бор эканини бўйнига қўйиб туриб сўрайсиз-да. Аммо ҳовли олмоқчи эканингизни билдирмайсиз. Бир ярим минг сўранг, худо хоҳласа икки ойда узасиз.

— Уша берган пулимизнинг фойдасини Муҳаммадражабдан яхшилик билан сўрасам бермасмикин?— деди Саидий, аммо бу гапнинг мантиқсизлигидан ўзи ҳам кулиб юборди.

Муродхўжа домла, қандай қилиб биратўла Мухторхоннинг қамалганлигини ҳам айтиб, Саидийнинг ёдига Муниسخонни туширишни билмай турган эди.

— Муҳаммадражаб бир қора чақа ҳам бермайди. Ҳали бунини мен сизга айтганим йўқ: Ҳайдар Ҳожи жияларингизни унинг бойлигига ворис қилишни ваъда қилган эди, шу бўлмади. Режалар бузилди. Мухторхонни Афғонистон чегарасидан сиёсий идора қўлга олибди. Бу нарса Мухторхонга боғлиқ эди...

Саидий бир ирғиб тушди.

— Нимага? Биз нима қиламиз?

— Нимага эканлиги маълум. Уш ва Узгант атрофида иш чиқмагандан кейин Ҳисор, Кўлоб томонга юборилган эди. Шу ерда қўлга тушди.

— Унинг қўлга тушуви ташкилотни хавф остида қолдирмайдими?

— Хавф остида қолдиради. Аммо, Мухторхоннинг сирларни фош қилмаслигига ишонч зўр. Фақат шуниси ёмонки, шундай пайтда ишчан бир кишидан айрилдик. Ҳозирги пайтни биласизми? Қайтадан тузилган беш йиллик режа амалга оширила бошлаганда, шаҳар ва қишлоқ халойиқининг маълум табақаси ғавға кўтаради. Шу ғавға вақтида Мухторхондай одамлар зарур эди. Хусусан, қишлоқда бу ғавға катта бўлади. Мана шу пайтдан фойдаланишда Мухторхон иш берар эди.

— Шаҳарда қандай ғавға бўлиши мумкин?

— Ғавға ҳозир ҳам бор. Утган йилга қараганда ҳукумат хусусий савдони бўғди, молни оз бера бошлади. Солиқни кўпайтирди. Солиқ сиёсати савдогарларни син-

дириш сиёсати бўлаётир. Бу норозилик туғдирмайдими? Мана шу икки ёқдан кўтарилган норозилик товуши бутун мамлакатни кўтариб ташлайди.

Саидий ўйлаб қолди.

XXIII

Пул топилди. Ҳовли қўлга киргизилди. Кузнинг ўрталарида унинг шикаст-рехтларини тузатиб, Саидий кўчиб кетди.

Муродхўжа домла янги ҳовлини Сорахоннинг номига хатлатди; ижарага қўйишни мўлжаллаган уйларидан бир нечтасини ижарага қўйди.

Бироқ, кузнинг охирироғида домланинг планлари ер билан яқсон бўлди. Шаҳарда уй-жой танглиги кескинлашиб, кузнинг бошида ижараси саккиз сўмлик уйларнинг нархи 20 сўмгача кўтарилганда, шаҳар совети бутун ҳусусий ўйларнинг ижара ҳақиға такса пичиб қўйди. Бу уй-жой танглигидан фойдаланиб, ижара ҳақини ўн икки сўмдан, йигирма тўрт сўмгача кўтаришни ва бу уйлардан йилига тўрт минг сўм даромад қилишни мўлжаллаган домла, бу қарорга амал қилганида, йилига сал кам минг сўмгина даромад қила олар эди, холос. Домла ҳали бу дардга даво топганича йўқ эдики, иккинчи бир дарддан хабар етди: Беш йиллик план бўйича ҳозирги Гала Атторлик ўрнига катта бир фабрика тушиб, ундан станцияга қарата тикка тош йўл чиқарилар эмиш. Агар бу йўл тушадиган бўлса, домланинг ҳовлиси буткул ва чорвоғининг ярми кетар эди!

Домланинг бошига оғир кунлар тушди. У на уйга сиғар эди, на кўчага. Унга на май тасалли берар эди, на «золимнинг заволини бергин» деб худога ёлвориб. Шу кунларда домла бир эчкисини супурги билан уриб ўлдириб қўйди. «Булбули гўё» юрган йўлида вайсаб, қарганиб юрадиган ва учраган ҳар бир киши билан уришадиган, кучи етса уриб, етмаса йиғлайдиган бўлиб қолди.

Ташкилот аъзоларининг ҳар бири ҳам кайфиятда Муродхўжа домладан қолишмас эди. Илҳом, уйланганига етти ой бўлганида хотинининг қорнида боласи билан қўйиб юборди. Нима учун қўйганини Илҳомнинг ўзи

ҳам билмайди, биров сўраса нима бўлганини билмайман, ўша кечаси кетдим, деб шапкамни олиб чиқиб кетавердим», деб жавоб беради ва бир нуқтага тикилганича қолади.

Ёқубжон бир кечаси «Ўзбекторг» магазинининг чердагига орқа томондан олтин гугурт ёқиб ташлабди, шуни бировга айтганида, худди ашадди бир душманидан ўч олгандай ҳордиғи чиқади. Маҳмуджон афанди савдо-йироқ бўлиб қолган: кимни кўрса бир республика маориф комиссарлигидан: «Сиз шарқ адабиётининг отаси. Сиздай одам бизга керак» деган мазмунда хат олганини ва бунга «бормайман, тупроғим ўз ватанимнинг тупроғига қўшилсин» деб жавоб ёзганини айтади. Маҳмуджон афанди бир куни ташкилотнинг мажлисида шу гапни бошлаган эди, Аббосхон жеркиб берди.

Ёқубжон ташкил этган гап иштироқчилари ўн учга етди. Булардан бири яна бир гап ташкил этди.

Катталар тўпининг мажлислари ҳар пайшанба кечаси ҳар кимнинг уйида бўларди. Сўнгги вақтларда бу тўпининг кўрадиган масаласи марказнинг ташкилотни ўстириш тўғрисидаги топшириғини музокара қилишдангина иборат бўлиб қолди. Ҳар сафар кимни ташкилотга тортиш, қандай қилиб янги гап ташкил қилиш ҳақида масала қўйлади, аммо шу тўғрида ким фикр бермоқчи бўлиб сўз олса, мавзу у ёқда қолиб, ҳукуматнинг ёмонлигидан шикоят қила бошлар ва узоқ сўзлар эди. Яқиндагина марказга бориб келган Аббосхон, марказнинг бир директивини эълон қилди. Бу директивага кўра, бундан кейин ташкилот «занжир» усулига солиниб, бу усулга мувофиқ ташкилотнинг ҳар бир аъзоси фақат икки қишинигина танир, бошқаларни танимаслиги ва ўзини ҳам билдирмаслиги керак эди.

Маҳмуджон афанди сингари қотма, нозик ва товушингичка бир муаллим шу ҳақда сўз олди:

— Бу яхши,— деди у, Салимхоннинг тиззасига нуқиб,— сабабки, ташкилот мустаҳкам бўлади.

У яна бир неча оғиз сўзлаб қизишиб кетди, қизарди, терлади.

— Масалан,— деди у, давом этиб,— яъни, зулмга бир мисол. Мана, кеча иккита уйимни печатлаб кетди. Ўз уйимга ўзим киролмайман. Уйларга нарх кесди. Ўз

уйим. Васиқам бор. Илгари тўққиз сўм бериб турган одам, ҳозир икки сўм олтмиш тийин беради. «Чиқ, уйим ўзимга керак» десам, «октябрь ойи кирди, қаяққа бораман? Бу ҳақда ҳукуматнинг қарори бор!» деб васиқани тан олмайди. Яна бири «мен уйингга кирганимда деразалари синиқ эди; тўрт сўмлик ойна солдирдим» деб ярим ойга ҳақ бермади. Ҳам уй бер, ҳам деразасига ойна солдириб бер. Ана қонун! Ишонмайсиэ.. Бу тўғрида кўп жойларга югурдим. Қонун шу! На кишининг ўзига, на мулкига, на илмига, ҳеч нарсага ҳурмат йўқ. Комхозга арзга борсам, мудир кулади. Энди тинч турган халқни нотинч қилиб «Гала Аттөрликни бузаман» дейди. Қанча бечоранинг уйи бузилади. Мана шунинг учун айтаманки зулм ортди. Халқда исён ўти учқунлана бошлади. Кулли ёвмин батар.

Муродхўжа домланинг аччиги келди:

— Ҳаммаларинг ўз дардларингни айтасизлар. Бундай ҳол жами халқнинг бошида бор. Шундан қутулиш йўли тўғрисида гапирингла-да! Бу ерга нахот ҳасрат қилгани тўпланган бўлсак! Ҳар қайсимиз буюк бир го-янинг ағаси. Бу нима майда гаплик!

Домладан кейин сўз олган бир киши Николайнинг вақтида боғдорларга, дўкондорларга қанча солиқ чиққанлиги ва ҳозир қанча чиқиши тўғрисида узоқ сўзлади. У, «шўролар ҳукумати, гарчи ҳар ким ўз меҳнати орқасида кун кўрсин, деса ҳам, амалда ўзи бунга қарши сиёсат тутаётир» дер, бунга далил қилиб, ҳукуматнинг дўкондорлар меҳнатини меҳнат ҳисобламаганини кўрсатар ва эртадан кечгача дўконда ўтиришни кўмир конида ишлашдан қийин ҳисоблар эди.

Ташкилотнинг мажлислари шундай ўтар эди.

Шаҳарда уй-жой танглигининг кучайиши бошда домлага қанча фойда еткизган бўлса, энди ундан кўп зарар еткиза бошлади. Бундан ташқари, кунларнинг бирида техник кўчани невилир билан кўриб, домланинг дарвозасига қизил нишон қўйиб кетди. Округ газетасининг берган хабарига кўра, Гала Аттөрликни текислаш яна икки ойдан сўнг, йўл иши баҳорнинг ўрталарида бошланиши керак эди. Газета ҳар сониди шаҳар ободончилигига айрим ўрин берадиган бўлди. Муродхўжа домла Гала Аттөрликдан станцияга қарата солинадиган йўл

«меҳнаткашлар манфаатига хилоф» деб узу: бир мақола ёзган эди, газета босмади. Башарти уй бузилиб кетса, ҳукумат қандай ҳақ тўлаши тўғрисида домла иш билармон кўп одамларга учраб, бениҳоят кўп кенгашлар эшитди. Буларнинг ичида энг яхшиси ҳовлида оиланинг сонини кўпайтириш ва уй бузилганда, ҳукуматдан оила аъзолари сонига яраша жой талаб қилиш эди. Домла Саидийни кўчириб келишга жазм қилди.

XXIV

Саидий, Муродхўжа домладан ажраб чиқиб кетишга шшилган, чунки, назарида, мустақил турганидан кейин қиладиган иши кўп ва ёруғ кун, соадатли дамлар кутгандай бўлар эди. Аммо, ажраб чиқиб кетгандан кейин қоронгу кечада ёт элларда йўлдан адашиб қаёққа боришини билмай умидсизликка тушган кишидай бўлиб қолди. Ажраб чиқиб кетгандан кейин, қиладиган ўша «кўп иши» аслда ўтмишдаги «эртаси бу кундан яхшироқ» бўлган ҳаётини эсга солиб, ҳозирги «эртаси ваҳималар билан тўла» бўлган ҳаётининг уқубатли минутларидан оз бўлса ҳам дам берадиган Муниسخонни яна бир мартаба «Раҳимжон» дедиришгина эди. Унинг Муниسخонга бўлган ҳозирги муҳаббати мана шу уқубатдан дам олиш, эртанинг ваҳимасини унитиш, ўзини кечаги кунга тортишгина, аммо бу муҳаббатни ҳамон ўша, ҳамон студентлик вақтидаги ошиқ-маъшуқлик, деб билгани учун нега ҳозирги Муниسخоннинг шунча разолати бу муҳаббатни сўндирмаганига ҳайратда эди.

Домладан ажраб чиқиб кетганидан сўнг, Саидийнинг йўл адашиб умидсизликка тушган кишидай шалвирашига сабаблардан бири — Муниسخоннинг сўзлашмаслиги эди. Саидий кўчада бир-икки унинг йўлини тўсди ҳамки, бурилиб кетди, қарамади. То Муниسخон номаълум сабаб билан ўзини отгунча, кунлар шундай ўтди.

Муниسخон нима учун ўзини отганини кўплар қаторида Саидий ҳам билолмади.

Муниسخон ўша кун кечқурун одатдагича онла дастурхонини баҳам кўриб, овқатдан сўнг қазнаққа — подвалга тушибди. Унинг эшик очиб кириб кетаётганини кўриб қолган аммаси «ҳой етимча, бемаҳалда тушма!» деб қич-

қирган экан, индамай тушиб кетибди-да, орада ўн беш минут ўтмасдан тўппонча товуши эшитилибди. Салимхон, тўппонча товуши чиқиши билан, қозикқа қараса — осиб қўйган тўппончаси йўқ, бундай фалоқат рўй беришини сира кутмаганлигидан, «бу бадбахт ўйнаб ўқ чиқариб юборди-ку» деб гижиниб, сўкиниб, югурганича қазнаққа тушса, синглисининг ўлиги устидан чиқибди. Мунисхон қазнақнинг тўрида бошини кирлар орасига тикиб ётар экан, Салимхон тортиб олиб қараса, чаккаси қон, негадир оғзига шоҳи рўмол тикибди. Шу кунни кечаси Салимхон ўзининг иш столи устидан шу хатни топибди:

«Бу кунгача кўз ёши тўкдим. Барибир, бундан кейин ҳам тўқар эдим. Қиз туққан оналар, болаларингизни тириклай кўмингиз, қиёматда сизга домангир бўлмасин, демоқчи бўлиб қалам олган эдим, бироқ қувноқ қизлар, қувноқ хотинларнинг кулли товушлари қулоғимга эшитилиб кетди. Йўқ, қиз эмас, Мунисхон туққан оналар болаларини тириклай кўмсинлар. Олам тўла бахт, фақат мен бахтсиз эдим.»

Бошқа ҳеч гап йўқ. Мухторхоннинг қамалганлигини билганлар «эрининг чиқишидан умид узгани учун ўзини отгандир» деб гумон қилишган эди. Кейиндан маълум бўлдики, Мунисхон буни билмас ва билса ҳам, севинар экан. Салимхон ва унинг ёри-дўстлари бу воқияни бошқача қилиб овоза қилишди: гўё Мунисхон, тўппончада ўқ борлигидан беҳабар, оғзини ўзига қаратиб туриб, туйқисдан тепкисини босиб юберибди.

Мунисхонни йиқитган бу ўқ, ҳалокатли чоҳга дўмба-лоқ ошиб кетаётган Саидийнинг «тутиб қолиб жон сақлаётман» деган тошини кўчирди. Бу ўқ ўтқир қилич бўлиб, хаёлида ўтмишга боғланган, қачон бўлса ҳам орқага тортадиган умид риштасини кесди. У, истиқболини ўйлар экан, ҳамма вақт «худо шуларнинг ҳаммаси тушим бўлса эди!» дер эди.

Саидий Муродхўжа домладан ажраб чиқиб кетганига пушаймон бўлди.

У, бир вақтлар, ўқиб юрган маҳалларида, Илҳом туфайли комсомол Теша билан уришганидан сўнг, рабфак залидан ўтишга безиллайдиган, ҳар бир комсомолни кўрса

худди «тўхта, бу ёққа юр, комсомоллар мажлис қилиб сени кутиб турибди» дётгандай, юраги арзиқадиган бўлган эди. Бу кунларда яна ўша ҳолга тушди, аммо энди унинг юрагини безиллатадиган фақат рафбак зали эмас, бутун шаҳар, бутун мамлакат, унинг юрагини арзиқтирадиган комсомолларгина эмас, кўча-кўйда учрайдиган ҳар бир граждани. Саидий кўчага камдан-кам чиқади, чиққанида ҳам уйга қайтишда, худди орқасидан бирон шикаст етқизадиган киши келаётгандай бўсоғадан ўтиши билан тезроқ эшикни занжирлагуси келар эди. Мана шундай кезларда домланинг ҳовлиси унга иссиқ қучоқ, мустаҳкам қалъа бўлиб кўринар эди.

— Менинг уч кунлигим ё бор, ё йўқ,— деди домла бир куни келиб,— замонни кўриб турибсиз. Ўз мулкингизни ўзингиз банд қилиб турсангизгина қўлингизда бўлади. Мана, баҳордан йўл тушса, яна ёмон. Агар, башарти, бузилса, ҳовлида неча оила бўлса, ҳаммасига жой берар эмиш. Энди қариб қолганимданми, негандир, мол-мулкка ҳавасим қолмабди. Мана, уй, мана жой, мана ер... Ўзингиз биласиз, нима қилсангиз қилинг. Энди менга нима керак? Улигим кафансиз қолмаса, дуойи-фотиҳага келганларнинг олдига битта иккита қаттиқ-қуттиқ нон қўйсангиз бўлгани. Энди айтай: «иморат солмасимиздан илгари чоракорларимиздан ўн уч таноб ерни қўлга туширган эдим. Буни сизга айтмай юрганимнинг сабаби бор эди.

Домланинг ер олгани рост. Буни Саидийга билдирмаган ва билдирмоқчи ҳам эмас эди.

Саидий ернинг дарагини эшитиб аввали севинди, кейин ғам босди. Шундай бўлса ҳам, ўзича янги план тузди: домланинг уйига кўчиб боради, бу уйни тузукроқ одамга ижарага қўяди; қишлоқда колхоз ҳаракати ҳалокатга учрагандан сўнг, (ташкilot мутафаккирларининг фикрича, баҳоргача ё катта бир қўзғолон чиқиши керак, ё ҳукумат бу ҳаракатни давом этдиришдан воз кечиши керак эди) у фақат ерлардан келган даромадни еб ётиб, ишини давом этдиради ва ёзган асарларини чет элга юбориб бостиради.

Саидий бир неча ҳафтадан бери домланинг уйига бормаган эди. Кўчишдан икки кун илгари борганида, «булбули гўё» эшик олдида унинг бўйнига осилиб йиғлади:

— Бувингизни соғиниб ўлсин, деган экансиз-да; ташлаб кетдингиз... келмайсиз... Энди кетгани қўймайман...
«Булбули гўё» соғинганлигини айта-айта тўккан ёшини шу ёшигача кўргани барча тобутлар устида ҳам тўкмаган эди.

XXV

Ташкилотнинг топшириғи билан домла бундан ўн йил илгари муаллим бўлиб, ҳозир савдогарлик қилиб юрган бир кишининг қўйнига қўл солиб кўргани бориб, тажанг бўлиб қайтди. «Уй қизи» бўлиб қолган Саидий, у келганда меҳмонхона саҳнида тикка ўйланиб турар, чоракор билан хизматкор Остонақул эса даладан олиб келинган сўнгги икки арава гўза поя ва жўхори пояларни дарвозанинг тсмига босишар эди. Домлани кўриб Саидий ичкари ҳовлига томон юрди ва ўрта эшик олдида тўхтаб, домлага йўл берди.

— Халқ ҳайвон,— деди домла, ичкарига қадам ташлаб.

Домланинг иш бўлмасига кирилгунча ҳам, Саидий индамади.

— Ҳа, нега хомушсиз?— деди домла, рўмолчаси билан бўйинини артиб.

— Ҳеч... Нима бўлди, гапиришдингизми? Аббосхон келиб кетди.

— Хўш, нима деди? Бирон гап гапирдимми?

— Йўқ... Шундай...

Домланинг жаҳли чиқди:

— Ахир, нега хомушсиз бўлмаса? Одам деган бунақа «ичимдан топ» бўлмайди. Яхшими, ёмонми, бир гап бўлса, дарҳол айтиш керак!

Саидий тек қолди. Домла, авзойидан, бақирадиган кўринар эди. Шунини пайқаб, Саидий хомушлигининг сабабини айтишга шошилди.

— Аббосхон Шарифнинг олдига кирган экан, Салоҳиддин ўтирган эмиш.

Салоҳиддин кассирлик ишига Ёқубжоннинг ёрдами билан кирган, ўзи илгари мактабдан ҳайдалган киши, янги келган муҳаррирга буни тушунтиришган эди, уни дарров ишдан бўшата қолди.

Домла анча жаҳлидан тушди.

— Арзга бергандир-да. Шариф албатта дағал муомала қилиб жўнатса керак. Мана энди тўнини тесқари кияди. Ула!.. Шу пес қўлга кирса, талай киши қўлга кирган бўлар эди. Сиз бунга нима учун хафа бўласиз?

— Бир вақт Ёқубжон икковимиз уни ўртага олган эдик. Шунда ўтган гапларни Шарифга айтса, тағин ёмон бўлади, дейманда.

— Ёмон бўлиб нима бўлар эди? Қиладиган ишини қилди. Энди шаҳардан ҳам ҳайдаб чиқармас! Хўш, тағин нима гап?

— Ҳеч гап йўқ... билишимча, шу чойракср яхши одам эди.

— Албатта яхши. Ҳаромдан парҳиз қилади, бўлса борига, йўқ бўлса йўғига қаноат қилади. Худстарс.

— Шуни айтаман-да. Шуниси яхши эди. Бу йилдан кейин еримизни экмас эмиш.

— Экмасдан нима қилар эмиш? Қаёққа боради, кимнинг ерини экади?

— Колхозга қираман, дейди.

— Колхоз бўлар эмишми?

— Айтишидан, бўлади шекилли.

Домла қошларини кўтариб, пешонасини тириштирди-да:

— Халқ ҳайвон!— деди ва ташқарига чиқиб кетди.

Орадан ярим соат чамаси ўтгандан кейин Саидий ҳам чиқди. Домла меҳмонхонанинг зинасида ўтириб, чоракорга пасиҳат қилар эди:

— Озми, кўпми, ишқилиб худонинг бергани. Бир суям бўлса ҳам ўз мулкингиз. Хоҳласангиз тариқ экасиэ, хоҳласангиз кўкнор. Бу ерни сиз пешона тери тўкиб топгансиз. Бешқалар-чи? Бошқаларга ерни ҳукумат берган, шунинг учун колхозга киришдан кўрқмайди. Мана кўрасиз, ер ўзиники бўлган одам бўйнига қилич келганда ҳам колхозга кирмайди.

Домланинг қаршисида — пастда, ерга қараб, чўп синдириб ўтирган чоракор, бошидан дўпписини олди-да, чиқиб турган пилталарини уза-уза гап бошлади.

— Энди, афандим, шунча йил чоракорчилик қилдик. Ер оз. Колхоз яхшими, чоракорчилик яхшими бир кўрайлик-да! Колхозга бойни олмас экан, бир нафи бордир-

да, камбағалга... Охунбобоев колхоз яхши депти. Мияси бутун одам. У киши ер ислоҳоти яхши деди, ғаламисларнинг гапига кириб биз ёмон дедик. Оқибат яхши бўлиб чиқди. Охунбобоев «Хаммаларинг ерларингни бирга ишлайсизлар, ҳосилни торозуда тортиб, бўлиб оласизлар» депти. Ғалвирда ўлчаса ҳам майлига. Ҳукумат трактор берар экан. Ҳукуматнинг йўлига юрганлар кам бўлгани йўқ.

— Менинг еримни экиб кам бўлдингизми?

Чоракор кулумсиради.

— Йўқ. Кам ҳам бўлганимиз йўқ... ортиқ ҳам... Аммо умр ўтиб кетяпти...

Домла нима дейишини билмай тек қолди, аммо юзидан ғазаб акс этар эди. Домла ўрнидан туриб индамай ичкарига кириб кетди.

Чоракор туриб, томда ғўза поя босиш билан овора бўлган Остонақулга нимадир демоқчи бўлган эди, Саидий сўз қотди:

— Чакки қиласиз, ака; домланинг жаҳллари чикардингиз. Колхоз бўлса-ку бўлди, бўлмаса ўйнашга ишониб эрсиз қоласиз...

— Ўйнашдан айниб эрлик бўлмоқчиман, мулла ака,— деди чоракор кулиб.

Саидий ҳам кулди.

— Албатта, бошқа одамнинг ерини ҳам экаверасиз-ку, аммо домладай очиқ қўлли одамни ё топасиз, ё йўқ. Менинг билишимча, колхоз бўлмас. Ўз ихтиёри билан ерини берадиган одам кам топилади. Ё борми?

Чоракорнинг берган жавоби Саидийни ваҳимага солди.

Саидий ва унинг атрофидаги катта-кичик «тушунадиган» кишиларнинг ҳаммаси бир оғиздан колхозлаштириш иши ўнгмас, деган ақидада эди. Саидий чоракорнинг сўзини эшитганидан кейин, ер ислоҳотини эслади.

Шу домла, шу одамларнинг ер ислоҳоти тўғрисидаги фикри ҳақиқатга тўғри келмаган эди. Муродхўжа домла «ер ислоҳоти қишлоқларни хароб қилади» деган эди. Саидий қишлоққа борганида нимани кўрди ва унинг кела-жагини қандай тасаввур қилди? Бу қишлоқнинг куни қиш кунига ўхшамас, кўпроқ аввал баҳор, қўш маҳалидаги кунга ўхшар эди. Баҳорнинг энг юмшоқ, сфтсбшувоқ ку-

нида қурт-қумурсқаларга жон кириб, ер остидан чиққандай одамлар тўзиган; қишлоқнинг келажagini кўчалардаги қувончли ҳаракат, қичқирришлар ифодалар эди. Эҳтимол, «колхозлаштириш ғояси муваффақиятсизликка учрайди» деган гап, ўша вақтда «ер ислоҳоти қишлоқларни хароб қилади» деган фикрдай ҳақиқатга тўғри келмас.

Чоракорнинг гапига қараганда «тушунадиган» одамларнинг бу гаплари ҳақиқатга тўғри келмаслиги аниқ эди. Саидий бориб қишлоқнинг руҳини ўз кўзи билан кўргуси келди, аммо боришга юраги бетламас эди: «борди-ю, тўғри бўлса!»

Борди-ю, тўғри бўлса, ҳар алдамчи умид билан кўнглини юпатиб юрган Саидий, бутун умид ришталари узилиб, ҳалокат чоҳига юмалар эди.

Борди-ю, тўғри бўлса, кўп ёмон бўлади, чунки ислоҳот вақтида қишлоқларнинг хароб бўлишини кўрсатадиган руҳни кутиб, аксинча, обод бўлишига далолат қиладиган руҳга учраган бўлса, бу руҳ унинг ҳеч қандай умидини пучга чиқармаган, аксинча, гарчи ёзилмаган бўлса ҳам, романига мавзу бўлиб, унга ёзувчилик шуҳратини ваъда қилган эди. Энди-чи? Энди қишлоққа чиқиб одамлар колхозни ҳам ўша ислоҳотдагидай руҳ билан қарши олганларини кўрса, пучга чиқадиган умиди бор: ер қўлдан кетади, Совет ҳукумати йиқилмайди...

Саидий ўзининг иш бўлмасига кириб, дераза ёнидаги креслога ўтирди-да, стол устидаги китобни олди; ўқимоқчи эмас, агар китоб ўқиш учун чиқарилганлиги ҳозир эсига тушса, кўтариб урар эди; варақлади, узоқ варақлаб ўтирди-да, сўнгра, отасининг китобга қараб фол очиши эсига тушди. Отаси иши чалкаш бўлган вақтларда китобни олар ва кўзини юмиб туриб, сатрлар устига кўрсатгич бармоғини босар эди. Агар бармоғи «К» ҳарфи устига тушса, «кушойиш» деб хурсанд бўлар, «Б» ҳарфи устига тушса, «басталик» деб қайғирар эди. Саидий ҳам шундай қилди. У, бир неча мартаба шундай қилди, бироқ бармоғи остидан яланг бошқа ҳарфлар чиқар эди. Отаси буни кўп такрорламасдан натижа чиқарар эди, негадир, Саидий шунча такрорласа ҳам бўлмаётир. «Ё ярим ишониб, ярим ишонмай қилаётирманми?» деб ўйлади, Саидий, сўнгра, жуда ихлос билан такрорлади.

Бир соатдан ортиқ уринганидан сўнг, буни ихлос билан қилишга ўзида шунча эҳтиёж сездими, Саидий чиқиб таҳорат олиб келди.

Қўшни уйдан домланинг бақирган, «булбули гўё» нинг йиғлаган товуши эшитилар эди.

XXVI

Орада бир ҳафта ўтгандан сўнг, қишлоқдан одам келиб, домлани олиб кетди. У, колхозга кирмоқчи бўлган чоракорнинг қўлидаги ерни бошқа одамга ёки ҳозир мавжуд бўлган чоракорлардан бирига топшириб, кеч қолса уч кунда қайтишни ваъда қилгай эди, роса ўн беш кун деганда қайтди. Қишлоқ назарида аждарҳонинг оғзидай кўринган Саидий, бу ўн беш кунни жуда ҳовотирлиж билан ўтказди.

Домла худди дашт сафаридан қайтгандай қорайган, озган, кўзлари киртайган; илгари говмиш сигирнинг елинидай осилиб турадиган бақбақаси сўлган, дами чиққан пуфақдай шалвираган, соч-соқоли ўсган, сочидаги оқ кўпайгандай кўринар эди.

У, Саидий билан қўл учидагина сўрашди-да, индамай уйга кириб кетди. Домланинг эшикдан хурсандлик билан кириб келишини кутган Саидий, ичида «тамом, масала ҳал» деб қўйди; аммо, ҳар ҳолда, масаланинг жуда ҳам бундай ҳал бўлмаслиги эҳтимоли билан ўзига тасалли берди ва шу эҳтимолнинг йўққа чиқишидан қўрқиб, домланинг олдига киргани, гап сўрагани юрак қилолмади; ҳовлининг юзида узоқ туриб қолди, сўнгра, чор-ночор домланинг кетидан кирди. Домла, ҳозир биров билан уришиб келгандай, диваннинг бир четида ўтирар, Сорахон эса деразанинг тагида ўтириб йиғлар эди. Саидий оёғининг учида юриб келиб иш столи ёнидаги курсига секин ўтирди. Домла унга қайрилиб ҳам қарамади, анчадан кейин Сорахонга қараб ўшқирди:

— Тур, йўқол!

Сорахон ўрнидан тураётгиб, ҳиқиллаб:

— Нима қилдим, ахир? Бекордан-бекорга...— деди.

— Айтдим-ку, жон қизим, кўзингни лўқ қилма. Сигирга ўхшаб қарама!— деди домла ва сўнгра Саидийга му-

рожаат қилди.— Мен ундан гап сўрайман, у менга бақрайиб қарайди, кўзини лўқ қилади, сигирга ўхшаб қарайди. Шу яхшими ахир!..

Саидий ерга қаради. Сорахон ҳиқиллай-ҳиқиллай чиқиб кетди.

— Қишлоқ халқи ҳайвонлашган!— деди домла.

Саидий бир ирғиб тушди ва ичида яна «тамом!» деб қўйди.

— Ўша ер ислоҳоти вақтида халқ орасига нифоқ тушган эди,— деди домла.— Мен биламан, тажрибали... ўша вақтда айтган эдим. Ана шу нифоқ кундан-кун авж олаётир. Сиёсат шу нифоқни кундан-кун авж олдириш сиёсати. Бир тўда маърифатсиз, маслакислар шу сиёсат фойдасига амал қилётир.

— Нима, колхоз бўладиганми?— деди Саидий бўшашиб.

— Мен борганда ҳаммаси бўлиб ўн уч киши ариза берган экан, беш-олти кун ичида яна бир неча ариза тушибди. Аммо илгари ариза берганлардан бир неча киши аризасини қайтариб ҳам олди. Шоирингиз Кенжа ўша ерда газета чиқараётир. Ана у пес — Салоҳиддин ҳам ўша ерда. Шариф мактаб мудирини қилиб юборган экан. Қаерга борса колхоздан гапиради. Тагин одамлар тўп-тўп бўлиб шунга қулоқ солади! Гапдон бўлиб ташвиқотчилик қилганига куййми! Халойиқни ўзига эл қилиб олибди. Кенжа билан иноқ.

— Ерни нима қилдингиз, чойракорлардан биронтасига бердингизми? Ё улар ҳам колхозга кирмоқчимми?

— Айтиб кўрдим. Қани кўрайликчи, бу гаплар бир ёғлик бўлсин, дейди. Колхозга киришга кўнгли бор, аммо хуркиб турганга ўхшайди.

Кечқурун Салимхон келди. У бир ойдан бери қишлоқларда юрган эди. У ҳам хафа, юрагига қил сизмайди. Саидий ундан ҳам бирон хунук хабар эшитишдан қўрқиб, ўзининг уйига чиқиб кетганича қайтиб кирмади.

Салимхон, ҳозир чекиб битирган папиросидан иккинчисини тутатиб, домлага қаради.

— Сиз кетган куни эртасига Иброҳимовни сиёсий идора турмадан олиб кетибди.

— Қайси Иброҳимов?— деди домла ҳовлиқиб.

— Мавлонқуловнинг иши... Халқ суди Иброҳимов.

— Хўш?

— Кесилган одамни олиб кетишдан... бирон гап борга ўхшайди-да.

— Мирза Муҳиддин қаерда?

— Мирза Муҳиддин Аббосхон билан марказга кетган эди.

— Иброҳимовни сиёсий идора олиб кетишининг маъноси нима?

— Жуда ёмон. Менинча, бу ишнинг тагидан сиёсий идора хабардор бўлган. Бутун воқиа шу Ибраҳимов билан очилади. Шунинг учун сиёсий идора унга турмада бирон шикаст етади, деб олиб кетган бўлса керак.

— У вақтда...

Домла сукутга кетди

Ўрта эшик тақилади. Домла Салимхонга қаради. Салимхон домлага қаради.

— Ким?

Салимхон елкасини учирди.

— Ўзингиз биласиз... чиқинг...

Домла чиқди. Эшик қоққан Ёқубжон экан.

— Бунақа бефаҳм бўлманг!— деди домла Ёқубжонга уйга киргандан кейин,— ўтиринг... Эшик деганнинг занжири бўлади, одам деган шуни шириқлатади. Наҳот тарс тарс урса!

— Нима қилай,— деди Ёқубжон, Салимхоннинг ёнига чўккалаб,— занжирни шириқлатсам ҳам эрта-индин тўртта солдатнинг олдига тушамиз, деворни йиқитиб кирсам ҳам...

Домла унга ҳўмрайиб қаради. Салимхоннинг жаҳли чиқди.

— Ана энди, Ёқубжон, ўлгундай совуқсиз-да. Бунча совуқ бўлмасангиз!....

— Ҳа, хабарнинг ўзи совуқ бўлса, мен уни қандақ иситиб айтаман?

— Хўш?

— Мирза Муҳиддин билан Аббосхон қамалибди. Сиёсий идора қамабди. Марказдан одам келди!

Домла «жон ука!» деб Ёқубжоннинг елкасини ушлади. Салимхоннинг ранги оппоқ бўлиб кетди-да, деворга суянганича тек қолди.

Бу ваҳималардан Саидийнинг хабари йўқ эди, ўша куни домлани қайтиб кўрмади. Домла кечасидаги поезд билан қаёққадир кетибди. Бунинг эрталаб чой вақтида «булбули гўё» айтди. Саидий чойдан сўнг, кўпдан бери тўхтаб ётган таржималарни оз бўлса-да юргизиш ниятида иш бўлмасига кирди; эшикдан кириб стол устидаги қорозларга кўзи тушиши билан ўзини ҳаддан ташқари чарчаган, ҳар қандай фикрий ишга иқтидорсиз сезиб бўшашди ва дераза ёнидаги креслога ўтириб, папирос чекди. Ҳозир ишлаш эмас, қўлни кўтариб папиросининг кулини қоқиш ҳам малол келар эди.

Саидий бошини орқага ташлаб, қимирламасдан шифтга қараганича ўтирди ва ҳеч нимани ўйламасликка аҳд қилди; қандай қилганда ҳеч нарсани ўйламаслик мумкин эканлигини ўйлаб, шу ондаёқ бу аҳдини бузиб қўйди. Бу ўй яна кўп ўйларни эргаштириб келиб, унинг фикрини бўтаб юборди. Қулоғи жингиллаб кетди Бўталган фикрлар ичида қачондир аллақайси китобда ўқиган шу сатрлар айрилиб турар эди:

Ҳаёт жомин кўтариб юмуқ кўз билан,
Зар қирғоқларига кўз ёши тўкамиз...

Саидий ирғиб турди ва бунинг қайси китобда кўрганини эслашга тиришди; эслади, қидириб шу китобни топди, шеърнинг давомини ўқиди. Шеър қисқа экан. Сўнггра яна шу руҳдаги биронта шеър топиб ўқигуси келди. Мундарижага қаради. Мундарижадаги сарлавҳалардан шеърнинг руҳини белгилаш қийин, бунинг учун ҳар қайси шеърдан бир-икки мисра ўқиб кўриш керак эди. Ҳозир ўқиш эмас, китобни жўн варақлаш ҳам уни толиқтирар эди. «Тавба,— деди Саидий китобни жовоннинг ичига улоқтириб,— одамлар бунча гапни қаердан топиб ёзар экан!»

Сорахон кирди. Унинг кўзига Саидий касал кўринди.

— Ҳа, нима қилди?— деди Сорахон оғзидаги сақичини қирсиллатиб.

Саидий анчадан кейин жавоб берди:

— Яшашдан чарчабман...

— Оббо, нима қилибсизки чарчайсиз... Хайр, ётинг, чўзилинг...

«Яшашдан чарчабман» деган сўзга Сорахоннинг тушунмаслигини Саидий билар эди, аммо бу фикрни унинг фаҳмига яраша сўзлар билан айтишга эринди.

Сорахон нимадир қидириб уйни икки айланди-да, сақичини яна бир қирсиллатиб чиқиб кетди.

Бу кунни Саидий шундай диққат бўлиб ўтказди; эртаси уйқидан уйғониб анчагача кўзини очмай ётди; кўзини очганда гул қўйиладиган столча устидаги ўзининг дўшисини кўриб аллақандай бўлиб кетди. Бу ҳис кишида ҳозиргина қабрга қўйилган одамнинг кийимини кўрганда пайдо бўлади.

Сўнгги кунларда уй жиҳозларидан тортиб боғнинг атрофини ўраб олган деворларгача Саидийда шу ҳисни пайдо қила бошлади. Кунлар ўтиши билан бу ҳис шунча чуқурлашдики, Саидий уйда ўтирганида ҳар замон ўзининг тирик эканига шубҳа қилар эди.

Шундай кунларнинг бирида Саидий, тасодифий равишда ўзининг бемор ётган опаси олдига кириб қолди. Опаси кузда — ёмғирли кунлар бошланиши биланоқ узил-кесил шал бўлиб ётиб қолган эди. У бир неча кундан бери кириб ҳол сўрамаган укасини кўриб кўзига ёш олди.

— Раҳимжон, энди нима қилай, худо бахти қора қилиб яратган экан... бир ишга ярамасам... келинга айтгин, кепак қиздириб берсин... Худо омонатини тезроқ олмайди ҳам...

— Хўп, сенга кепак қиздириб берсин. Сен ўлма. Оёқларинг тузалсин. Кўз ёши водисида истаганингча кез! Наҳот кепак қиздириб беришга ва шу билан оламга бир ҳовуч ёш ортиқроқ тўкилишига қарши бўлсам!

Опа, укасининг олдида ҳўнграб йиғлаб юборишдан ўзини сақлаш билан овора бўлиб, қулоғига гап кирмади. Саидий эшикдан чиқиши биланоқ опасининг илтимосини унутиб, боққа чиқиб кетди ва ҳавонинг совуқлиги, қор учкунлаб туришига қарамай, узоқ айланиб юрди. Бир вақт кўзини очиб қараса каллакланган дарахтга суяниб турибди, лайлак қор ёғпти.

Саидий сўнгги кунларда одамга қўшилмайдиган, баъзан ўзига ўзи гапирадиган бўлиб қолди. «Булбули гўё» уни жиннига чиқарди. Муродхўжа домла қайтиб келганидан сўнг, Саидий билан озгина ҳамсуҳбат бўлди-да, «булбули гўё»нинг фикрини тасдиқлади: «Бунга жиннилик ота

мероси, отаси ҳам жинни бўлиб ўзини осган» деди. Бундан ортиқ сўзлаш ёки Саидий билан яна суҳбат қуриш домланинг юрагига сиғмади. У, ташкилотни фош бўлишдан сақлаш тўғрисида ҳар куни кечасиё кундузи бўладиган маслаҳат мажлисларидан бўшамас ҳам эди.

XXVIII

Сўнгги кунларда, «булбули гўё»нинг кўзига Саидийнинг нафас олишидан тортиб то чой ҳўплашигача ғалати кўрина бошлади: назарида, Саидий кун сайин баттар бўлаётган ва эрга-индин қизига бир шикаст етказадигандай кўринар эди. У ўзидаги бу ваҳимани юз ҳисса орттириб Муродхўжа домлага айтди. Домла Саидийни касалхонага юбориш тараддудига тушди ва доктор чақирди.

Орада икки кун ўтгандан кейин портфель кўтарган бир рус хотин келди. Домла уни чақирилган доктор гумон қилиб, иззат-икром билан қарши олди ва жиннилик Саидийга ота мероси эканини тушунтирмоқчи бўлди:

— Папа девона, мама девона. Ўзи девона бўлган чорт... — деди у, хотинни уйга бошлаб — Ҳар кун қизимкага михлаш беради.

Хотин тушунмади, портфелидан бир қоғозни олиб домлага кўрсатди-да, алланарсалар деди. Домла унинг сўзлан фақат «Тўпа, пул» деганинигина англади ва ҳайрон бўлди.

— Тўпа йўқ,— деди у, худди соқов билан гапирашаётгандай имо-ишора қилиб.— Тўпа кетди. Раҳимжон Саидий девона. Раҳимжон Саидов йигирма олти яшар!

Иккови бир-бирининг муддоасига сира тушунолмади. Ахири хотин ўзбекчалаб тушунтиришга тиришди:

— Тўпа биласан?

— Ҳа, биламан. У кетган. У девона эмас.

— Пул даёшь?

Домланинг кўзлари олайиб кетди.

— Э, зачем пул даёшь?— деди ва эшикка қараб бақирди,— Сорахон, Раҳимжонни айтиб қўй!

Саидий худди неча кун ухламаган кишидай гаранг ҳолда кириб, эшикка яқин бир ерга ўтирди.

— Бу киши ким ўзи, нима дейди?— деди домла.

Хотин, стол устида турган қоғозни Саидийга кўрсатиб, изоҳ берди:

— Бу киши Тўпа исмли хотинни етти йил ишлатган, ҳақ тўлаган эмас. Мен шуни... билгани келдим...

Тўпа касалхонага юборилгандан кейин ҳеч ким хабар олмаган, унинг аҳволи жуда оғир бўлганликдан, ўлган гумон қилинган эди. Саидий ҳайрон бўлди.

— Қаерда ҳозир у хотин?

— Бизда. Артелда ишлайди...

— Хўш?— деди домла, кайфи учиб.

— Тўпа етти йиллик ҳақини талаб қилибди. Бу киши шу тўғрида сиз билан сўзлашгани келибдилар.

— Э, унинг бизда қандақа ҳақи бўлади? Етти йил ишлагани йўқ, биз уни тарбия қилдик, бир бечора кўчада хорзор бўлмасин, деб одамгарчилик қилдик. Шуни тушунтирмадингизми?

Саидий хотин билан икки оғиз сўзлашди-да, домлага қаради.

— Шуни тушунтириш қийин бўлаётир,— деди.

Домла ўйланиб қолди-да сўнгра деди:

— Ахир, ишлаган бўлса, овқат еди. Кийим-кечак қилдик. Касаллигида ишламасдан ётиб еди. Докторга қаратдик. Узингиз биласиз, қўлидан бир иш келмас эди. Хўш, қанча бўлар экан ҳақи?

— Бу кишининг хомаки ҳисобига кўра, бир минг икки юз олти сўм бўлар экан. Бунга бошқа чиқимлар кирмас эмиш. Масалан, юз эллик сўмча ижтимоий муҳофазат...

Домла хотинга қаради, сўнгра яна Саидийга ўғрилиб деди:

— Бу қандоқ бўлди, Раҳимжон? Айтишидан, бир ярим минг сўм чиқадиган кўринади. Шу кишининг ўзларини хурсанд қилсак... бир эвини қилиб юбормасмикинлар? Бир қўйнига қўл солиб кўринг-чи... Неча пул берсак шу ишни бости-бости қилар экан?

Саидий домланинг сўзини таржима қилган эди, хотин индамай ўрнидан турди-ю жўнаб қолди. Саидий ўз бўлмасига чиқиб кетди. Домла ўзи ёлғиз қолиб, янги план тузди: Тўпага икки йиллик ҳақ тўлайди, аммо қолган беш йиллигини тан олмайди, Саидийнинг бўйнига ағдаради, «Мен ишлатганим йўқ. Саидий ишлатган» дейди. Зўр

келса иш судга тушар. Жавобгар — Саидий бўладиган бўлса, суд ҳеч вақт руҳий касал кишини жавобгарликка тортмаса керак.

Домла шу билан ўзига тасалли бериб, кечқурун навбатдаги гап мажлисига кетди.

Саидий одатдагича ўз уйида креслода ўтирар эди.

«Булбули гўё» кирди. Саидий ҳозир олдига биров киришини шунча хоҳламас эдики, худди «булбули гўё» кириши билан, бутун танига бир оғриқ киргандай бўлди.

— Ҳалиги хотин нимага келган экан, — деди «булбули гўё» — домлангиз айтмадилар, сўрай десам, феъллари айниб турган эди, қўқдим...

Саидий гапни чўзилмайдиган қилишга тиришди:

— Домладан озгина қарэн бор экан, шунини ваъда қилган кунига беролмайдиган бўлиб, узур сўрагани келибдир.

«Булбули гўё» бундан хотиржам бўлди-да, озгина туриб, яна деди:

— Бўрон кўзгалди. Айвончанинг тунукасини шамол кўтарди шекилли, тарақлаяпти. Шунга бир нарсани бостириб қўйилмаса...

«Булбули гўё» анча кутди ҳамки Саидий жавоб бермади, сўнгра, дўнгилаб, эшикни қаттиқ ёпди-да, чиқиб кетди. Саидий худди кўзига тушиб азоб бераётган юм донаси бирдан чиққандай эркин нафас олди. «О, телба хотин, нега зарда қиласан, — деди орқасига суяниб, кўзини юмиб — Томнинг тунукаси нима экан, замона бўрони бутун мамлакатни кўтариб тарақлатаёттипти-ку! Қўй, мен оламга том тузатгани келганим йўқ, ундан тезроқ кетгани келганман».

Саидийнинг кўзи ялт этиб очилди. У илгарилар ҳам бир неча мартаба ўзини ўлдирмоқчи бўлган, аммо шу фикр бошига келганда кўнгли ҳамини иккига бўлиниб бири шу фикрни тасдиқлагандай сукут қилса, иккинчиси: «сен ҳаёт жомини энди қўлингга олдинг, ҳали лаззатини бўлмайсан, тўхта!» дер эди. Бироқ бу сафар кўнглининг иккинчи ярми ҳам сукут қилди.

Саидийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Саидий ўрнидан туриб чироғни ёқди, нари-бери юрди; яна ўтирди, кўзини юмди. Унинг кўнгли бир бутун бўлиб пичирлади: «Ҳаёт жомини кўтардинг, унинг шарбатини татиб кўрдинг; шунақа, ичкан сайин тагидан тахиром чи-

қа беради. Бұлди энди, ҳаёт бозоридан харид қилиб бўлдинг, энди бемаҳалга қолмасдан қайт! Бемаҳалга қолсанг қувғин ейсан. Асаддан тортиб майгача ҳаммасини кўриб бўлгансан, ҳаммасидан тўйгансан. Шу томоғингдан бир қултум май ўтди нима бўлди-ю, миллион шиша май ўтди нима бўлди! Сени уч кун ортиқроқ умр кўришга мажбур қиладиган нима қолди! Шундай экан, нима қилиб ўтирибсан, тур тезроқ!»

Саидий кўзларини катта очди, қаршисидаги зарҳал рамкалик каттакан тош ойнага тикилди; ойна кўзига, негалдур, ниҳоятда чиройлиқ, жуда кўп одамлар орзу қилган, кўз тиккан бир нарса бўлиб кўринди. Саидий секин ўрнидан турди, ашаддий душманига орқадан пичоқ урмоқчи бўлгандай бир ҳаракат билан қўл узатиб, столчадан гул қўйиладиган хрустал вазани олди-ю, қулочкаш қилиб, ойнанинг қоқ ўртасига урди. Ойна чилпарчин бўлиб тўкилди, унинг бир неча синиқ парчаси рамкада осилиб қолди.

Саидий ташқарига чиқди. Ташқарида бўрон қутурар, кўз очгани қўймаётган майда қор осмондан тушаётиптими, ердан кўтарилаётиптими — билиб бўлмас эди. Саидий зинадан тушаётиб йиқилди; ўрнидан туриб ҳўл қўли билан темир панжарани ушлаган эди, панжара қўлига ёпишди; зўр билан қўлни ажратиб олди-да, тиззадан қор кечиб кўча эшигига томон йўналди. Опаси ётган подвалнинг қор қоплаган пастак деразасидан қизғич шуъла тушиб турар эди. Саидий буни кўриб опасининг «тузалиб кетарман» деганини эслади ва унинг ҳаётдан бўлган умиди аввал ғашини, кейин аламини, ғазабини келтирди. Саидий ҳозир опасининг тиззалари шишиб кетган оёқларини ураб синдиришга, хира кўзларини ўйиб олишга, ўзини бўғишга, томоғини ғажиб ташлашга тайёр эди.

Алақайси эшик очилди. Саидий беихтиёр қочиб кўчага чиқди. Кўча қоп-қоронғу, жон асари кўринмайди. Шамол ҳар хуруж қилганда ердан кўтарилган, дарахт ва томлардан тўзиб тушган қор қадам ташлагани имконият бермас эди. Саидий, худди сув остидан бораётгандай, не машаққат билан қадам ташлаб чорраҳага томон юрди. У чорраҳага чиққанини чап томондаги магазиннинг ёруғ деразасидан билди. Магазиннинг икки одам бўйи келадиган баланд ва кенг деразаси ниҳоятда ёруғ, гупиллаб ёғиб турган ва тўзиб ураётган қорни ёритиб

йўлкага нур сочиб турар эди. Саидий кўчанинг у юзига ўтди ва қарийб икки километр йўл юриб шаҳардан чиққач, Катта Гўристонга томон бурилди. Катта Гўристоннинг у томонидан темир йўл ўтар эди. Саидий йиқилиб-сурилиб бир неча юз метр юрганидан кейин гўристондан ошиб темир йўл томонга тушди. Темир йўл тепаликнинг этагидаги зовурдан кўп деганда эллик метр наридан ўтиши керак эди. Саидий тепаликдан тушишда яна бир неча марта йиқилди, қор кўмган зовурга белидан ботиб кетди. У не машаққатлар билан зовурдан чиқди. Юриб ва, юриш маҳол бўлган жойларда, эмаклаб борар экан, атрофига зеҳн солиб, қалаб қўйилган шпалларни кўриб қолди. Демак темир йўл шу ўртада бўлиши керак! Саидий бориб шпаллардан иккитасини тортиб туширди ва унинг устига ўтириб поездни кутди...

Саидий қанча кутганини билмади. Бир вақт қоронғулик қаърида оқиш бир доғ пайдо бўлди. Бу доғ минут сайин кичрайиб ва шу билан бирга ёришиб яқинлашмоқда эди.

Поезд!

Саидий ўрнидан турди ва ўзини поезднинг тагига ташлагани чоғлади. Шу пайт унинг кўзига иссиқ ва ёруғ купеларда чақ-чақлашиб ўтирган, ҳузур қилиб ухлаб ётган йўловчилар, йўлакларда бир-бирига роз айтаётган ошиқлар кўриниб кетди-да, қалбида йиртқич ғазаби қўзғалди. Бу ғазаб ҳолдан тойган Саидийга ажиб бир куч бағишлади.

Поезд яқинлашиб келмоқда эди. Саидий, рақибининг қаеридан чўқишни мўлжалга олаётган хўроздай, келаётган паровозга қараб бир-икки бош силкиди-ю бирданига иккита шпални кўтариб бориб изга кўндаланг қўйди; худди ўлим хавфининг олдини олаётгандай, шошиб яна орқага қайтди, яна бир шпални элтиб қўйди.

Паровоз шитоб билан яқинлашиб келмоқда эди.

Саидий қайтиб яна бир шпални кўтарган пайтида гўё осмон портлади-ю, бутун оламни пачақлаб, янчиб ерга тушди. Ер тебраниб, Саидий қўлидаги шпал билан ағдарилди. Гулдираган, шарқираган товуш бирдан тинди, ҳатто бўроннинг гувиллаши ҳам бир лаҳза эшитилмай қолди. Бояги шарақлашдан ҳам кўра бу сукунат даҳшатлироқ эди. Саидий, лип этиб, каттакон бутанинг тагига

кириб кетди. Нимадир ялт этиб ҳамма ёқни ёритди. Шу ёруғда Саидий бута орасидан қараб аниқ кўрди: мажақланган, тоғ бўлиб уюлиб ётган тахталар остидан қон сизиб оқар ва буғланиб турар эди. Яна ҳамма ёқни зулмат босди... Бояги ғазаб Саидийга жисмоний куч бағишлаган бўлса, бу манзара ва қон унга руҳий бир куч бағишлади. Унинг бундан бир неча соат бурун ўлимга даъват қилган кўнгли энди уни ҳаётга чақирар эди: «Йўқ, сенинг қиличинг синган бўлса ҳам, ҳали қалқонинг тешилгани йўқ! Бу қалқон паноҳида сен ҳали кўп ишлар қилишинг мумкин...»

Бир лаҳза жимликдан кейин аллақаердан қўйларнинг, сигирларнинг маъраши, ҳўкизларнинг ўкириши эшитилди. Бу товушлар, худди гўрдан чиққандай, жуда бўғиқ эшитилар эди. Ҳалокатга учраган поезд чорва ортилган юк поезди эканини Саидий аниқ билди.

Анчадан кейин одамларнинг овози эшитилди. Бирон эллик метр нарида, яримигача ерга кириб кетган паровоз ёнида хира чироғ кўринди. Буни кўриб Саидий даҳшатга тушди; бута остидан чиқиб, поезд келган томонга қараб қочди. Қаршидан кучли шамол эскани, қор уриб тургани учун Саидий қанчалик тез юрса ҳам, худди тушида юргандай, йўли сира кўпаймас эди; бутун куч ва иродасини ишга солгани ҳолда бирон икки юз метр масофани зўрға босди, кейин йиқилди; ўрнидан туришга ҳаракат қилиб туролмади. Унинг оёқлари қарахт бўлиб қолган эди. Саидий эмаклаб юришга ҳаракат қилди; шамол ҳар хуруж қилганда қорга кўмилар ва талай вақтдан кейин, сув босган ердан чиққан бузоқбошидай, судралиб чиқар эди.

Саидий яна бир неча қадам судралганидан кейин қўлларида ҳам қарахтлиқ сизди, ортиқ қимирлаёлмай қолди. Қор кўма бошлади.

Саидий бошини силкиб кўтарди, кўзларини катта-катта очиб олға қаради. Унинг қаршисида, бир неча қадам нарида каттакон гулхан ловуллаб ёнар эди. Бундан бир неча минут илгари шамол, қор ва қоронғуликдан иборат бўлиб кўринган олам энди кўз ўнгидан йўқолди-ю фақат шу гулхан қолди. Гулхан ловуллаб, алангаси тебраниб ёнар эди. Саидий гулханга томон интилиб толпинди. Шамол хуруж қилиб уни яна қорга кўмди. Лекин гулхан унинг кўз ўнгидан кетмас эди. Гулхан, ҳақиқий гул-

хан ловуллаб, чарсиллаб, учқунлар сочиб ёнмоқда! Аммо бу гулхан Мунисхон, оламшумул адиблик, водига солинадиган қаср ва қасрнинг устида ҳилпиллаб турган кўк байрсқ сингари узоқда бир сароб бўлиб қолди. Саидий ўзини қор кўмаётганини, оёғидан бошланган карахтлиқ аста-секин бошигача етганини аниқ билди ва шаҳар томондан етиб келган паровознинг бутун саҳрони янграган гудогини барала эшитди-ю ҳушдан кетди.

1930 — 1934 йил.